

ब्रिटीश सत्तेची स्थापना

युरोपियन लोकांचे भारतात आगम

प्रस्तावना

- भारताचे युरोपशी प्राचीन काळापासून व्यापारी संबंध
- या व्यापारातून भरपूर नफा
- आशियाई भागात अरब व्यापारी वर्चस्व

महत्त्वाची घटना

- इ. स. 1453 मध्ये तुर्कानी कॉन्स्टॅन्टिनोपल (रोमन राजधानी) जिंकून घेतली -या प्रदेशातून जाणारे मार्ग बंद.
- परिणाम : युरोपीय देशांना पुर्वेकडील जाणारा मार्ग शोधणे अहपरिहार्य बनले.
- असे मार्ग शोधण्यात स्पेन, पोर्तुगाल
- जहाज बांधणी व्यवसायामुळे सहज साध्य.

1. बार्थोलोम्यू डायस

● देश-पोर्तुगीज : 1488

- भारताच्या शोधात प्रथम निघणारा खलाशी
- दक्षिण आफ्रिकेच्या टोकापर्यंत येऊन पोहोचला.
- केप ऑफ गूड होप
- आशेचे भुशिर
- सद्यस्थिती : केप अगुलस

2. कोलंबस : 1492

● देश-स्पेन : (इटली-जिनोआ)

- व्यापारी जहाजांवर खलासी काम
- मार्को पोलो-पुस्तक-साहस
- पश्चिमेकडून भारताचा शोध
- स्पेनची ईसाबेला 3 जहाजे 90 प्रवासी
- साल्व्हाडोर - लाकडी किल्ला
- खुर्द इंडिज, व्हेनेझुएला मध्य अमेरिका इ. येथील लोकांना इंडियोस
- स्पॅनिश भाषेत : हिंदुस्थानी
- तेथे त्याचा 'भारत' असल्याचा गैरसमज झाला.

3. अमेरिगो व्हेस्पुसी : 1495

- देश-इटालियन
- हा भारताचा किनारा नाही त्यामुळे लक्षात आले.
- कोलंबसच्या मार्गानेच तो त्या किनाऱ्यावर.

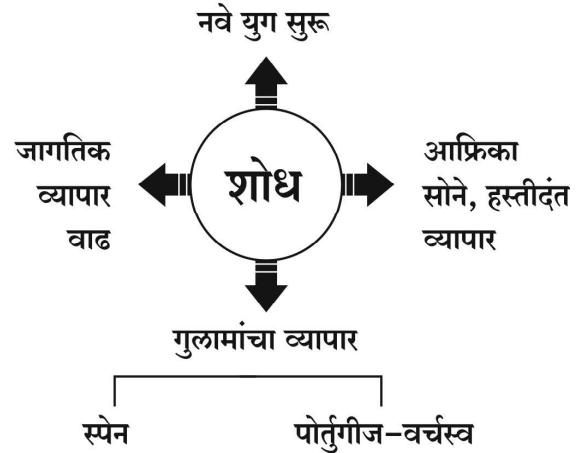
- हा भारताचा किनारा नाही हे त्यामुळेच लक्षात आले.
- त्यामुळे या प्रदेशाला 'अमेरिका' हे नाव.

4. वास्को-द-गामा : 1498

- देश-पोर्तुगीज
- भारताकडे येण्याचा सागरी मार्ग शोधणारा प्रथम.
- आफ्रिका खंडाला वळसा घालून भारतात.
- अब्दुल मनीक-सहायक
- 90 दिवस
- 170 प्रवासी
- तीन जहाजे
- कालीकत राज्य -झामोरीन समुद्राचे राजे

5. फर्डिनांड मॅगेलन : 1519-1524

- देश-पोर्तुगीज
- उद्देश : पृथ्वी प्रदक्षिणा करणे
- ही पृथ्वी प्रदक्षिणा पूर्ण होण्याच्या आत फिलिपाइन्स, 'सेबु' प्रांत -चकमक मारला
- त्याच्या सहकाऱ्यांनी पूर्ण प्रदक्षिणा

युरोपियन सत्ता	येण्याचे वर्ष	वसाहत	वसाहत स्थापना वर्ष	जाण्याचा क्रम
पोर्तुगीज	1408	कोचीन	1503	पाचवा
डच	1602	मसुलीपट्टणम	1605	दुसरा
इंग्रज	1608	सुरत	1613	चौथा
डेन	1616	त्रैकोंबार	1620	पहिला
फ्रेंच	1664	सुरत	1668	तिसरा

1) 1498-99 : वास्को-द-गामा आला व माल घेऊन परत 60% पेक्षा जास्त नफा

2) 1500 : पेट्रो क्रबल

3) 1502 : वास्को-द-गामा भारतात

● व्यापारी केंद्रे : कालिकत, कोचीन, कन्ननोर

● कोचीन : प्रथम राजधानी

4) 1505-09 : फ्रान्सिको - डी आल्मिडा गव्हर्नर

- भारतातील पहिला पोर्तुगीज गव्हर्नर

उद्दिष्टे : अरबांची व्यापारी मक्तेदारी नष्ट व भारतात प्रदेश मिळवणे

5) 1503 ; अल्फान्सो-डी

अल्बुकर्क

प्रथम कमांडर भारतात

1509 : दुसरे भारतातील गव्हर्नर म्हणून

● Blue Water Policy

● भारतीय स्त्रीयांशी विवाह करण्यास प्रोत्साहन

● पोर्तुगीज साम्राज्याचा खरा संस्थापक

● 1510 - गोवा - आदिलशहाकडून जिंकले

कार्टझ

● अर्थ : पोर्तुगीजांची महासागरात असलेली कस्टम स्टेशन्स - ओळखपत्र

● संरक्षणपत्र : ओळख

● पोर्तुगीजांच्या हल्ल्यापासून संरक्षण

● विजयनगर राज्याबरोबर मैत्री (अरबी घोड्यांचा पुरवठा)

निनो-द-कुन्हा 1529-38

● 1530 मध्ये राजधानी कोचीनहून गोव्याला 1861 पर्यंत दीव, साष्टी, वसई जिंकले

योगदान

● गोवा - 1556

पहिली प्रिंटींग प्रेस, तंबाखुची शेती, जहाज बांधणी, उद्योग धोक्यात

मुख्य भर - धर्मप्रसार

द गार्सिया द ओर्ता

● हे पोर्तुगीजांचे औषध वनस्पती ग्रंथ.

पोर्तुगीजांच्या वखारी

● पोर्तुगीजांच्या वखारी

- कोचीन, गोवा, दमण, चौल, साष्टी, हुगळी, मद्रास चितगाव

डच

● 1602 EIC कंपनीची स्थापना

- डच संसदेने मान्यता

● वखार :

1) मसुली पट्टनम - 1605 प्रथम, 2) पुलिकत - 1610, 3)

सुरत - 1616, 4) बिमलीपणम - 1641, 5) कारीकल -

1645, 6) चिनसुरा - 1653

● 1658 - कासिमबझार, बारानागोर, पाटणा, बालासोर, नागपदन

● 1663 - कोचीन

● डचांचे लक्ष - जावा, सुमात्रा, (इंडोनेशियाचे बेटे)

● इंग्रज + डच = 1759 - बेदेराची लढाई

डचांची पराभव

भारतातील वसाहती ब्रिटिशांना दिल्या.

ब्रिटिश

● 1599 - जॉन मिल्डनहॉल प्रवासी भारतात

● 1600 - EIC स्थापना राणीने - 15 वर्षे सनद

● 1609 - राजा जेम्सने कायमस्वरूपी सनद

EIC 1608 सुरत वखार निर्णय

- 1609 कॅ. हॉकिन्स भारतात - जहांगीर

- 1613 वखार सुरत

सर थॉमस रो.

1615-1618 जहांगीर दरबारात

- वेगवेगळ्या प्रदेशात वखार बांधण्याची परवानगी

पश्चिम किनारा

● 1619 - आग्रा, भडोच, बडोदा, अहमदाबाद = वखारी

● 1668 - इंग्लंडचा राजा चार्ल्स दुसरा

विवाह - पोर्तुगीज - मुंबई बेट आंदण

- EIC भाडेतत्वावर

- 1687 - मुख्यालय

निर्माता - गेरॉल्ड आंजीयर

भारताचा घटनात्मक विकास

पूर्व किनारा

- 1621 - मसुलीपट्टणम
- 1626 - आर्मागाव
- 1639 - फ्रान्सिस डे राजा
 - मद्रास - फोर्ट सेंट जॉर्ज

ओरिसा - हरिहरपुर, बालासोर - 1633

- 1651 - हुगळी
- 1690 - चॉरनॉक - सातानुती
- सातानुती, गोविंदपुरा, कालीकत्ता = 1698 कलकत्ता
- फोर्ट विल्यम - चार्ल्स आयर - हे प्रथम प्रेसिडेन्ट

फ्रेंच

- 1664 - EIC कंपनी
- पहिली वखार - 1668
- सुरत-फ्रॅंकोईस केरॉनन्याने
- पाँडीचेरी-मुख्य केंद्र
- फ्रेंच डुप्ले - इंग्रज-फ्रेंच संघर्ष (तीन युध्द)
- 1760 वॉदीवॉशची लढाई
- फ्रेंच सत्ता समाप्त

डॅनीश

- डेन्मार्क
- 1616 EIC
- 1620 त्रांक्कोबार-वखार - Tamilanadu
- सेरामपुर - H. Q.
- 1845 - सर्व वखारी ब्रिटिशांनी घेतल्या.

पाँडीचेरी फोर्ट लुई

- मार्टिन - किल्ला

दोन समित्या

कोर्ट ऑफ
प्रोप्रायटर्स

कोर्ट ऑफ
डायरेक्टर्स

500 पाऊंडपेक्षा
अधिक किमतीचे
शेअर्स खरेदी
मतदानाचा अधिकार

1000 पाऊंडपेक्षा
अधिक किमतीचे
शेअर्स खरेदी
करणाऱ्याला निवडून
येण्याचा अधिकार

नियम/नियमने
तयार करणे

अंमलबजावणी करणे

सदस्य संख्या
24

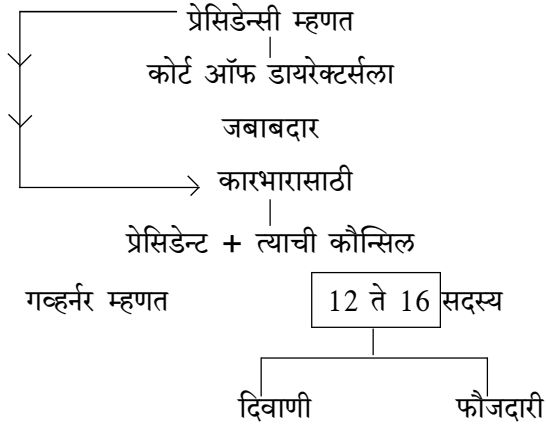
- या समित्या 31 डिसेंबर 1600 रोजी राणी एलिझाबेथने दिलेल्या रॉयल चार्टरमध्ये स्पष्टपणे सांगण्यात आले.
- त्यानुसार इंग्लंडमध्ये कंपनीचे काम करण्यासाठी दोन समित्याची स्थापना
- 1600 मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना
- प्रमुख उद्देश - व्यापार करणे
- 1765 पर्यंत व्यापारी कंपनी म्हणून काम

प्रदेश विभागणी

बंगाल

मुंबई

मद्रास

● प्रमुख कार्ये -

- 1) कंपनीचे हितसंबंध जपणे
- 2) कर्मचाऱ्यांवर नियंत्रण
- 3) भारतीय राजे व नवाबांशी संपर्क प्रस्थापित
- 4) व्यापारी सवलती मिळविणे
- 5) निर्णय बहुमताने
- 6) कौन्सिलच्या अधिनस्त एक गट
 - सिनियर मर्चन्ट्स
 - जुनियर मर्चन्ट्स
 - फॅक्टर्स
 - रायटर्स

● परिणाम

- भ्रष्ट अधिकारी
- भ्रष्टाचार वाढला
- खाजगी व्यापार सुरु
- कंपनीचा व्यापार व उत्पन्नात घट
- कारभारावर टिका
- डायरेक्टर्सनी व्यवस्था बंद
- 1772 - वॉरन हेस्टिंग्जने व्यवस्था रद्द
- मोहम्मद रोझा खान, सिताब राय : पदमुक्त
- बोर्ड ऑफ रेव्हिन्यूची स्थापना
- महसूल गोळा करण्यासाठी कलेक्टर्स नेमणुक

EIC कंपनीवर नियंत्रणाची गरज का निर्माण झाली

- 1) दुहेरी शासनव्यवस्था भ्रष्ट
- 2) ब्रिटिश शासनाचे EIC व भारतीय प्रशासन संबंध काय व कसे?
- 3) भारतातील अधिकारी व सैनिक नियंत्रण?
- 4) कंपनीच्या इंग्रज सेवकांनी अल्पावधीतच श्रीमंत होण्यासाठी बेकायदेशीर व असमान व्यापार
 - जमिनदारांकडून जबरदस्तीने देणग्या.
- 5) ब्रिटिश संसदेतील मंत्री व इतर सदस्यांनाही बंगाल मधील संपत्तीचा फायदा करून घ्यायचा होता.
 - 1767 - पार्लमेंट कायदा पारित
 - कंपनीवर, ब्रिटिश कोषागारास प्रति वर्षे चार लाख पाऊंड देण्याचे बंधन त्यामुळे कंपनीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी ब्रिटिश पार्लमेंटने 1773 रेग्युलेशन अॅक्ट पारित केला.

दुहेरी शासनव्यवस्था

- इ.स. - 1765 लागू
- जनक - रॉबर्ट कलाईव्ह
- प्लासी व बक्सारच्या लढाई नंतर 1765 अलाहाबादच्या तहाद्वारे बंगाल, बिहार, ओरिसा दिवाणी अधिकार
- महसूल गोळा करण्याचे अधिकार
- निझामतीचे अधिकाराद्वारे फौजदारी अधिकार मिळाले पण कंपनीला इच्छा नव्हती.
- त्यामुळे कलाईव्हने जी व्यवस्था निर्माण केली तिला दुहेरी शासनव्यवस्था म्हणतात.

दिवाणी

बंगाल-मोहम्मद-रेझा-खान

बिहार-सिताब राय

नियुक्ती-कंपनीमार्फत

जबाबदार

फौजदारी

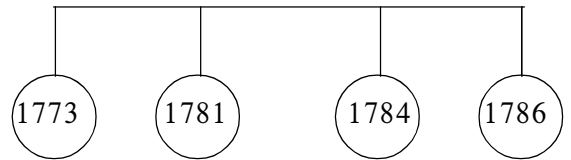
नवाब

● कर वसुली

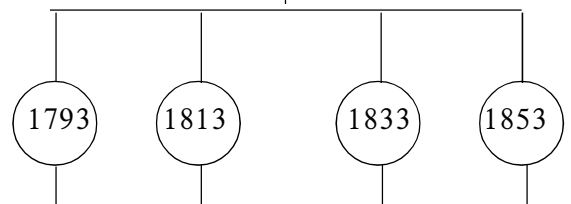
● जनतेचे संरक्षण

- खरी सत्ता - कंपनीकडे : व्यापार, परराष्ट्र, सैन्य, खजिना
- जबाबदारी - नवाबाकडे

कायदे (कंपनीवर नियंत्रण ठेवणे)

चार्टर अॅक्ट

कंपनीची मक्तेदारी कमी
कंपनी + ब्रिटिश शासन
= समन्वय

1773 – रेग्युलेंटिंग ॲक्ट नियामक कायदा

- तरतुदी - भारताच्या बाबतीत पहिला कायदा

कंपनीच्या रचनेत बदल

प्रोपार्यर्टस

1000 पाऊंडपेक्षा
जास्त किंमतीचे शेअर्स

डायरेक्टर्स

2000 पाऊंडपेक्षा
जास्त शेअर्स

- कंपनीचे संचालक मंडळाचे 24 सदस्य 4 वर्षासाठी निवडले जातील - 1/4 सदस्य दरवर्षी निवृत्त होतील.

2) ब्रिटिश शासनाचे नियंत्रण

- डायरेक्टर्स वर - बंधन
- ब्रिटिश ट्रेझरी - महसूल
- सरकारी सचिव - मुलकी
- लष्करी

3) या कायदान्वये बंगालच्या गव्हर्नरला बंगालचा गव्हर्नर जनरल बनविण्यात आले.

- मदत साठी

• Council Executive

- बारवेल, मानसन, फिलिप्स, क्लेवरींग
- वॉरन हेस्टीज, पहिला GG (बंगालचा)

4) व्यक्ती इंग्लंडवरून नेमणूक

- सर्व निर्णय बहुमताने
- G.G. समान मते पडली तर निर्णायक मत देण्याचा हक्क
- Council चा निर्णय : G.G. बंधनकारक

• 1773च्या अगोदर बॉम्बे, मद्रास, बंगाल या तिन्ही प्रेसिडेन्सी स्वतंत्र होत्या.

- डायरेक्टर्सला जबाबदार
- कायदाने बंगालच्या G.G. च्या अधिनस्त मुंबई व मद्रास प्रेसिडेन्सी
- = प्रशासनाचे केंद्रीकरण

5) या कायदाने कलकत्ता येथे सुप्रीम कोर्टाची स्थापना करण्यात आली.

6) 1+3 : दिवाणी फौजदारी धर्म अधिकार

एलिहाज इम्पे

चेम्बर्स

इतर न्याय

लिमेस्टर

हाइड

G.G. + Council बाबतचे खटले इंग्लंडमधील King In Council

समोर

7) कंपनीच्या सर्व मुलकी व लष्करी पद धारण करणाऱ्यांना :

- भेट, देणगी, डोनेशन, पारितोषिके । बंदी

8) या कायदाने G.G. ला कंपनीच्या ताब्यातील प्रदेशामध्ये नियमने तयार करण्याचा अधिकार

- मात्र ही नियमने S.C. नोंदणीकृत व प्रकाशित

- मात्र B.P. ही नियमने रद्द करण्याचा अधिकार

1781 – सुधारणा कायदा निवारण कायदा मधील

दोष दूर करण्याचा प्रयत्न

1) या कायदाने कंपनीचे सेवक आणि कंपनीच्या प्रदेशातील संपूर्ण जनतेला S.C. अधिकार क्षेत्रात आणले.

2) या कायदाने कंपनीच्या सेवकांनी कार्यालयीन कामे पार पाडतांना केलेल्या कृती S.C. अधिकारातून वगळल्या.

3) या कायदाने G.G. In Council ला प्रांतिक कोर्ट व कौन्सिलसाठी नियमने तयार करण्याचा हक्क

4) G.G. In Council ला अपीलाचे अधिकारक्षेत्र मान्य

* * *

1813 – चार्टर ॲक्ट

तरतुदी

1) 20 वर्षे सनद

2) मुक्त व्यापाराला सुरुवात

- ईष्ट इंडिया कंपनीचा व्यापाराचा एकाधिकार रद्द

- अंशतः व्यापार मुक्त

अपवाद - 1) चहा, 2) चीन

3) शिक्षणावर एक लाख रुपये खर्च करण्याची तरतूद

4) इंग्लिश ख्रिश्चन मिशनऱ्यांना भारतात जाऊन धर्मप्रसार करण्यास परवानगी

5) नोकरभरती करताना बोर्ड ऑफ कंट्रोल आणि ब्रिटिश पार्लमेंट यांची संमती घेण्याची बोर्ड ऑफ डायरेक्टरला सूचना.

1784 – पिट्स इंडिया अॅक्ट

प्रस्तावना

- B.P. ने दोन समित्या
1) अध्यक्ष-एडमंड बर्क
- या समित्यांनी G.G. व मुख्य न्यायाधिशाला परत बोलावण्याची शिफारस
- मात्र कंपनीने नकार
- लॉर्ड नॉर्थ व चार्ल्स फॉक्स यांच्या युती सरकारने कंपनीच्या व्यापारी व राजकीय कार्यामध्ये फरक स्पष्ट करून राजसत्तेच्या नियंत्रणाखाली राजकीय कार्ये आणणे.
 - विधेयक
 - मात्र ते फेटाळले
 - सरकारने राजीनामा
- पुढील पंतप्रधान - पीट बनले.
 - एक विधेयक तयार
 - पिट्स इंडिया अॅक्ट 1784 म्हणतात.
- तरतुदी

1) या कायद्याने कंपनीच्या

- बोर्ड ऑफ कंट्रोल
 - शासकीय विभाग
 - सहा सदस्य - 'कमिशनर'
 - 1) राजकोषाचा चॅन्सेलर
 - 1) सेक्रेटरी ऑफ स्टेट
 - 4) प्रिन्सीपल कौन्सिलचे सदस्य ब्रिटिश राजसत्तेकडून नेमणूक
 - कंपनीच्या भारतातील मुलकी लष्करी महसूली प्रशासनावर पर्यवेक्षण, दिशादर्शन, नियंत्रण : पूर्ण अधिकार
- 2) भारतात अधिकारी व कर्मचारी नेमण्याचा व त्यांना परत बोलावण्याचा अधिकार डायरेक्टर्सला.
- 3) G.G. + Council
 - सदस्यसंख्या 4 ऐवजी 3 करण्यात आली.
- 4) G.G. in Council
 - अधिनस्त बंगाल, बॉम्बे, मद्रास प्रेसिडेन्शीना अधिनस्त
- 5) अहस्तक्षेपाचे धोरण
- 6) कंपनीच्या कर्मचाऱ्यांनी भारतात सेवेदरम्यान केलेल्या गुन्हांवर इंग्लंडमध्ये खटले चालविण्यासाठी तरतुद.

- कंपनीच्या ताब्यातील प्रदेशांना भारतातील ब्रिटिश प्रदेश अशी ओळख
- EIC - ब्रिटिश राष्ट्रीय धोरणाचे साधन.

1786 – कायदा

- लॉर्ड कॉनवॉलीसच्या आग्रहानुसार पारित
- G. G. जास्त हक्क
- भारतातील ब्रिटिश सत्तेची सुरक्षा, शांतता, हितसंबंध इ. स्वतः जबाबदार.
- G. G. ची स्थिती अधिकारसंपन्न बनवली.

1793 – चार्टर अॅक्ट

- 1) कंपनीला भारतात प्रदेश धारण करण्याचा व पूर्वेकडील देशाबरोबर व्यापार करण्याचा एकाधिकार 20 वर्षांसाठी कायम.
- 2) Council च्या वरचढ हक्क G. G. व प्रांतिक गव्हर्नर दिले.
- 3) बोर्ड ऑफ कंट्रोलच्या सदस्यांचे व कर्मचाऱ्यांचे पगार ब्रिटिश तिजोरीतून नव्हे तर भारतीय महसूलातून करण्याची तरतुद.

1833 – चार्टर अॅक्ट

- 1) 20 वर्षांची सनद
- 2) कंपनीचा चक्राचा व चीनशी व्यापाराचा एकाधिकार रद्द
 - पूर्णतः व्यापार मुक्त.
 - पूर्णतः एकाधिकार रद्द.
 - कंपनीला व्यापार बंद करण्यास सांगण्यात आले.
- 3) बंगालच्या G. G. ला भारताचा G. G. बनवले.
 - मुलकी, लष्करी : हक्क
 - विल्यम बेंटिक पहिला
 - बॉम्बे, मद्रास प्रेसिडेन्शीना G. G. अधिनस्त (Council)
 - बॉम्बे, मद्रास प्रेसिडेन्शीना गव्हर्नरांचे नियमने करण्याचे अधिकार काढून घेतले.
- 4) G. G. In Council सर्व लोकांसाठी व कोर्टासाठी कायदे व नियमने तयार करण्याचा अधिकार दिला.
 - S.C. नोंदणी गरज नाही.
- 5) कायदे तयार करण्यासाठी G. G. In Council 4 सदस्य
 - British बॅरिस्टर
 - कायदेसंदर्भात सल्ला
 - मेकॉले-पहिला कायदा सदस्य
- अध्यक्ष - मेकॉले - कायदा आयोग
- 6) हेलबरी - येथे कंपनीच्या मुलकी सेवकांना प्रशिक्षण
- 7) आग्रा - नवीन प्रेसिडेन्शी

- 8) शिक्षणासाठी - 10 लाख तरतूद
- 9) मुलकी सेवकांच्या निवडीसाठी खुल्या स्पर्धा परीक्षांची तरतूद
 - मात्र डायरेक्टर्स विरोध
 - त्यामुळे तरतूद रद्द

1853 - चार्टर अॅक्ट

- 1) सनदेचे नूतनीकरण केले पण कालावधी नाही.
- 2) संचालक संख्या 24 वरून 18
- 3) डायरेक्टर्स - नेमणूकीचा 6 B.P. नेमवाद हक्क काढून
 - Civil Service - सुरुवात
 - खुल्या स्पर्धा व्यवस्था
 - बोर्ड ऑफ कंट्रोल-मार्फत
 - 1854 - मेकॉले कमिटी - स्थापना (भारतीय मुलकी सेवाविषयक समिती)
- 4) बंगालसाठी - स्वतंत्र लेफ्टनन्ट गर्व्हनर
 - पहिला - डलहौसी
- 5) G. G. In Council
 - कार्यकारी | कायदेकारी
 - संसदीय व्यवस्थेला सुरुवात
 - G. G. च्या Council चा कायदा सदस्य कायमस्वरूपी सदस्य बनला.
 - कायदे करण्यासाठी Council मध्ये 6 अतिरिक्त सदस्य
 - एक स्वतंत्र G.G. Legislative Council ची स्थापना करण्यात
- 1) S.C. मुख्य
- 1) एक अन्य
- 4) प्रत्येक प्रांताचे
- 6) एक : बॉम्बे, बंगाल, मद्रास, आग्रा
 - हीच छोटी संसद
 - हीच पुढे केंद्रिय कायदेमंडळ
- 6) लहान प्रांताचा प्रमुख - चीफ कमिशनरांची नेमणूक तरतूद

भारतातील पदे

1757-1773

बंगालचा गर्व्हनर प्रथम-रॉबर्ट क्लार्क

1773-1833

प्रथम बंगालचा गर्व्हनर जनरल-वॉरन हेस्टिंग्स

1833-1858

भारताचा प्रथम ग.ज.-विल्यम बेटिंग

1858-1947

भारताचा प्रथम व्हाईसरॉय-कॅनिंग

- 1858 - भारतमंत्री

प्रथम - स्टॅनले

- शेवटचे व्हाईसरॉय - माउंटबॅटन
- स्वतंत्र भारताचे पहिले व ब्रिटिशांचे शेवटचे - माउंटबॅटन
- स्वतंत्र भारताचे पहिले व स्वतंत्र भारताचे शेवटचे भारतीय व्हाईसरॉय
 - सी. राजगोपालचारी
- 1919 - हायकमिशनर
 - प्रथम - सर विल्यम स्टीव्हन्स मेयर

महत्वाच्या Facts

- 1) 1765 दिवाणी अधिकार मिळविल्यानंतर खासी या डोंगरी जमातीशी ब्रिटिशांचा प्रथम संबंध आला.
- 2) 1813 च्या सनदी कायद्याने इंग्लिश ख्रिश्चन मिशनरी मोठ्या संख्येने भारतात येवू लागले. समाजाचा भाग बनून गेले.
- 3) व्यापारविषयक मक्तेदारी 1813 - रद्द

जमीन महसूल सुधारणा

जमीन महसूल हे राज्याच्या उत्पन्नाचे प्रमुख साधन महसूल आकारताना वर्षाचे उत्पन्न विचारात घेतले जाई. शेतसारा पिकानुसार घेतला. धान्य स्वरूपात घेतला. पीक चांगले आले नाही तर शेतसाऱ्यात सूट. शेतसारा भरण्यास उशीर जरी झाला तरी जमीन शेतकऱ्यांकडून काढून घेतली जात नसे. अनेक वर्षे चालत आलेली व्यवस्था ब्रिटिश काळात संपुष्टात आली. (अलाहाबादचा तह) 1765 - दिवाणी अधिकार मिळाले (शाह आलमने) महसूल गोळा करण्यासाठी नवाबाच्या दरबारातील दोन व्यक्ती नेमले.

वॉरन हेस्टिंग्स

- पंचावार्षिक व्यवस्था
- वार्षिक व्यवस्था
- लिलाव पध्दत
- बोली पध्दत
- वॉरन हेस्टिंग्सने सर्वाधिक बोली लावणाऱ्या महसुली ठेकेदारांना महसूल गोळा करण्याचे अधिकार विकले.
- जे आजपर्यंत परंपरागत जमीनदार होते त्यांना डावलण्यात आले.

- स्वरूप (1772-1776)

- 1) कमिटी ऑफ सर्किट स्थापना
 - प्रत्येक जिल्ह्याला - ठेकेदारांना महसूल ठरवून दिला.
 - पाच वर्षासाठी (प्रत्येक वर्षी सारखाच)
 - नियंत्रण - कलेक्टर्स
 - कमिटी ऑफ रेव्हिन्यू
 - महसुलाची सर्वोच्च जबाबदारी
- 2) 1773 - कलेक्टर्स भ्रष्ट
 - दिवाण नेमले
 - नियंत्रण - प्रांतिक कौन्सिल

- 3) मात्र - ही व्यवस्था अपयशी
- ठेकेदार शेतकऱ्यांवर अन्याय
 - शेतकऱ्यांकडून जास्त महसूल
 - कंपनीच्या अधिकाऱ्यांनी सेवकांच्या माध्यमातून लिलावात भाग
- वॉरन हेस्टिंग्ज - नोकर - कुन्तबाबू
 - 10 वर्षांचा मुलगा बोली लावली
 - महसूल गोळा झाला नाही तर ठेकेदार पळून जात.
 - कंपनीचे उत्पन्न अनिश्चित

सरकार व शेतकरी यांच्यात मध्यस्थी काम

शेतकऱ्यांकडून सारा गोळा करायचा आणि सरकारला भरायचा

जमीनदार - सरकारचे एजंट

वार्षिक व्यवस्था - 1776

- पंचवार्षिक व्यवस्था संपल्यानंतर वार्षिक व्यवस्था
- सर्वाधिक बोली लावणाऱ्याला हक्क
- 1781 - प्रांतिक कौन्सिल बरखास्त
- कलेक्टर्स नेमले
- नियंत्रण - बोर्ड ऑफ रेव्हिन्यु
- चुकांमधून नवे प्रयोग करणारा गव्हर्नर - W.H.

जमीन विकण्याचा हक्क

भाड्याने देण्याचा हक्क

मालकी हक्क

शेतकरी

- जमीनीवरचे हक्क गेले.
- मजुर, कुळे बनले.
- जमीनदारांचे वर्चस्व
- प्रचंड शेतसाऱ्यांची मागणी
- ठरलेल्या दिवशी शेतसारा भरणे गरजेचे
- सुर्यास्त नियम
- (ठरावीक तारखेचा सुर्यास्तापर्यंत महसूल भरावा लागत)
- जमीनदाराला 10/11 वा भाग सरकारला द्यावा लागायचा.
- 1/11 भाग स्वतःकडे ठेवावा.
- महसुलाची रक्कम कायमस्वरूपी निश्चित
- समजा जमीनदाराला शेतकऱ्यांकडून जास्त महसूल मिळाला तर सरकार तो मागणार नाही.

कॉर्नवॉलीस

- कायमधारा
 - जमीनदारी
 - ब्रिश्चेदारी
 - जहागिरदारी
 - मालगुजारी
- 1793 भारतात लागू केली.
- 1786 - कॉर्नवॉलीस भारताचा गव्हर्नर जनरल म्हणून
 - बोर्ड ऑफ रेव्हिन्युवर सर्व कलेक्टरवर लक्ष ठेवण्याचे काम
 - बोर्ड ऑफ रेव्हिन्युचा अध्यक्ष जॉन शोअरच्या मध्यस्थीने
 - 1790 रोजी दशवार्षिक बंदोबस्त घोषित
 - यानुसार जमीनदार यांना जमिनीचे मालक समजण्यात आले.
 - पण कॉर्नवॉलीसची अशी इच्छा होती - ही व्यवस्था कायमस्वरूपी करावी मात्र जॉन शोअरचा यास विरोध.
 - कॉर्नवॉलीसने डायरेक्टर्सची संमती घेवून 1793 मध्ये दशवार्षिक व्यवस्था कायमस्वरूपी म्हणून घोषित केली.

- 1793 - बंगाल, बिहार, ओरिसा, मद्रासचा उत्तर भाग, वाराणसी, उत्तर कर्नाटक इ.

- प्रदेश - 19% भूप्रदेश
- मध्यभारत व अवधच्या काही भागात जमीनदारांना मालक मात्र महसूल वेळोवेळी बदल केला - अस्थायी व्यवस्था

वैशिष्ट्ये

- 1) सर्व जमीनदारांना व वसुली अधिकाऱ्यांचे जमीनदार रूपांतर.
- 2) जमिनीवरचे हक्क हिरावून घेणे.

या पध्दतीमुळे -

- जमीनदार परकीय ब्रिटीशांचे मित्र
- वित्तीय सुरक्षा - कंपनीचे उद्दिष्ट
- प्रतिवर्षी स्थिर उत्पन्नाची हमी
- असंख्य शेतकऱ्यांच्या पाठिंब्यापेक्षा मुठभर जमीनदारांचा पाठिंबा - कॉर्नवॉलीस imp वाटला.

स्वरूप :

शेतकरी

जमीनदार

सरकार

जमीनदारांचा वर्ग तयार

जमीनीचे मालक - घोषित

- कृषी उत्पन्नात वाढ अपेक्षित परंतू कृषी उत्पन्नात स्थैर्य
- शेतकरी निर्धन, शोषणांचे बळी, मालकी हक्क संपले.
- महसुलाची वसुली रोख पैशात असायची - सावकारकी वाढली
- शेतमजुरांचा - नवा वर्ग निर्माण

रयतवारी व्यवस्था

- 1820 - जनक = थॉमस मनरो
- मुंबई, मद्रास, आसाम
- 51% प्रदेश
- शेतकरी व सरकार संबंध
शेतकरी - सावकार
- 1/3, 50%, 66% - जमीन महसुल
- एलफिन्स्टन - मुंबई प्रांत
- रीड - मद्रास प्रांतातील बारामहाल जिल्हा

• स्वरूप :

- 1) नोंदणीकृत जमीन धारक जमिनीचे मालक

शेतसारा प्रत्यक्ष शेतकरी जबाबदार

जमीन महसूल - 20 ते 30 वर्षास

शेतकऱ्यांना जमीन :

भाड्याने देण्याचा । हस्तांतरित करण्याचा/विकण्याचा । गहाण ठेवण्याचा इत्यादी अधिकार दिले.

- मद्रास इलाख्यात रयतवारी पध्दतीचा वापर करणारा सर्वप्रथम कॅप्टन अलेक्झांडर
- रीड - थॉमस मनरोच्या मदतीने
- बारामहाल जिल्हात
- या Dist पहिला कलेक्टर
- कंपनीने टिपू सुलतानाकडून हा प्रदेश हस्तगत केला.
- शेतसारा शेताच्या उत्पन्नाच्या 50% होता.

• थॉमस मनरो

- 1820-1827 - मद्रासचा गव्हर्नर मद्रास प्रांत रयतवारी व्यवस्था लागू.
- महसुलाची मागणी उत्पन्नाच्या 1/3 निश्चित केली.
- ही मागणी पैशात निश्चित
- ही व्यवस्था 30 वर्षे

मुंबई - एलफिन्स्टन

- 1819-1827 मुंबईचा गव्हर्नर
- 1821-1822 डेक्कनचा कमिशन
- वापलीन - महसुलाबाबत अहवाल

- 1824-28 - ए.के. प्रिगेल नी जमिनीचे सर्वेक्षण केले.
- महसुलाची मागणी उत्पन्नाची 55% केली.
- पानगोट : (सर्वेक्षण पर्यवेक्षक)
- नी गोल्डस्मिथ व डेव्हिडसच्या मदतीने 1837 अहवाल आजवरचा मुंबई - रयतवारी पध्दत 30 वर्षासाठी
- 30 वर्षांनंतर - 1866 सर्वेक्षण
- चालू- मात्र 1861-65 अमेरिकेत
- युध्द - कापसाची मागणी व किंमती वाढ
- महसुल 66% पासून 100% वाढ
- शेतकऱ्यांना अपील करण्याचा हक्क डावलण्यात
- 1875 - दख्खनचे शेतकरी दंगे - ग.वा.जोशी नेतृत्व
- पुणे, नगर, परिसरात
- 1879 - डेक्कन अग्रीकल्चर रिलीफ अॅक्ट पास
- तगाईची सोय केली.
- 1875 - खतफोडीचे बंड
- सावकारशाहीच्या विरोधात
- जुन्नर, नगर प्रदेश
- महात्मा फुले - नेतृत्व
- या व्यवस्थेत मध्यस्थ गटाचे वर्चस्व नष्ट
- शेतकऱ्यांचा पाठिंबा - imp
- शेतीचे सर्व हक्क - शेतकऱ्यांना
- शेतकरी महसूल भरला नाही तर सरकार कारवाई करणार

महालवारी पध्दत - 1830

- या पध्दतीमध्ये शेतीच्या मालकाशी करार न करता संपूर्ण खेड्याशी (गावाशी) करार केला.
- संपूर्ण गावावर शेतसारा
- गोळा करण्याची जबाबदारी गावप्रमुखावर (लंबरदार मुखिया)
- 20 ते 30 वर्षासाठी शेतसारा
- शेतसारा निश्चित करताना जमिनीची प्रत, उत्पादन क्षमता पिकाचा प्रकार, पिकांची किंमत इ. विचार.

1822 चे नियमन

- व्होल्ट मॅकेन्झी (बोर्ड ऑफ कमिशनर्सचा सचिव) वायव्य भागात व्यवस्था लागू
- उत्तर समाजामध्ये गाव महत्वाची संस्था
- कलेक्टर्स गावी गेले
- मोजमाप सर्वेक्षण, रिकॉर्ड, कर निश्चित.
- जबाबदारी-गावप्रमुखावर
- जमीन महसूल 80% केला.

1833 – नियमन

- विल्यम बेटिंगने 1822 च्या नियमांचे परीक्षण केले यव नवीन व्यवस्था लागू
- या योजनेच्या पर्यवेक्षणासाठी मार्टिन्स बर्ड नेमणूक
- 30 वर्षासाठी शेतसारा
- महसुल 66%

मार्टिन्स बर्डला

“उत्तर भारतातील जमीन महसूल व्यवस्थेला जनक म्हणतात.”

- 66% मागणी जास्त होती म्हणून डलहौसीने 1855 ला सहारनपुर नियमांद्वारे 50% महसूल केला.
- प्रदेश – उत्तर प्रदेशचा बहुतांश भाग, मध्यभारत पंजाब, वायव्य प्रांत गंगेचा मैदानी प्रदेश, आग्रा, अवध,
- क्षेत्र – 29%/ 30%

डेव्हिड रिकॉर्डो

- ब्रिटीश राजकीय अर्थतज्ञ तो थॉमस माल्यस अॅडम स्मिथ जेम्स मिल इ. विचारांसारखा होता त्याने INFLUENCE OF LOW PRICE AT CORN ON THE PROFIT STOCK ग्रंथ लिहिला.
- Classical Economy चा पुरस्कर्ता (सरकारचा हस्तक्षेप नको)
- याच्या विचारांचा प्रभाव होता. भारतात काम करणाऱ्या अधिकाऱ्यांवर रिकॉर्डो – मुक्त व्यापाराचा पुरस्कर्ता.
- या विचारामुळे कायमधारा पध्दतीत बदल करावा असे वाटले. रॉबर्ट प्रिंगेल हा डेव्हिड रिकॉर्डोचा शिष्य होता.
- थॉमस माल्यस – रयतवारी पध्दतीचे पुरस्कर्ते होते.

महाराष्ट्रात जमीन महसुल व्यवस्था

- पेशवाईमध्ये अव्वल, दुय्यम सीम, अशी जमीनीची वर्गवारी
- कालमानानुसार जमीनीवर सारा
- शेतसारा रोख रकमेच्या किंवा धान्याच्या स्वरूपात
- 1773-74 – सवाई माधवराव कसबा-सुपे-पिकांची नासाडी झाली तेव्हा चौकशी करून नुकसान भरपाई दिली.
- न्या. रानडेनी पेशव्यांच्या काळातील महसुल व्यवस्थेची प्रशंसा केली.
- मात्र बाजीराव दुसरा यांच्या काळात जनहिताचे तत्वे पार कोसळली.
- दुष्काळातपण शेतसारा गोळा केला.
- शेतसारा न देणाऱ्यास क्रूर शिक्षा दिल्या.
- दुसऱ्या बाजीरावाने – लिलाव पध्दत सुरू (1796) त्याच्या कारभारी-त्र्यंबक डेंगळेनी ही पध्दत सुचविली.

- या पध्दतीवर एलफिन्स्टन ने टीका केली अहवाल
- Report on the Territories conquered from the peshwa
- लिलाव पध्दतीने पेशव्यांनी सदाशिव माणकेश्वरकडे अहमदनगर जिल्ह्यातील पांगरी गाव दिले.
- कुशाबा याने –संगमेश्वर गाव
- परशुराम खंडेराव रामचंद्र चौधरी यांनी या पध्दतीने लिलाद्वारे गावे घेतली. रयतेची लूट चालू केली.
- हे सर्व एलफिन्स्टन आवडेल नाही.
- लिलाव म्हणजेच मक्ता पध्दत
- नाना फडणीस : लागवडी खाली जेवढी जमीन तेवढीच सारा आकारणीसाठी विचार हे एलफिन्स्टन योग्य वाट.
- याच काळात बंगालमध्ये कायमधारा पध्दत होती ती एलफिन्स्टला चुकीचे वाटतं.
- शेतकरी हे जमीनदारांच्या लहरींवर अवलंबून
- उत्पन्न जमीनदारांच्या घशात
- मद्रासमध्ये असलेली रयतवारी पध्दत पण त्याला महत्वाची वाटत नव्हती.
- त्यामुळे त्याला अशी पध्दत शोधायची होती की
- जमीनदार वर्ग जीवंत
- रयतेवर अन्याय होवू द्यायचा नव्हता त्यामुळे
- मौजेवार पद्धत योग्य वाटली.
- यामुळे नवीन जमीनदार निर्माण होणार नाहीत कालांतराने महाराष्ट्रात एलफिन्स्टन रयतवारी पद्धत लागू – कारण ग्रामस्था त्याला विस्कळीत करायची नव्हती. पाटलांकडे वसुलीचे अधिकार आणि कुळाचा हिस्सा ठरवला.
- मुंबई प्रांतात –रयतवारी पद्धत : कसेल त्याची जमीन
- 809 : सिलेक्ट कमिटीने कायमधारा पद्धतीवरील टीका. कलेक्टर ब्रीज : जमिनीवर लकी राजाची नसून/सरकारची असून ती त्या गावची आहे.
- ग्रॅण्ड डफ : जो प्रथम जंगल तोडून जमीन तयार करतो तो मालक/मिरासदार ठरतो.
- पुण्यातील ब्राह्मणांनी एलफिन्स्टन मानपत्र दिले – तुम्ही राज्य घेतले ते बरे झाले असे यात म्हटले आहे.
- ग्रॅण्ड डफ सातत्यात रयतवारी पद्धत रुढ केली तो म्हणतो येथील लोक मला ‘मराठा’ म्हणून ओळखतो.
- नेपियन्सने : कोकणात रयतवारी पद्धत लागू केली.

वैशिष्ट्ये

- 1) जमीन कसणाऱ्या रयतेला जमीनीचे मालक
- 2) 45 ते 55 टक्के शेतसारा
- 3) मोजणी, प्रतवारी, पन्नाचा अंदाज – शेतसारा
- 4) वसुली – कलेक्टर्स – मामलेदार – मोजणीदार – कारकून

- 30 वर्षांनी बदल
- **खोत** : कोकणात सारा वसुल करणाऱ्यांना म्हणत.
- जमीनीची मोजणी करण्यासाठी **रॉबर्ट कीथ प्रिंगेल**ची नियुक्ती
- 1825 साली प्रिंगेलाची पुण्याच्या असिस्टंट कलेक्टरपदी निवड
- प्रिंगेलने शेतीची पाहणी केली, त्यांना असे दिसून आले की शेतकरी सावकारांवर अवलंबून आहेत.
- प्रिंगेलने जमीनीचे वर्गीकरण -
उत्पन्नाचा अंदाज - येणारा खर्च - इतर खर्च
- प्रिंगेला यांने रिकार्डेचा खंड सिद्धांत लागू करण्याचा प्रयत्न
- सारा हा निवनवळ उत्पन्नावर आकरला जावा.
- प्रिंगेला - शेती व शेतीयोग्य = वर्गीकरण
- एकूण उत्पन्नाचा 55% रक्कम सारा निश्चित
- या कार्यामुळे मालकम प्रभावित झाला, तो म्हणाला
- ही व्यवस्था सर्व महाराष्ट्रभर लावा.
- 1828-1829 ही ही व्यवस्था लागू
- प्रिंगेलाचा हा प्रयोग पथा
- 1829-30 इंदापूर-जुन्नर, पाबळ, भीमथडी, पुरंदर, खेड येथे लागू.
- 1830-31 हवेली, मावळ
- पण ही व्यवस्था अपयशी ठरली कारण, बियाणे, नापीक जमीन, दुष्काळ, अवर्षण 3 येथे विचार केला नाही.
- प्रमाणापेक्षा जास्त कर आकारणी इ.

रिकार्डोचा खंड सिद्धांत

- खंड हा जमिनीचा मिळणारा मोबदला.
- खंडाचा उत्पादन खर्च, किंमत मजुरी यामध्ये समावेश होत नाही.
- त्यामुळे रिकार्डो व जेम्स मिल यांना कर आकारणी खंडाच्या आधारे करावी असे वाटत.
1830 - दुष्काळ पडला.
- शहादा, यावल, चोपडा येथील शेतकरी जमीन मोजणी करायला गेलेल्या शिपायाला मारले.
- प्रिंगेलाची व्यवस्था अपयशी ठरल्यानंतर सरकारने थॉमस विल्यमसून या सेन्यु कमिशनरकडे महसूल नव्याने ठरविण्याची जबाबदारी
1835 - गोल्डस्मिथ व विनगोट यांचे कमिशन नेमले.
या कमिशनने प्रिंगेलाचा
Low of political economy रद्द केला.
या कमिशनने मोहोळ व माढा तालुक्यात पहाणी केली.
30 वर्षांसाठी सारा प्रिंगेलाच्या व्यवस्थेने इंदापूर तालुका ओस पडला.
- 1846-1856 - फ्रान्सीसने करवाढ केली.
1863 इंदापूरातून अडीच हजार शेतकऱ्यांच्या सहा्यांचा अर्ज

सरकारकडे गेला. त्यात सरकार व सावकार यांना दोष दिला.

- 1875 दंगे
- इंग्लंडमधील एकर हे जमीन मोजण्याचे माप महाराष्ट्रात सुरू.
- 1879 - कायद्याचे रानडेनी स्वागत केले.
- लोकमान्य टिळकांनी कायद्यास विरोध केला.

दुष्काळ

- 1) कर्नल स्मिथ आयोग
 - लॉर्ड कॅनिंगच्या काळात 1860-61 मध्ये दिल्ली परिसरातील दुष्काळाची चौकशी.
 - वायव्य प्रांत दुष्काळ
- 2) सर जॉर्ज कॅम्पबेल आयोग
 - जॉन लॉरेन्सचा काळ
 - 1866-67 काळ
 - ओरिसातील दुष्काळानंतर स्थापना
- 3) स्ट्रुची आयोग
 - लॉर्ड लिटनचा काळ - मुंबई, म्हैसूर
 - 1878-80 कर्नाटक दुष्काळ
 - या आयोगाच्या शिफारशीवर 1883 दुष्काळ संहिता निर्माण रिपन काळ
- 4) जेम्स लॉयल आयोग
 - एल्गिन दुसरा
 - 1897
- 5) मॅकडोनल आयोग
 - लॉर्ड कर्झनचा काळ
 - 1900
 - प्रभावित क्षेत्रात दुष्काळ आयुक्त नेमावा
 - कृषी अधिकोष स्थापन
- 6) जॉन वुडहेड आयोग
 - लॉर्ड वेव्हेल
 - 1945
 - बंगालच्या दुष्काळाच्या तपासासाठी

शिक्षण

- 18व्या शतकामध्ये हिंदू व मुस्लीम शिक्षणाची केंद्रे जवळजवळ लुप्त.
- 1765-EIC. हातात सत्ता.
- कंपनीने इंग्लंडमधील परंपरेनुसार शिक्षणाचे कार्य खाजगी क्षेत्रातच राहू दिले.
- 1781 - वॉरन हेस्टींग्जने कलकत्ता मदरसा स्थापन केली.
- तेथे अरबी व फारसीचे अध्ययन केले जावू लागले.
- 1791 - बनारसचा ब्रिटिश रेसिडेंट
- जोनाथन डंकन - बनारस येथे - संस्कृत महाविद्यालय
- उद्देश : धर्म, साहित्य, कायद्याचा अभ्यास करण्यासाठी
- चार्ल्स विक्लीन्सन - गीतेचा इंग्रजी अनुवाद केला.
- वॉरन हेस्टींग्जने प्रस्तावना लिहली.
- तो म्हणतो - या देशातील आमचे राज्य फार काळ टिकणार नाही, पण गीतेसारखे ग्रंथ जगाच्या इतिहासात कायमचे अजरामर राहतील.
- ख्रिश्चन धर्मप्रसारकांनी पारंपारीक शिक्षणावर टीका.
- इंग्रजी शिक्षणाच्या माध्यमातून धर्मप्रसारास महत्व.
- 1784 - वॉरन हेस्टींग्जच्या उत्तेजनामुळे सर विल्यम जोन्स - बंगाल एशियाटिक सोसायटी - स्थापना
- विल्यम कॅरे - सरकारी मदत न घेता बंगाल इंग्रजी शाळा सुरू केल्या.
- विल्यम बोर्ड - बायबलचा बंगाली अनुवाद
- 1814 - हिंदू कॉलेज
- राजाराममोहन रॉय
- डेव्हिड हेअर
- राधाकांत देव
- कोलकाता - श्रीरामपुर येथील डॅनिश मिशनच्यांनी पाश्चात्यज्ञानासाठी केलेले कार्य - विल्यम कॅरे/फेलिक्स कॅरे, विल्यम बोर्ड, जॉन मॉरॉ यांनी संस्कृत, बंगाली, हिंदी इ. भाषांचा अभ्यास.
- फेलिक्स कॅरे : बंगाली भाषेत विश्वकोष तयार.
- 1818 - श्रीरामपूर - बाप्टिस्ट मिशन कॉलेज सुरू
- 1800 - वेलस्लीने फोर्ट विल्यम कॉलेज कलकत्ता येथे
- उद्देश : कंपनीच्या प्रशासकीय अधिकाऱ्यांना शिक्षण देण्यासाठी
- 1802 बंद - कंपनीच्या आदेशाने
- 1813च्या चार्टर कायद्याने भारतात पाश्चात्य ज्ञान व ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्यासाठी मिशनरी वर्गाला परवानगी.
- 1823 कोलकाता स्कूल सोसायटी कोलकाता स्कूल बुक सोसा. लॉर्ड हेस्टींग्जने - अनुदान दिले.
- इंग्रजी पाठ्यपुस्तके तयार केली.

- कमिटी ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन स्थापना
- 1824 - संस्कृत महाविद्यालय कलकत्ता येथे
- ओरिएंटॅलिस्ट - पौर्वात्य (भारतीय शिक्षण)
- होरेस विल्सन, विल्सन जोत्य प्रिन्सेप
- ऑग्लिसिस्ट - पाश्चिमात्य (इंग्रजी)
- बिशपहेबर, अलेक्झांडर डफ, चार्ल्स ट्रिव्हेलियने राजाराममोहन रॉय.
- 1834 - मेकॉले हा कौन्सिलचा कायदा सदस्य झाला. त्याने इंग्रजी शिक्षणाला प्रोत्साहन द्यावे. शिक्षणासाठी मंजूर झालेली रक्कम पौर्वोत्त्व शिक्षणावर खर्च केली जावू नये.
- 7 मार्च 1835 मेकॉले प्रस्तावास मंजूरी.
- इंग्रजी शिक्षणास सुरुवात.
- 1839 ऑकलंडने मेकॉलेच्या प्रस्तावास बदल करून रकमेचा काही भाग पौर्वोत्त्व शिक्षणावर खर्च करण्याचा तसेच दर महिन्याला बंगाल एशियाटिक सोसायटीला दरमहा 500 रू. देण्याचा निर्णय वाद थंडावला.
- 1842 कमिटी ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शनच्या जागी कौन्सिल ऑफ एज्युकेशनची स्थापना
- 1813 - चार्टर कायद्यात - भारतात शिक्षणाच्या प्रसारासाठी 1 लाख तरतूद
- 1834 : मेकॉलेला
- Committee of P. I. अध्यक्ष
- पाश्चिमात्य + पौर्वात्य वाद सोडवला
- पाश्चिमात्य शिक्षणाचे समर्थन
- इंग्रजी सत्ता बळकट करणे.
- एक इंग्रजी पुस्तक शेकडो भारतीय पुस्तकांपेक्षा महत्त्वाचे.
- इंग्रजी शिक्षणामुळे आवडी, निवडी विचारमुल्य पाश्चिमात्य बनतील.
- झिरपता/पाझरता सिद्धांत : झिरपने म्हणजे थेंबाथेबाने तळापर्यंत जाणे.
- शिक्षण हे तळागाळातील सामान्य माणसांना प्रत्यक्ष देण्यापेक्षा ते समाजातील उच्च वर्गाला दिले तर झिरपत झिरपत ते सामान्य वर्गापर्यंत पोहचेल असा युक्तीवाद मेकॉलेने मांडला.
- याला कौन्सीने 1835 मान्यता.
- 1833 मध्ये 10 लाख तरतूद.

1854 वूडचा खलिता

- शिक्षणातील उणीवा दूर करण्यासाठी समिती,
- सदस्य - मर्शिन ट्रॅवेलियन, पॅरी, विल्सन इ.
- चार्ल्सवूड - बोर्ड ऑफ कंट्रोलचे अध्यक्ष

शिफारशी

- 1) भारतीयांचा बौद्धिक, नैतिक आणि आर्थिक स्तर उंचावण्यासाठी ज्ञानप्रसार करणे हे शिक्षणाचे ध्येय असले पाहिजे.
- 2) भारतीयांना इंग्रजी भाषेबरोबर अरबी व फारसी भाषांचा अभ्यासक्रमात समावेश करावा.
 - पाश्चात्य ज्ञान व विज्ञान समादेश.
 - युरोपातील कला, कौशल्य, वाडमय इ. समावेश
- 3) इंग्रजी भाषेबरोबर इतर भारतीय भाषेचा शिक्षणाचे माध्यम म्हणून स्वीकार.
 - प्रथम उच्च शिक्षणासाठी इंग्रजी भाषा-माध्यम
- 4) बंगाल, मद्रास, मुंबई उत्तर-पश्चिम प्रदेश व पंजाब प्रांतात - लोकशिक्षण विभागाची स्थापना

संचालक :

- उपसंचालक
 - निरीक्षक
 - सहाय्यक निरीक्षक
- 5) भारतात उच्च शिक्षणाचा विकास करण्यासाठी. लंडन विद्यापीठाच्या धर्तीवर कलकत्ता, मुंबई मद्रास व इतर ठिकाणी विद्यापीठे स्थापन करण्यात यावी.
 - कलपती
 - |
 - कुलगुरु - व्यवस्थापकीय मंडळ
 - सिनेटची स्थापना :
 - विद्यापीठासाठी नियम तयार
 - 6) लोक शिक्षण विभाग व विद्यापीठे याबरोबर शालेय संस्था क्रमबद्धरीतीने उभाराव्यात अशी शिफारस
 - विद्यापीठे
 - |
 - महाविद्यालये
 - |
 - माध्य. शाळा
 - |
 - निम्न मा. शाळा
 - |
 - देशी प्राथ. शाळा-क्रम
 - 7) सार्वजनिक शिक्षणाचा विस्तार
 - झिरपत्या सिध्दांतावर टीका
 - सर्वसामान्यांच्या शिक्षणावर लक्ष केंद्रित
 - सर्व स्तरावरील शिक्षण संस्थांना वाढीव खर्चाची तरतूद
 - शिष्यवृत्त्या सोय
 - 8) सहाय्यक अनुदान तरतूद

- शिक्षणाचा विस्तार व सर्वसामान्य लोकांना शिक्षण
 - यासाठी प्रांतीय सरकारने आपले स्वतःचे नियम करावेत असे सांगितले.
- 9) शिक्षकाचे प्रशिक्षण
 - प्रत्येक प्रांतामध्ये एकतरी प्रशिक्षण महाविद्यालय असावे.
 - वैद्यकिय
 - अभियांत्रिकी } इ. साठी खास प्रशिक्षण महाविद्यालयात कायदा असावीत.
 - 10) शिक्षित लोकांनाच नोकरीमध्ये प्राधान्य देण्यात यावे.
 - व्यापक दृष्टीकोनाची गरज निर्माण.
 - 11) भारतीयांना उद्योगांचे प्रशिक्षण देण्याची तरतूद
 - व्यावसायिक शिक्षण
 - 12) स्त्री शिक्षणास उत्तेजन देण्याची शिफारस
 - 13) भारतातील शालेय पुस्तकांची निर्मिती आणि पाश्चात्य साहित्य व विज्ञान याचा भारतीय भाषांमध्ये अनुवाद करण्याची शिफारस
 - 1) शिक्षणाचे धोरण निश्चित
 - 2) सर्व पैलुंवर प्रकाश प्राथमिक - विद्यापीठापर्यंत
 - 3) झिरपता सिध्दांताला विरोध करून सर्वसामान्य शिक्षणांचा विचार
 - 4) शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्यासाठी प्रशिक्षण महाविद्यालये स्थापना
 - 5) देशी शाळांना महत्व
 - 6) स्त्री शिक्षण महत्व
 - 7) भारतीय भाषांना महत्व
 - 8) भारतीय शिक्षणाची पायाभरणी
 - 1855 - लोकशिक्षण विभाग
 - जाने.-1857 - कोलकाता
 - जुलै - 1857 - मुंबई
 - सप्टें. - 1857 - मद्रास } विद्यापीठे
 - लॉर्ड डलहौसीने 1857 पर्यंत मुंबई, मद्रास, लाहोर येथे वैद्यकिय महाविद्यालये स्थापन केली.

भारतीय शिक्षण आयोग (हंटर आयोग) 1882

- प्राथमिक शिक्षणाची प्रगती न झाल्याने हा आयोग स्थापन तसेच
 - वुडच्या शिफारशीनुसार भारतात शिक्षण कार्य चालत नाही अशी तक्रार धर्म प्रसारकांनी केली.
- कार्यक्षेत्र :
 - 1) प्राथमिक स्तरावरील सर्व भारतातील शिक्षणाच्या अध्ययनपध्दतीचे निरीक्षण करावे व त्यामध्ये सुधारणा व विस्तार योजना सुचवावी.
 - 2) प्राथमिक + माध्यमिक शिक्षण

विद्यापीठांच्या कार्यक्षेत्राचा समावेश नव्हता.

शिफारशी :

- 1) प्राथमिक शिक्षण हे लोकांचे शिक्षण आहे, त्यामुळे शक्य तेथे स्थानिक भाषेत शिक्षण द्यावे.
- 2) प्राथमिक शिक्षणाला अधिक अर्थपुरवठा
- 3) इंग्लंडमधील कायद्याप्रमाणे भारतीय ही प्रा. शिक्षणासाठी कायदा करावा.
- 4) प्राथमिक शिक्षणाचा कारभार जिल्हा/नगरपरिषदांच्या मंडळाकडे द्यावा.
- 5) स्थानिक शाळेना प्रोत्साहन द्यावे.
- 6) स्थानिक भाषा - माध्यम
- 7) प्राथमिक शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाची सोय करावी. प्रा.शि.साठी निधी राखून ठेवावा.

इतर शिफारशी :

- 1) प्रत्येक जिल्ह्यात कमीत कमी एक आदर्श माध्यमिक शाळा उघडावी.
- 2) शिक्षणाची व्यावहारिक व व्यावसायिक शिक्षणामध्ये विभागणी करावी.
 - व्यावहारिक - व्यापारासाठी
 - व्यावसायिक - विद्यापीठीय शिक्षण
 - हे सर्व माध्य. शिक्षणानंतर
- 3) कोणत्याही धर्माचे प्रत्यक्ष शिक्षण शाळेकडून देवू नये.
- 4) महाविद्यालयांना अनुदान
- 5) स्त्री शिक्षणासाठी चालना

भारतीय विद्यापीठ आयोग - 1904

- लॉर्ड कर्झनने विद्यापीठांच्या सुधारणांकडे अधिक लक्ष देण्याचे ठरविले त्यानुसार 27 जाने. 1902 ब्रिटिश व्हाइसरॉय यांच्या कार्यकारी मंडळाचे एक सभासद थॉमस रॅले अध्यक्षतेखाली आयोग नेमला.

उद्देश :

- भारतातील विद्यापीठांच्या शिक्षणाची अंतिम व्यवस्था ठरवणे आणि ती साध्य होण्याच्या दृष्टीने व्यवस्थेमध्ये सुधारणा सुचविणे.

कार्यक्षेत्र :

- फक्त विद्यापीठीय शिक्षणाची अंतिम व्यवस्था (विचार)

यामध्ये प्राथ. + माध्य शिक्षणाचा विचार नव्हता.

शिफारशी :

- 1) विद्यापीठीय व्यवस्थापनाची पुनर्रचना करावी.
- 2) विद्यापीठीय सदस्यांची संख्या 50 पेक्षा कमी व 100 पेक्षा जास्त असू नये - कार्य : 6 वर्षे
- 3) प्रयोगशाळा व ग्रंथालयाची निर्मिती

- 4) विद्यापीठांमध्ये अध्ययन व संशोधनासाठी प्राध्यापक व व्याख्याताची नेमणूक
- 5) या कायद्याने विद्यापीठांवरील सरकारचे नियंत्रण वाढले.
 - सिनेटचे ठराव नाकारण्याचा अधिकार सरकारला
- 6) खाजगी महाविद्यालयांवर सरकारचे नियंत्रण
 - तपासणी
- 7) विद्यापीठांशी सलग्नी करण्यासाठी सरकारची संमती अनिवार्य करण्यात
- 8) विद्यापीठाचे क्षेत्र ठरविण्याचा अधिकार व्हाइसरॉय देण्यात आला.
 - याच शिफारशींवर इंडियन युनिव्हर्सिटी अॅक्ट 1904 केला.

या कायद्यामुळे कर्झनवर टीका

- 1) भारतातील विद्यापीठे सर्व जगात पूर्णपणे सरकारी बनली.
- 2) या कायद्यामुळे विद्यापीठांच्या सुधारणेसाठी दरवर्षी 5 लक्ष रु. पाच वर्षांसाठी देण्याचे ठरविले.

1906-बडोदा संस्थान-प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे

- 1910 मध्ये - गोपाळकृष्ण गोखले यांनी भारतभर प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करावे असं बिल कनिष्ठ सभागृहात मांडले.
 - हे बिल इंग्लंडच्या प्राथ. शिक्षणाचा कायदे - 1870, 1876 यावर आधारित.
 - 1) 6-10 वय असणाऱ्या मोफत व सक्तीचे
 - 2) खर्च : प्रांतीक सरकार/स्थानिक बॉडी : 2:1
 - 3) शिक्षणासाठी वेगळा विभाग
 - 4) सचिवाची नेमणूक : शिक्षणाचे संघटना अंमलबजावणी प्राथ. शि

परीणाम :

- 1) किंग्ज जॉर्ज व्ही - 1912 - भारत भेटीवर त्याने प्राथ. शिक्षणासाठी 50 लाख रु. घोषित.
- 21 फेब्रुवारी 1913 सरकारने ठराव पारित केला.
- प्रांतीक सरकारांना प्रोत्साहन दिले की गरीब, मागासलेल्या मुलांना प्राथ. शिक्षण निशुल्क द्या.

सॅडलर आयोग - 1917

- कलकत्ता - विद्यापीठ आयोग
 - 1917 मध्ये सरकारने कलकत्ता विद्यापीठांच्या समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी आयोग
 - या आयोगाने उच्च शिक्षाबरोबर माध्य. शिक्षणाचाही अभ्यास केला.
 - आयोगाचे मत असे होते, की माध्यमिक शिक्षणात सुधारणा झाल्याशिवाय विद्यापीठीय पातळीवरील शिक्षणात सुधारणा होणार

नाही.

● अध्यक्ष : एम. ई. सॅडलर

● सदस्य : दोन भारतीय

1) आशुतोष मुखर्जी

2) झियाउद्दीन अहमद

● शिफारशी : शालेय एज्युकेशन १२ वर्षांचे

1) उच्च शिक्षणासाठी प्रवेश परीक्षा मॅट्रिक्युलेशन ऐवजी इंटरमीडिएट असावी.

2) शासनाने इंटरमीडिएट महाविद्यालये ही नवी व्यवस्था स्थापन करावी.

3) या महाविद्यालयांत कला, शास्त्र, वैद्यक, स्थापत्य इ. अभ्यासक्रमांसाठी विद्यार्थी तयार होतील.

4) ही महाविद्यालये स्वायत्त संस्था असतील. निवडक शाळांना जोडली जातील.

5) प्रत्येक राज्यातील शाळांत इंटरमीडिएट शिक्षण मंडळ स्थापन करावे.

6) कलकत्ता विद्यापीठांतर्गत महाविद्यालये व विद्यार्थी यांची संख्या बेसुमार वाढली आहे तर ढाका येथे विद्यापीठ स्थापन करावे.

7) विद्यापीठीय व्यवस्थापनाचे नियम शिथिल करावे.

8) इंटरमीडिएट परीक्षेनंतर पदवी परीक्षेचा काळ तीन वर्षांचा असावा.

9) विद्यापीठांमध्ये प्राध्यापक व प्रपाठक नेमण्यासाठी विशेष निवडमंडळे असावीत. या मंडळावर बाह्य तज्ञ.

10) कलकत्ता विद्यापीठांत मुलींच्या शिक्षणासाठी विशेष मंडळ स्थापन करावे व पौढ मुलींसाठी पडदाशाळा सुरु कराव्यात.

11) सर्व विद्यापीठांनी व्यावसायिक शिक्षणांची सोय करावी.

12) अधिकाधिक शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाची व्यवस्था तसेच तंत्रशिक्षणाची व्यवस्था करावी.

दुहेरी शासनांतर्गत शिक्षण – 1919

- मॉटिग्यू चेम्सफर्ड सुधारणांतर्गत प्रांतीय शिक्षण विभाग लोकमंत्र्यांकडे

- केंद्र सरकारचे लक्ष कमी

- अनुदान बंद

- प्रांताना आर्थिक अडचणी त्यामुळे शिक्षण विकासात अडथळे निर्माण.

हार्टिंग समिती – 1929

- सायमन कमिशनने शिक्षणाच्या विकासावर अहवाल देण्यासाठी या समितीची स्थापना.

अध्यक्ष – हार्टिंग

1) प्राथमिक शिक्षणाला राष्ट्रीय महत्व देण्यात यावे.

2) शिक्षणाचा घाईने प्रसार करण्यावर टीका.

3) ग्रामीण विद्यार्थ्यांना माध्य. स्तरावर रोखले पाहिजे व महाविद्यालयात प्रवेश देण्याऐवजी व्यावसायिक व औद्योगिक शिक्षणाकडे वळविले पाहिजे.

4) तंत्रविषयक, वाणिज्य, कृषि महाविद्यालयांची स्थापना करावी.

5) शिक्षणाचा उच्च दर्जा कायम राखण्यासाठी कोणालाही प्रवेश देवू नये.

वर्धा शिक्षण योजना – 1937

- महात्मा गांधी

- मुलुद्योगी शिक्षण

- बेसिक शिक्षण

- नई तालीम

- बुनियादी तालीम

स्वावलंबी

विद्यार्थी केंद्रित

स्वाश्रयी

हस्तव्यवसाय

नैतिक

मातृभाषेतून

- 7 ते 14 वयोगटातील मुलांना मोफत व सक्तीचं शिक्षण

● 22, 23, ऑक्टो. 1937 मध्ये वर्धा येथे अखिल भारतीय

शैक्षणिक संम्मेलन – आयोजन

अध्यक्ष – महात्मा गांधी

यामध्ये भाषणांत त्यांनी शिक्षणावर विचार

- या विचारांवर नंतर चर्चा

विनोबा भावे

काका कलिकर

जाकिर हुसैन

- संम्मेलनाच्या शेवटच्या दिवशी काही प्रस्ताव

(7 ते 14-7 वर्षे)

1) मुलांना 7 वर्षापर्यंत निशुल्क मोफत सक्तीचे शिक्षण

2) शिक्षणाचे माध्यम – मातृभाषा

3) शिक्षण हे कार्यानुभव व उत्पादन कार्य यावर केंद्रित

- या प्रस्तावानंतर डॉ. जाकिर हुसैन समिती नेमली.

या समितीला व्यावहारिक अभ्यासक्रम तयार करण्याचे काम.

- यावर आधारित राष्ट्रीय शैक्षणिक योजना तयार केली ती म्हणजेच वर्धा/नई मुलौद्योगी योजना होय.

- महात्मा गांधीनी ही योजना 'हरिजन' या वृत्तपत्रांमधून एक लेखनमाला प्रकाशित.

भारत सरकारचे श. सल्लागार

सार्जट योजना - 1944

- 1935 च्या कायद्याने प्रांतीय सरकारांना स्वायत्तता दिली गेली. उच्च शिक्षणामध्ये विकास झाला परंतु माध्य. शिक्षणाचा विकास खूप कमी झाला.
- राष्ट्रीय शिक्षणाची योजना
- 1) पूर्व-प्राथमिक- 3 ते 6 वर्षे प्रारंभिक (प्राथमिक)
 - 6 ते 11 वर्षे निशुल्क व्यापक आणि सक्तीचे
 - 11 ते 17 वर्षासाठी 6 वर्षांची वेगळी शिक्षण पध्दती उच्च शिक्षण
 - उच्च माध्य शिक्षणानंतर 3 वर्षांची पदवी परीक्षा
 - शिशु शाळांची सोय इ. उद्देश
- उच्च माध्य. शिक्षाचे दोन भाग
 - 1) Academic Education
 - 2) Technical & Vocational Education
- उच्चतर माध्यमिक (Intermediet) स्तर समाप्त करण्यात इंटरमीडिएट आला.
- शिक्षकांना प्रशिक्षण, शा. शिक्षण. मानसिक आणि अपंगाची शिक्षणाची व्यवस्था.
 - या योजनेत 40 वर्षात देशात शिक्षणाच्या पुननिर्माणचे कार्य
 - इंग्लंडच्या धर्तीवर भारतात शिक्षणाचा स्तर समान ठेवायचा.
 - खेर समितीने हा कालावधी 16 वर्षे केला.

1918 - पटेल अॅक्ट

- विठ्ठलभाई पटेल - मुंबई प्रादेशिक शिक्षण कायदा पास
- यानुसार प्राथ. शिक्षण सक्तीचे
- हाच कायदा पुढे पटेल अॅक्ट

अबुट - वुड अहवाल

1936-37 Abbot - wood Report

- शिफारशी :
 - 1) व्यावसायिक व व्यावहारिक शिक्षण द्या.
 - 2) प्राथ. शिक्षण हे पुस्तकावर आधारित असू नये.
 - आवडी, निवडी, प्रवृत्ती क्रीडावृत्ती इ. विचार
 - 3) मातृभाषेतून शिक्षण इ.
 - मुख्य भर

व्यावसायिक शिक्षण

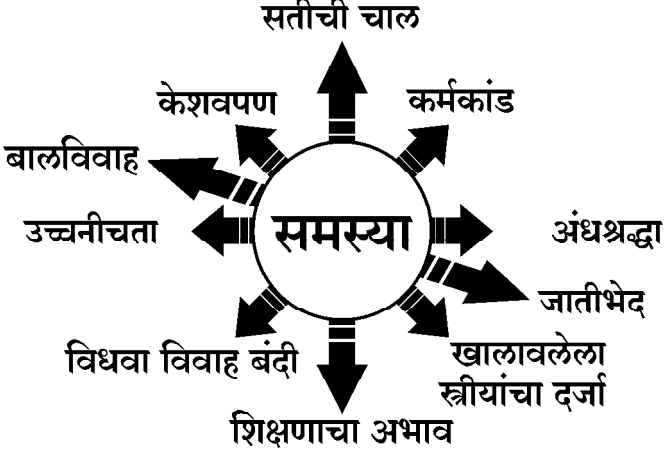
- 1934 - तेजबहादूर सप्रू समिती
 - इंटरमिडियट वर्ग बंद करण्याची शिफारस
 - शालेय शिक्षण

- 1) 5 वर्ष - प्राथ
- 2) 6 वर्ष - माध्य

विद्यापीठ शिक्षण आयोग (1948-49)

- राधाकृष्णन आयोग
- स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतातील उच्च शिक्षणाला दिशा देण्याचे काम आयोगाने केले.
 - 1948 - आयोग स्थापन
 - 1949 - अहवाल
- शिफारशी :
 - 1) शालेय अभ्यासक्रम 12 वर्षांचा असावा.
 - 2) मॅट्रिक्युलेशन ऐवजी बारावी उत्तीर्ण झाल्याखेरीज पदवीवर्गात प्रवेश देवू नये.
 - 3) पदवी अभ्यासक्रम - 3 वर्षांचा
 - 4) शालेय आणि विद्यापीठ पातळीवर सर्वसाधारण स्वरूपाचा अभ्यासक्रम असावा.
 - 5) विद्यापीठांना संशोधनाकडे लक्ष द्यावे.
 - 6) विद्यापीठांना स्वायत्तता द्यावी.
 - 7) उच्चशिक्षण - सामाईक यादीत
 - 8) केंद्र सरकारने आर्थिक आणि समन्वयाची जबाबदारी
 - 9) विद्यापीठे + महाविद्यालयांना आर्थिक सहाय्य करण्यासाठी यू.जी.सी. (विद्यापीठ अनुदान मंडळ) स्थापन करावे.
 - 10) अध्यापकांमध्ये प्राध्यापक, प्रपाठक, अधिव्याख्यात्यांना अशा श्रेणी असाव्यात.
 - 11) परीक्षा पध्दती - वस्तुनिष्ठ असावी, एकच परीक्षा घेण्याऐवजी भिन्न-भिन्न परीक्षा घेण्यात याव्यात.
 - 12) विद्यापीठीय शिक्षणात सर्वधर्मसमभाव साधण्यासाठी सर्व धर्मांचे शिक्षण द्यावे.
 - 13) उच्च शिक्षणात इंग्रजी, राष्ट्रभाषा मातृभाषा या तीनही भाषांना महत्व द्यावे.
 - 14) माध्य. उच्च माध्य. आणि उच्च शिक्षण या तीनही स्तरावर मुलांना इंग्रजी शिकवावे.
 - 15) प्रशासकीय नोकरीसाठी स्तानक (पदवी) आवश्यक असू नये.
 - 16) सर्वच विद्यापीठांचा स्तर समान असावा.
 - 17) ग्रामीण विद्यापीठ संकल्पना
 - 1956 0 यू.जी.सी. - स्थापना
 - एच.आर.डी. मंत्रालयाच्या अंतर्गत.

सामाजिक - धार्मिक सुधारणा चळवळ

- इ. अनेक समस्यांमध्ये भारतीय समाज अडकलेला त्यातुनच समाजसुधारणा चळवळीस प्रारंभ

1) राजाराममोहनराँय व ब्राह्मो समाज

- जन्म 1772 बंगालमधील राधानगर येथे.

आधुनिक भारताचे जनक.

भारतीय प्रबोधनाचे अग्रदूत.

पहिले आधुनिक भारतीय व्यक्ती.

● मुघल बादशहा अकबर दुसरा याने राममोहन राँय यांना 'राजा' ही पदवी दिली. कारण पेन्शनवाढीसाठी वकील म्हणून राँय यांना इंग्लंडला पाठवले.

● राँय यांचे मत

- वैज्ञानिक दृष्टीकोन

- मानवी प्रतिष्ठा

- सर्व पुरुष व महिलांसाठी सामाजिक समानतेच्या तत्वांचा पुरस्कार.

- देशात आधुनिक भांडवलशाही व उद्योग विकास.

● भाषा : संस्कृत, पार्शियन, अरेबिक, इंग्रजी, फ्रेंच, लॅटीन, ग्रीक, हिब्रू. इ. (डझनभर भाषा)

● वाराणसी - संस्कृत साहित्य (हिंदु तत्वज्ञान अध्याय)

● पाटणा - कुराण पार्शियन अरेबिक अभ्यास

● बायबल अभ्यास ग्रीक व हिब्रू भाषा

● एकेश्वरवादावर विश्वास

- मूर्तीपुजेला विरोध

- 1809 - तुहफत-उल-मुवाहिदीन (एकेश्वरवादांसाठी देणगी)

हा ग्रंथ लिहला - पार्शियन भाषेत

- एकाच देवाची पूजा करा हा संदेश

● 1815 - आत्मीय सभा : स्थापन

- राजाराम मोहनराँय यांनी आपल्या सहकार्यांच्या मदतीने

द्वारकानाथ टागोर

प्रसन्नकुमार टागोर

डॉ. राजेंद्रलाल मिश्र

शंकर घोषाल

आनंद प्रसाद बॅनर्जी

राजा कली इ.

आत्मीय सभा - कलकत्ता येथे स्थापन

कारण :

1) एकेश्वरवादाचा प्रसार

2) अनिष्ट प्रथा परंपराच्या विरुद्ध आवाज

- वेद व उपनिषदे यांचे बंगाली भाषेत भाषांतर

- तर्कशक्तीला जास्त महत्त्व

- वेदांत तत्वज्ञान हे बुद्धी प्रामाण्यवादाच्या तत्त्वावर आधारलेले आहे असे मत.

● 1820 The Precepts of Jesus, the Guide to peace and Happiness.

- यामध्ये येशु ख्रिस्ताचे चमत्कार वगळून त्यांचे नैतिक व अध्यात्मिक तत्वज्ञान विवेचन केले.

मत : भारत हा तर्कशक्तीच्या आधारे पौर्वात्य व पाश्चिमात्य संस्कृतीमध्ये जे सर्वोत्तम आहे त्यातून तयार व्हावा.

● 1828 : ब्राह्मो समाज (20 ऑगस्ट)

- प्रथम नाव : ब्रह्मसभा

- उद्देश - हिंदु धर्माची शुद्ध व एकेश्वरवादाची शिकवण हा

- बुद्धीप्रामाण्यवाद व मानवी प्रतिष्ठा यावर भर

● 1823 - सतीप्रथा बंद करण्यासाठी जनमत तयार (अलकमंजीरी

- 1823 - B. P. अर्ज = सती

दोन सही 1) राजाराममोहनराँय 2) जगन्नाथ शंकर शेट

● 1829 - विल्यम वेंटिकने सतीचा प्रथा कायद्याने बंद

- 1829 ला प्रथम बंगाल प्रांत

- 1830 - मद्रास, मुंबई प्रांतात

● त्यामुळे बंगालमध्ये सनातनी लोकांनी राधाकांत देव यांच्या अध्यक्षतेखाली धर्मसभा बोलावली. राँय यांना समाजाने वाळीत टाकले.

● इतर कार्ये :

1) १८१७ - कलकत्ता येथे हिंदु कॉलेजची स्थापना

राजाराममोहन राँय

डेव्हिड हेअर

अलेक्झांडर डफ

2) 1817 - इंग्लिश स्कूल

- कलकत्ता

- मेकॅनिक्स व व्होल्टेयरचे तत्वज्ञान शिकवले जाईल.

- 1821 - संवाद कौमुदी - बंगाली भाषेत
- 1822 - मिरात-उल-अखबार - पर्शियन भाषेत चालू

वृत्तपत्र :

- 1825 - वेदांत कॉलेजची स्थापना
 - भारतीय शिक्षण
 - पाश्चिमात्य सामा व भौतिक शास्त्र इ. शिक्षण
- 1830 - अलेक्झांडर डफ यास General Assembly's Institute' स्थापन करण्यासाठी मदत.
- 1833 - ब्रिस्टॉल, ब्रिटन येथे निधन

संकीर्ण

- 1816-17 - उपनिषदांची बंगाली भाषांतरे
- वेदांतसार - पुस्तक
- उपनिषदांत - ईश्वर एकच आहे ही संकल्पना मान्य.
- बेन्थॅम - मानवतावादी व मानवजातीचा सेवक अशी प्रशंसा
- द्वारकानाथ टागोर हे रॉय यांचे प्रमुख सहकारी.
 - प्रसन्नकुमार टागोर
 - चंद्रशेखर देव
 - ताराचंद चक्रवती
- ब्राम्हो समाजाचे पहिले सेक्रेटरी ताराचंद चक्रवती
- ब्राम्हो समाजाची आठवड्याची प्रार्थना घेण्याचे काम रामचंद्र विद्याबागीस
- रविंद्रनाथ टागोर - रॉय हे मानवजगातील एकमेव व्यक्ती आहेत ज्यांनी आधुनिक जगाचा महत्व जाणले होते.
- ब्राम्हो समाजाच्या स्थापनेसाठी रॉय यांनी रामकमल बासू यांच्याकडून इमारत भाड्याने घेतली.
- भाद्रोत्सव - अगोदरचा दिवस
- माघोत्सव - नंतरचा दिवस
- ब्राम्हो समाजाच्या स्थापनेच्या संदर्भात (सण)

ब्राम्हो समाजातील तत्वे

- 1) ईश्वर एकच आहे तो निर्गुण निराकार आहे.
- 2) सर्व धर्माबद्दल समान बंधुभाव
- 3) एकेश्वरवाद हा सत्याचा मार्ग
- 4) ईश्वर सर्वव्यापी शाश्वत
- 5) पुर्नजन्मांवर विश्वास नाही
- 6) मुर्तिपूजा विरोध
- 7) आध्यात्मिक सुखासाठी ईश्वराची प्रार्थना

FACTS

- रॉय यांचे मूळ आडनाव बॅनर्जी होते, पण पंजोबा नवाबाच्या सेवेत होते. म्हणून रॉय या उपाधीने सन्मानित
- 16 व्या वर्षी घर सोडले तिबेटमध्ये बुध्द धर्माचा अभ्यास
- हिंदु, इस्लाम, ख्रिश्चन धर्माचा अभ्यास
- स्पेनच्या क्रांतीचा विजय साजरा करण्यासाठी सर्वांना जेवण दिले.
- मुर्तिपूजेच्या विरूध्द पुस्तक लिहले, त्यांच्या वडिलांनी त्यांना घराच्या बाहेर काढले.
- इस्लाम व ख्रिश्चन धर्माच्या तुलनात्मक अभ्यासामुळे एकेश्वरवाद संकल्पना.
- प्राचीन हिंदु धर्मशाख्यात स्त्रीयांना वारसा हक्क देण्यात आले आहेत हे रॉय यांनी स्पष्ट सांगितले.
- रॉय यांनी बहुपत्नीत्वास विरोध
- संवाद कौमुदीचे संपादक - भवानी चरण बॅनर्जी बंडोपाध्याय
- यांचे रॉय बरोबर मतभेद झाले त्यांनी - समाचार चंद्रिका सुरू.
- रॉय यांनी मुद्रणालयांवर लावलेल्या निर्बंधाविरोधात सुप्रीम कोर्ट व किंग इन कौन्सील कडे अर्ज केला.
- 1815-1820 या काळात बंगाली भाषेत 14 ग्रंथ तर इंग्रजी भाषेत 10 ग्रंथ लिहले.
 - वेदांतसार - ग्रंथ
- 1817-कोलकाता - EIC च्या मदतीने पहिले पब्लिक स्कूल स्थापन.
- इंग्लंडचे राजे विल्यम चौथे व फ्रान्सचे राजे लुई फिलिपी यांनी रॉयचा सन्मान केला.

राजाराममोहन रॉय

- येशूला देव मानण्यास नकार
- युरोपातील मानवतावाद मान्य
- सतीप्रथा, जातीप्रथा बहुपत्नीत्व विरोध
- मॅक्सिकोल - रॉय हे नव्या युगाचे अग्रेसर
- उपनिषदांमधील ईश्वर एकच आहे ही संकल्पना मान्य. (ब्राम्हो-मुख्य तत्व)
- ईश्वर, निराकार, अदृश्य, सर्वव्यापी, शाश्वत आहे.
- प्रतिबंध - प्रतिमा, पुतळा, शिल्प, धर्मगुरु, यज्ञ, चित्र इ. मुर्तीपूजा.
- ब्राम्हो समाजाला विरोध करण्यासाठी कर्मठ हिंदुनी राधाकांत देव अध्यक्षतेखाली धर्मसभा बोलाविली.

देवेंद्रनाथ टागोर (1818-1905)

- रॉय चा 1833 मृत्यू ब्राम्हो समाजाला नवजीवन देण्याचे कार्य.

- 1842 ब्राम्हो समाजात प्रवेश
- मूर्तीपुजा, तीर्थयात्रा, कर्मकांड इ. विरोध
- त्यांचा प्रश्न - दगडांच्या व लाकडांच्या मुर्तीला देव कसे मानावे.
- देवेंद्रनाथ टागोर दोन कार्ये.
 - 1) ब्राम्हो समाज हिंदु धर्मातील सुधारणा चळवळ
 - 2) धर्मांतर घडवून आणणाऱ्यावर टीका.
- 1839 - तत्वबोधिनी सभा स्थापन
- तत्वबोधिनी पत्रिका-मासिक प्रकाशित.
- दोन पुस्तके - ब्रम्ह धर्म
 - ब्राम्हो धर्म विज्ञम्
- ब्राम्हो समाजात 1858 मध्ये केशवचंद्र सेन यांनी प्रवेश
- आचार्य पदी नियुक्त
- सेनमुळे यू.पी., पंजाब मद्रास प्रसार.
- परंतू सेन हिंदु समाजाला संकुचित समजत
- 1865 मध्ये K.S. व D.T. यांच्यात वाद.
- देवेंद्रनाथ टागोर
 - आदि ब्राम्हो समाज
- केशवचंद्र सेन
 - भारतीय ब्राम्हो समाज
- शिवानाथ शाखी } 1878
- आनंदमोहन बोस }
- उमेशचंद्र दल }
- शिवचंद्र देव }
- साधारण ब्राम्हो समाज

केशवचंद्र सेन (1838-1884)

- ब्राम्हो समाज ऑफ इंडिया
- त्यांच्या प्रेरणेने एम.एच.- प्रार्थना समाज व मद्रामध्ये वेद समाज स्थापन (श्रीधरलू नायडू)
- 1870 - इंडियन रिफॉर्म असोसिएशन स्थापना
- 1872 - नेटिव्ह मॅरिज अॅक्ट प्रयत्न
- लग्न वय - मुले - 18 वर्षे / मुली - 14 वर्षे
- सेन यांनी कायद्याचे उल्लंघन स्वतःच्या मुलीचा विवाह 13 वर्ष - कुचबिहारचा राजा बरोबर लावून त्यामुळे
- त्याचे अनुयायी दुसरा समाज स्थापन - 1878 (मी ईश्वराची आज्ञा पाळली असे स्पष्टीकरण कृतीचे समर्थन दिले.)
- ब्राम्हो समाजाला दैवी अवतार मान्य नाही. मानवता व अंतरात्माचा आवाज श्रेष्ठ, धर्मग्रंथ श्रेष्ठ नाही.
- कर्मसिध्दांत व पुर्णेजन्म निश्चित मत नाही, ती बाब सदस्यांच्या वैयक्तिक विश्वासावर सोपविली.

प्रार्थना समाज

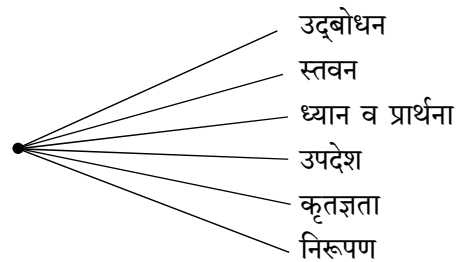
- 1867 रोजी महाराष्ट्रात मुंबई या ठिकाणी स्थापना
- गिरगाव - मुख्य कार्यालय
- केशवचंद्र सेनच्या प्रेरणेने
- डॉ. आत्माराम पांडुरंग
- दादोबा पांडुरंग, भास्कर पांडुरंग हे तीन
- मानवसेवा हीच ईश्वरसेवा असे मत.
- सदस्य - आत्माराम पांडुरंग, दादोबा, तर्ख, तर्खडकर प्रमुख भाऊ महाजन, परमानंद, वामन मोडक, न्या. चंदावरकर गोपाळ हरी देशमुख वि.रा. शिंदे न्या. रानडे इ.
- या समाजातर्फे सुबोध पत्रिका सुरू त्यातून समाजाचा प्रसार व प्रचार.

प्रार्थना समाजाची तत्वे

- 1) ईश्वर हा सृष्टीचा निर्माता, पालनकर्ता आहे.
 - 2) मूर्तिपूजेला विरोध
 - 3) सत्य, सदाचार, भक्ती हं परमेश्वराच्या उपासनेचे मार्ग
 - 4) अवतारकल्पना अमान्य
 - 5) परमेश्वराची प्रार्थना केल्याने आध्यात्मिक उन्नती होते.
- भागवत धर्मावर श्रद्धा.
 - डॉ. आर. जी. भांडारकर यांनी आपल्या मुलीचा विवाह घडवून आणला. विधवा - संमती वयाचा दिलासा. पाठिंबा.

न्या. रानडे

- प्रार्थना समाजाच्या मतांचे समर्थन करण्यासाठी रानडे यांनी 'एकेश्वरनिष्ठांची कैफियत' हा ग्रंथ लिहला.
- रानडे यांनी युरोपमधील मार्टिन ल्युथरची धर्मसुधारणा व भागवत धर्म यामधील साम्य विशद
- प्रार्थना समाजाची तत्वे रानडेंनी निश्चित केली.
- संत तुकाराम संत प्रार्थना समाजाचे मार्गदर्शक मानले जातात.
- प्रार्थना समाजाची भागवत धर्मावर श्रद्धा
- दर आठवड्याला समाजाची बैठक - त्या बैठकीत

- प्रार्थना समाजाच्या सामाजिक सुधारणांवर जास्त भर
- नगर, सातारा, कोल्हापूर, मुंबई, नाशिक, पंढरपूर, पुणे या

शहरापुरताच प्रभाव

- या समाजाने पुणे, मुंबई, पंढरपूर येथे अनाथाश्रम स्थापन केले.
- रानडे यांनी विधवा विवाहोत्तेजक मंडळ सुरु केचले.
- रानडेनी मुर्लीसाठी 1885 महाराष्ट्र गर्ल्स एज्युकेशन सोसायटी (हजुरपागा)

सहकार्य : वामन मोडक भांडारकर

● रमाबाई रानडे :

- आर्य महिला समाज
- हिंदू सोशल अँड लिटररी क्लब स्थापन

● वि.रा.शिंदे

- 8 ऑक्टोबर 1906 मुंबई डिप्रेस्ड क्लास मिशन
- अस्पृश्यता व जाती निर्मुलन

● ना. म. जोशी - प्रार्थना समाजाचे कार्यकर्ते

- 1911 - सोशल सर्व्हिस लीग
- कामगारांसाठी स्थापन
- बॉम्बे

● गोपाळकृष्ण गोखले

- 1905 - पुणे भारतसेवक समाज स्थापन

आर्य समाज

- स्वामी दयानंद सरस्वती 10 एप्रिल 1875 मुंबईतील काकडवाडी आर्य समाजाची स्थापना
- हा समाज हिंदु धर्म सुधारणा चळवळ
- मुळ नाव - मुकशंकर करसनदास तिवारी
- जन्म - गुजरात - मोरवी संस्थानात - ब्राम्हण कुळात. टंकारा-गावी
- ब्रजानंदाकडून - वेदांचा खरा अर्थ समजून घेतला. (अंध)
- वेदांकडे परत चला ही दयानंदाची घोषणा होती.
- जे परमर्थात गेलेत त्यांच्यासाठी शुध्दीकरण चळवळ सुरु.
- 1877 - लाहोर येथे शाखा स्थापन
- आर्य धर्म हाच देशाचा धर्म असावा अशी इच्छा दयानंद सरस्वतीची होती.
- मूर्तीपुजा, बुद्धेववाद अवतारकल्पना, पशुबळी यंत्र, तंत्र, मंत्र इ. गोष्टी अमान्य.
- वेद हे ईश्वरी ज्ञान आहे यावर श्रध्दा.
- दयानंद पुराणांना काल्पनिक कथा मानत - ते संस्कृत पंडित होते.
- मते
- 1) जग म्हणजे माया, आत्मा ईश्वराचा अंश, जीवनमुक्ती हे जीवनाचे उद्दिष्ट यांना विरोध.
- 2) प्रकृती आत्मा, ईश्वर हे अनादि व अनंत आहेत.
- वेद हे ईश्वरनिर्मित.

3) मानवर्धाचे आचरण करून मोक्ष मिळवावा

4) कर्मावर भर

5) वेदांतील चातुर्वर्ण्य पध्दती जन्मांवर आधारीत नसून गुणांवर आहे - मत

6) स्त्रीयांना व शुद्रांना वेदांचे अध्ययन करण्याचा उच्च शिक्षण घेण्याचा अधिकार आहे असे मत.

● पुस्तके

- 1) सत्यार्थ
- 2) वेद-भाष्य भूमिका
- 3) वेद भाष्य

● 1882 - गौसंरक्षण संघटना

● स्वामी दयानंदाच्या मृत्यूनंतर दोन गट निर्माण

1) गुरुकुल गट - उद्देश

- हिंदू शिक्षणाच्या प्राचीन पध्दतीचा स्वीकार
- मुलांसाठी 1892 मध्ये हरिद्वार येथे गुरुकुल कांगडी नेतृत्व - स्वामी श्रध्दानंद

2) कॉलेज गट -

- इंग्रजी शिक्षणाचा पुरस्कार
- मुलांमुर्लीसाठी 'दयानंद अँग्लो वैदिक शाळा व कॉलेजेस स्थापन' - 1886 - 1ली शाळा स्थापन

- 1890 - जालंधर - 'आर्य कन्या पाठशाला' स्थापन

- नेतृत्व - लाला लजपतराय/लाला हंसराज

● आर्य समाजाचा प्रचार पंजाब, यूपी, राजस्थान, बिहार येथे.

- वेल्लेटाईन चिरोल - आर्य समाजाला 'भारतीय असंतोषाचे जनक' मानतो.

● भगिनी निवेदिता

आर्य समाजाला लढाऊ हिंदु धर्म मानतात.

तत्वे

1) ज्ञानाचा मुळ स्रोत ईश्वर

2) ईश्वर सृष्टीचा निर्माता

3) सर्व सत्यज्ञानाचा ग्रंथ म्हणजे वेद

4) ज्ञानप्रकाश

5) सर्वांच्या कल्याणात आपले कल्याण

6) वैयक्तिक प्रगतीपेक्षा मानवजमातीचे कल्याण श्रेष्ठ मानावे.

● दयानंदाचे नाव 'शुध्द चैतन्य' यानंतर ते पुर्णानंद सरस्वती यांना भेटले. त्यांनी दयानंदास विधी करून संन्यास दीक्षा व नाव दयानंद असे ठेवले तसेच नावाबरोबर सरस्वती पण जोडले.

● भारत हा हिंदी लोकांसाठी आहे. (इंडिया फॉर इंडियन्स) स्वामी दयानंद सरस्वती

संकीर्ण – स्वामी दयानंद सरस्वती

- पशुबळी, नरबळी यांस विरोध मूर्तिपूजेस विरोध
- 1886 - भगवत खानदानम मूर्तिपुजेस विरोध - ग्रंथ
- मूर्तिपुजा, कर्मकांड, जाती, व्यवस्था, अस्पृश्यता, अनिष्ट प्रथा, पुरोहितवर्ग विरोध
- अस्पृश्यतेच्या नावाखाली कनिष्ठ जातीवर बंधने लावू नयेत - मत
- आंतरजातीय विवाहास मान्यता
- आर्य समाजाचे विवाहाची वयोमर्यादा मुलांसाठी - 24 वर्षे
मुलींसाठी - 16 वर्षे
- नियोगी पध्दतीस मान्यता (पती जीवंत असताना.)
- याचा उल्लेख सत्यार्थ प्रकटाश ग्रंथात
- आर्य समाजाने पहिले अनाथग्रह पंजाबमधील फिरोजपुर येथे बांधले
- मुंबई, कोल्हापुर, सोलापुर लातूर इ. शैक्षणिक कार्य
- दयानंद सरस्वती यांचे शिष्य
- 1) पंडित श्यामजी कृष्ण वर्मा
- 2) लोकहितवादी - मुंबई आर्य समाजाचे अध्यक्ष
- 3) लाला लजपतराय
- 4) न्या. रानडे
- 5) श्रीपाद सातवळेकर - सत्यार्थ प्रकाश ग्रंथाचे मराठी भाषेत अनुवाद
- 1883 - अजमेर - निधन
- अनेक महाराजांनी आर्य समाजाची दीक्षा (शाहपुरचे महाराज नरसिंग व जोधपुरचे महाराज जसवंतसिंग)

संकीर्ण – हिंदी-संपर्क-भाषा

- आर्य समाजाचे आदर्श वाक्य
कृष्णान्तो विश्वमायम्
(विश्व की आर्य बनाते चलो)
- सदस्य : स्वामी दयानंद, स्वामी श्रध्दानंद, महात्मा हंसराज, लाला लजपतराय, स्वामी आनंदबोध, स्वामी अछुतानंद, भाई परमानंद, पंडित गुरुदत्त इ.
- 1876 मध्ये प्रथम 'स्वराज्य' घोषणा स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी दिली - नंतर टिळकांनी पुढे चालू
- वेद प्रमाण धर्मग्रंथ

सत्यशोधक समाज

- म. फुले यांनी 24 सप्टेंबर 1873 पुणे येथे स्थापन
- हा समाज मानवता, बुद्धीप्रामाण्य, व्यक्तिस्वातंत्र्य तत्वे :

- 1) ईश्वर एकच आहे तो निर्गुण निराकार आहे.
 - 2) मनुष्य जातीने नाही तर गुणांनी श्रेष्ठ आहे.
 - 3) कोणताही ग्रंथ सर्वांशी प्रमाण व ईश्वर प्रणीत नाही.
 - 4) आई वडिलांना भेटण्यास मध्यस्थाची गरज नाही.
 - 5) सर्व मनुष्य ईश्वराची लेकरे आहेत.
- समाजाने ब्राम्हणांच्या समाजातील वर्चस्वाविरुद्ध लढा दिला.
 - ब्राम्हणाशिवाय व मराठीतून मंगलाष्टके म्हणून विवाह करण्यास प्रारंभ
 - जातीभेद कमी करण्याचा प्रयत्न
 - डिसें. 1889 - मुंबई येथे भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे अधिवेशन भरते. अधिवेशन मंडपाच्या जवळ सत्यशोधक समाजाच्या कार्यकर्त्यांनी शेतकऱ्यांची दुरवस्था दृष्टीस पडण्यासाठी गवताचा पेंढा भरलेल्या शेतकऱ्याचा पुतळा उभा केला.
 - सत्यशोधक समाजाचे पहिले अध्यक्ष म. फुले.
 - नारायण गोविंदराव कडलग कार्यवाह म्हणून निवड
 - समाजाचे सदस्यत्व सर्वांसाठी खुले (सर्व जाती)
 - सत्यशोधक चळवळ ही परिवर्तनीय, वर्गीय, कृतिशील
 - वेद हे मानवनिर्मित आहे अशी श्रध्दा.
 - पुण्यातील सोमवार पेठेत डॉ. गावडे यांच्या घरी दर रविवारी सभा भरत असे.
 - सत्यशोधक समाजातील पहिला विवाह 1873 सीताराम आल्हाट व राधाबाई निंबकर यांचा झाला.
 - धार्मिक विधि न करता एकनिष्ठ राहण्याची प्रतिज्ञा
 - सत्यशोधक समाज जी लग्ने करत ती कायदेशीर होती असा सल्ला मुंबई उच्च न्याया. भाषांतरकार राघवेन्द्र रामचंद्रराव यांनी दिला.
 - सत्यशोधक समाजाचा दुसरा वार्षिक समारंभ 1875 साजरा.
अध्यक्ष - डॉ. विश्राम रामजी घोले.
कोषाध्यक्ष - रामशेट उरवणे
 - इलेय्या सालोयन - या ज्यू व्यक्तीला कार्यकारी मंडळाचे सभासद.
 - 'दीनबंधू' हे सत्यशोधक समाजाचे मुखपत्र
संपादक : कृष्णराव भालेकर

समाजाचे कार्यकर्ते (पुणे 1888)

- 1) कृष्णराव भालेकक्षर - झेंड्याखाली मिरवणूक
- 2) डॉ. विश्राम घोले
- 3) रामशेट उरवणे
- 4) डॉ. आण्णासाहेब नवले
- 5) नरसू सायबू
- 6) डॉ. संतोजी लाड
- 7) व्यंकु काळेवार - छापरखाना देणगी म्हणून दिला

- 8) पोलिसांनी मिंग्
- 9) तुकाराम पडवळ
- 10) रामचंद्र धावरेनाईक - 10 रुपये भाड्याने इमारत दिली.
- 11) सदाशिव गोवंडे
- 12) सखाराम परांजपे
- 13) विनायक भांडारकर
- 14) नारायण लोखंडे
- 15) हरी चिपळूणकर
- 1911 - सत्यशोधक समाज
- शाखा कोल्हापूर - अध्यक्ष - भास्करराव जाधव

थिऑसॉफिकल सोसायटी

- स्थापना - 1875 - न्युयॉर्क
 - श्रीमती एच.पी. ब्लावत्स्की
 - कर्नल अॅलन ओल्कॉट
 - जर्मन रशियन वंशाच्या महिला
 - भारतीय संस्कृती व विचारसरणीचा प्रभाव.
 - 1882 - शाखा - मद्रासजवळ 'अडयार' येथे
 - उद्दिष्टे
 - आत्मीक उन्नती
 - अंतर्ज्ञानाद्वारे ईश्वरी ज्ञान प्राप्त करणे
 - कर्मवाद, पुर्नजन्म यावर विश्वास
 - उपनिषद, सांख्यदर्शनातून प्रेरणा
 - आध्यात्मिक बंधुभाव निर्माण करणे उद्दिष्ट्ये (ध्येय)
 - 1893 - अॅनी बेझंट भारतात
 - 1907 - कर्नल ओल्कॉटचा मृत्यू - अध्यक्षपद - बेझंट यांच्याकडे.
 - अॅनी बेझंटचा ख्रिश्चन धर्मावर विश्वास नव्हता. ख्रिश्चन धर्मप्रसारक असलेल्या पतीशी काडीमोड घेवून.
 - 1882 टी. एस.च्या संपर्कात
 - वेदांतावर विश्वास
 - प्राचीन भारतीय धर्मावर प्रगाढ श्रध्दा-राष्ट्रवाद निर्माण करण्यात यशस्वी
 - 1998 - बनारस - सेंट्रल हिंदू कॉलेज सुरू
 - हिंदु धर्म व पाश्चात्य विज्ञान शिक्षण
 - 1916 - 'बनारस हिंदू विश्वविद्यालय'
 - भारतात आयर्लंड प्रमाणे होमरूल चळवळ चालू
 - उद्दिष्ट्ये
 - 1) माणसाचे वैश्विक बंधुत्व
 - 2) प्राचीन धर्म व तत्वज्ञानांच्या अभ्यासाला प्रोत्साहन
- सदस्य : ए.ओ. ह्युम
- जॉर्ज अरुंडेल
- जे. कृष्णमूर्ती

- शिकागो - 1893 - धर्मपरीषद भरली तेथे अॅनी बेझंट उपस्थित
- टिळकांनीही एम.एच. होमरूल लीग स्थापन (मुख्यालय - पुणे)
- अॅनी बेझंट - 1917 - कलकत्ता
- अध्यक्ष
- टी.एस. ने स्त्रीया व अस्पृश्य लोकांसाठी शाळा सुरू केल्या
- बालविवाहास विरोध
- जातीनिमुर्लन
- निर्वाण प्राप्ती हे मानवाचे अंतिम ध्येय (कर्माची समाप्ती)

संकीर्ण

- 1884 टी.एस. सभा मद्रास येथे दिवाणबहादूर रघुनाथराव यांच्या घरी सभा.
- प्रभाव - दादासाहेब खापर्डे
- बी.पी. वाडिया
- सीतारामपंत पटवर्धन
- शेट जमनादास द्वारकादास
- पुणे - तात्यासाहेब गुप्ते
- बापुसाहेब गुप्ते
- तुकाराम पडवळ इ.
- रामकृष्ण परमहंस, स्वामी विवेकानंद, रामकृष्ण मिशन
- रामकृष्ण परमहंस (1836-1886)
- नाव - गदाधर चटोपाध्याय
- ते कलकत्याजवळील दक्षिणेतील काली मंदिराचे पुजारी.
- सार्वधार्मिक एकता, देवाप्रती भक्ती, मानवजातीची सेवा आणि आध्यात्मिक जीवनाची गरज यावर भर.
- सत्य सर्वच धर्मात आहे असे मत.
- आत्मीक उन्नतीसाठी ईश्वराची मूर्तीरूपात पूजा करण्याचे समर्थन (श्रध्देलाल महत्व)

स्वामी विवेकानंद

- रामकृष्ण परमहंसाचे अनुयायी
- नरेंद्र दत्त
- हिंदु धर्माचे प्रचारक
- 1893 शिकागो येथे धर्मसंसदेत हिंदु धर्मावर विचार
- भाषण - अध्यात्मवाद आणि भौतिकवाद यांच्यात त्याग्य संतूलन
- जातीपध्दती + अस्पृश्यता = हल्ला
- उपाशी माणसाला धर्माचे ज्ञान शिकवणे हा देवाचा व मानवतेचा अपमान आहे असे मत.
- विवेकानंद म्हणाले, 'मी त्याला महात्मा समजेन ज्यांचे हृदय गरीबांसाठी द्रवते.'

- अज्ञान व उपाशी अवस्थेत जीवन जगत आहेत, त्यांच्या जीवावर विद्या व ज्ञान प्राप्त केलेल्या, परंतू त्यांच्याकडे लक्ष न दिलेले सर्व लोक देशद्रोही आहेत.
- मानवसेवा हीच ईश्वरसेवा
- सुभाषचंद्र बोस
जोपर्यंत बंगालचा संबंध आहे तोपर्यंत आम्ही विवेकानंदाना आधुनिक राष्ट्रीय चळवळीचे 'आध्यात्मिक पिता' म्हणू शकतो.
- विवेकानंदानी स्टुअर्ट मिल हर्बर्ट स्पेन्सर हेगेल इ. - अभ्यास
- फ्रेंच राज्यक्रांती, नेपोलियन, येशू ख्रिस्त - प्रभाव
- 1887 - रामकृष्ण मठ स्थापना
 - रामकृष्ण परमहंसाच्या विचारांचा प्रसार
- 1897 - रामकृष्ण मिशन स्थापन
मुख्यालय - बेलूर मठ
- 1900 - पॅरीस - धर्माच्या इतिहासाची सभा येथे भाषण
- 1902 - मृत्यू
- पुस्तके : कर्मयोग, राजयोग, भक्तीयोग, ईस्ट अँड वेस्ट
- प्रबुध्द भारत-मासिक मद्रासहून
- उब्बोधन पत्रिका-मासिक
- सिस्टर निवेदिता - अनुयायी
मागरिट नोबेल
- आयर्लंडवरून भारतात
- 1898 - वंचित मुलांसाठी शाळा
त्यांनी विवेकानंदाबद्दल 'The Master as I Saw' हे पुस्तक लिहले.

तरुण बंगाल चळवळ (Young Bengal Movement)

- नेतृत्व 'हेन्री विवियन डेरोझिओ हिंदु कॉलेजमध्ये अध्यापक
- आधुनिक भारतातील पहिले राष्ट्रवादी कवी
- 1831 कॉलेज मधुन काढून
- वयाच्या 22 व्या वर्षी कॉलेजाने मृत्यू
- अनुयायांना - डेरोझियन्स/तरुण बंगाल म्हणतात.
- चळवळ उभी करण्यात यांना अपयश
 - 1) शेतकऱ्यांचे प्रश्न नाही
 - 2) पाठिंबा देणारा वर्ग नाही
 - 3) जनसंपर्क नव्हता
 - 4) समाजाची तत्कालीन परिस्थितीचा विचार नाही.
- सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी -
ते बंगालच्या आधुनिक सभ्यतेचे अग्रणी होते.

पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर (1820-1891)

- तत्वज्ञ, शिक्षक, लेखक भाषांतरकार, उद्योजक प्रकाशक सुधारक,

मानवतावादी व्यक्ती इ.

- कलकत्ता संस्कृत कॉलेजने त्यांना 'विद्यासागर' ही पदवी 1851 या कॉलेजचे प्राचार्य
- 1856 - त्यांच्या प्रयत्नाने डलहौसीने विधवा पुनर्विवाहाचा कायदा केला त्यासाठी मदत
 - 1) विरेशलिंगम पंतलू
 - 2) विष्णुशास्त्री पंडित यांनी केली.
- मुस्लिमांमधील धर्म सुधारणा चळवळ

वहाबी आंदोलन

- पाश्चात्य प्रभावाविरुद्धची प्रथम प्रतिक्रिया
- या आंदोलनाला वल्ली उल्लाह आंदोलन असे पण म्हणतात (तरीका-ए-मुहम्मदी-नाव)
- या आंदोलनास बिहार व बंगाल मधील शेतकरी कामगार वर्गाचे समर्थन
- प्रथम - धार्मिक आंदोलन
- उद्देश - ब्रिटिश सत्तेची समाप्ती
- 18 व्या शतकात शाह वलीउल्लाह याने भारतीय मुसलमानांच्या पतनाबद्दल चिंता व्यक्त
- बहाबी आंदोलनाचा संस्थापक बरेलीचे सय्यद अहमद (रायबरेली यू.पी.) तो स्वतःला पैगंबराचा वंशज समजत
- 1821 मध्ये तो मक्केला गेला. तेथे त्याची भेट अब्दुल वहाब यांच्याबरोबर झाली.
- अब्दुल वहाब - इस्लामची खरी व मुळ शिकवण पुनरुज्जिवित करण्याचे काम (त्याच्या नावावरून - वहाबी आंदोलन नाव)
- शाहवल्लीउल्लाह
- दिल्ली मध्ये निवास
- भारतावर मुस्लीम सत्ता स्थापण्यासाठी इच्छुक
- भारताला दार-उल-इस्लाम - बनवायचे

उद्देश -

- ब्रिटिश शासनाच्या विरोधात जिहाद निर्माण करणे यासाठी बरेलीचे सय्यद अहमद यांची निवड
- याला मदत करण्यासाठी अब्दुल अझीज नेमणूक.
- भारतामध्ये रायबरेलीचे सय्यद अहमद यांनी स्वतः इमाम घोषित केले. त्याला लोक खलिफा मानू लागले.
- सिताना - हे केंद्र तेथे इनायत अलीच्या नेतृत्वात लष्कर तयार. ध्येय - इस्लामच्या मुळ शुध्द स्वरूपाची स्थापना जिहाद पुकारून ब्रिटिश सत्तेचा नायनाट.
- रणजितसिंहाच्या विरुद्ध जिहाद
- लॉर्ड एलिंगनच्या काळात वन्हाडींना चिरडण्याचे प्रयत्न
- त्यामुळे वहाबींनी चिडून कोलकत्याचे मुख्य न्या. जॉन नॉर्मन

यांची हत्या.

- अंदमानची पाहणी करत असताना मेयोची हत्या.
- सय्यद अहमदचे विचार शिरात-ए-मुस्तकिन या ग्रंथात - फारसी ग्रंथ

- बंगालमध्ये वहाबी आंदोलनाचे नेतृत्व-तीतू मीट

2) फिरयादी चळवळ - 1804 फरिदपुर - बंगाल

नेतृत्व : हाजी शरियतुल्ला (दादुमियां)

उद्देश : धार्मिक शुध्दी व बंगाली मुस्लीमांतील अनिष्ट प्रथा नष्ट करणे. - ब्रिटीशांना शत्रू मानत

3) तायुनी चळवळ - 1839 (ढाका)

नेतृत्व : मौलाना करामत अली

- वहाबी चळवळीतून निर्माण
- फिरयादी चळवळीला विरोध करण्यासाठी

4) देवबंद चळवळ/देवबंद स्कूल - 1867

नेतृत्व : महमंद कासीम वनौत्वी/राशीद अहमद गंगोही

- उत्तर प्रदेश सहारनपूर जिल्ह्यात देवबंद येथे - 1866 विद्यालय

उद्देश : धार्मिक नेत्यांना मुस्लीम संप्रदायासाठी प्रशिक्षण देणे.

- इस्लामचेच फक्त शिक्षण
- परकीय सत्तेविरुद्ध जिहाद निर्माण करणे.
- मुस्लीमांना कुराण आणि हादीस यांचे शिक्षण देणे.
- यामध्ये इंग्रजी शिक्षण व पाश्चात्य संस्कृती यांना अजिबात स्थान नव्हते.
- अलीगढ चळवळीच्या विरोधात देवबंद चळवळीने 1885 च्या काँग्रेस स्थापनेचे स्वागत केले.
- या चळवळीने 1888 साली सय्यद अहमदखानच्या 'संयुक्त भारतीय राजभक्त सभा' आणि मोहम्मडेन अँग्लो ओरियंटल सभा' यांच्या विरोधात फतवा काढला.
- देवबंदचा नेता मुहम्मद-उल-हसन याने या चळवळीला राजकीय व बौध्दीक स्वरूप देण्याचा प्रयत्न.

5) अलीगढ चळवळ (1817-1898)

1875 : सय्यद अहमदखान

सर सय्यद

सय्यद खान

- 1870 W.W. हंटर

- रणजितसिंहाच्या विरुद्ध जिहाद
- लॉर्ड एलिंगनच्या काळात वन्हाडींना चिरडण्याचे प्रयत्न
- त्यामुळे वहाबींनी चिडून कोलकत्याचे मुख्य न्या. जॉन नॉर्मन यांची हत्या.
- अंदमानची पाहणी करत असताना मेयोची हत्या.
- सय्यद अहमदचे विचार शिरात-ए-मुस्तकिन या ग्रंथात - फारसी ग्रंथ

- बंगालमध्ये वहाबी आंदोलनाचे नेतृत्व-तीतू मीर

2) फरियादी चळवळ 1804 फरिदपुर - बंगाल

नेतृत्व : हाजी शरियतुल्ला (दादुमियां)

उद्देश : धार्मिक शुध्दी व बंगाली मुस्लीमांतील अनिष्ट प्रथा नष्ट करणे. - ब्रिटीशांना शत्रू मानत

3) तायुनी चळवळ - 1839 (ढाका)

नेतृत्व : मौलाना करामत अली

- वहाबी चळवळीतून निर्माण

- फरियादी चळवळीला विरोध करण्यासाठी

4) देवबंद चळवळ/देवबंद स्कूल - 1867

नेतृत्व : महमंद कासीम वनौत्वी/राशीद अहमद गंगोही

- उत्तर प्रदेश सहारनपूर जिल्ह्यात देवबंद येथे - 1866 विद्यालय

उद्देश : धार्मिक नेत्यांना मुस्लीम संप्रदायासाठी प्रशिक्षण देणे.

- इस्लामचेच फक्त शिक्षण

- परकीय सत्तेविरुद्ध जिहाद निर्माण करणे.

- मुस्लीमांना कुराण आणि हादीस याचे शिक्षण देणे.

- यामध्ये इंग्रजी शिक्षण व पाश्चात्य संस्कृती यांना अजिबात स्थान नव्हते.

- अलीगढ चळवळीच्या विरोधात देवबंद चळवळीने 1885 च्या काँग्रेस स्थापनेचे स्वागत केले.

- या चळवळीने 1888 साली सय्यद अहमदखानच्या 'संयुक्त भारतीय राजभक्त सभा' आणि मोहम्मद अँग्लो ओरियंटल सभा' यांच्या विरोधात फतवा काढला.

- देवबंदचा नेता मुहम्मद-उल-हसन याने या चळवळीला राजकीय व बौध्दीक स्वरूप देण्याचा प्रयत्न.

5) अलीगढ चळवळ (1817-1898)

1875 : सय्यद अहमदखान

सर सय्यद

सय्यद खान

- 1870 W.W. हंटर यांच्या भारतीय मुसलमान या पुस्तकात मुसलमानांशी समझौता केला पाहिजे.

- मुस्लिम समाजात आधुनिक आणण्याचा प्रयत्न सर सय्यद यांनी केला.

- 1857 च्या उठावाच्या वेळी ईस्ट इंडिया कंपनी न्याय खात्यात

सेवारत.

- मुस्लिमांनी इंग्रजीराज्यामध्ये नोकरी करावे असे मत.

- मुस्लिमांतील 'पीर' प्रथेला विरोध

- गुलामांची प्रथा इस्लाम विरोधी मत.

- तहजीब-उल-अखलाब हे मासिक.

- 1875 - अलीगढ - मुस्लिम अँग्लो ओरिएंटल स्कूल

- 1920 - अलीगढ मुस्लिम विद्यापीठ

- अलीगढ आंदोलनात नेते चिराग अली, अल्ताफ हुसेन, नजीर अहमद इ.

6. अहमदिया आंदोलन

1889-90 पंजाब नेतृत्व -मिर्झा गुलाम अहमद

- सय्यद अहमदखानच्या चळवळीस विरोध

- मुस्लिमांमधील प्रथा परंपराचे स्वागत

- मिर्झा अहमद स्वतःला इस्लामचा देवतूद समजत तो स्वतःला श्रीकृष्ण व येशू ख्रिस्ताचा अवतार मानत.

अब्दुल लतिफ

- मुस्लिमांमध्ये आधुनिकीकरणाची संकल्पना प्रथम रुजवणारे.

- यांच्या पुढाकाराने 1860 नीळ आयोग स्थापन

- ब्रिटिशांकडून त्यांना खान बहादुर नवाब अशा पदव्या.

- त्यांनी 1863 कलकत्ता येथे मोहम्मदन लिटररी सोसायटीची स्थापना केली.

जमिया मिलिया

इस्लामिया - मोहम्मद अली

इतर आंदोलन

1) नदवादाल आंदोलन - लखनौ, 1894-95

- मौलानी नुमानी

2) टिटुमीर चळवळ

- इस्लाम धर्माचा प्रसार करण्यासाठी मुस्लीम शेतकऱ्यांना घेवून ब्रिटिशांविरुद्ध संघर्ष

3) अहरार चळवळ -

- मौलाना अहमद अली

- हकीम अझमलखान

- हसन इनाम

4) खाकसार - मुसलमानांची लढाऊ संघटना

5) शेख अली महमंद - अभंग

'आम्ही जातीचे ब्राम्हण

आमचे सोयरे मुसलमान.'

6) मौलाना हसरत मोहानी

- उर्दू-इ-मौला नियतकालिक

अरविंद घोष टिळक : आदर

- 7) मौलाना अब्दुल बारी
- आखवत - पत्र

शीख - धर्मीयांमधील सुधारणा चळवळ

- 1) निरंकारी चळवळ - 1840
- बाबा दयाळ दास
- 2) नामधारी चळवळ
- बालकसिंग
- हे गुरु गोविंदास यांचा अवतार मानत.
- देव, मुर्ती, प्रतिमा विरोध
- स्त्री-पुरुष समानता विधवा विवाहाचा पुरस्कार इ.
- 3) सिंग सभा - 1873
- ठाकुरसिंग संघ वालिया
- शुध्द स्वरूपात शीख धर्माची पुर्नस्थापना
- 4) कुका चळवळ
- गुरुराम सिंग
- 5) अकाली चळवळ - 1920
- गुरुद्वारांना आपली संपत्ती मानणाऱ्या भ्रष्ट महंता विरूध्द

पारशी धर्मसुधारणा

- 1) रहनुमायी माझदायासनन सभा 1851
दादाभाई नौरोजी
एस. एस. बंगाली } के. आर. कामा
नौरोजी फर्दोनजी
- सनातनवादांच्या विरोधात
- रास्तगोप्तार - गुजराती साप्ताहिक
- स्त्रीबोध - वृत्तपत्र
- 2) पारसी लॉ. असोसिएशन
दादाभाई नौरोजी } 1853
एस. एस. बंगाली }
3) सेवासदन - 1885
बेहरामजी मलबारी
- 4) झोरोष्ट्रीयन - सभा 1910
नौरोजी फर्दोनजी
दादाभाई नौरोजी
के.आर.कामा
- पारशी धर्मग्रंथ
सेदवस्था
खोदी वस्था

19 व्या शतकातील सुधारणा

- 1) सतीप्रथा
- प्रथम उल्लेख - इ. स. 510 एरणचा अभिलेख
- प्रथम काश्मीर राजा-सिकंदर ने बंद
- 1510 - अल्बुकर्क-गोवा-बंद
- राजाराममोहन रॉय - बेटिंगने 1829 ला बंद
(1829 च्या नियम 17 नुसार)
- प्रथम हा कायदा बंगालमध्ये
- नंतर मुंबई व मद्रास प्रांतात.
● बालविवाह
केशवचंद्र सेन व बेहरामजी मलबारी यांच्या प्रयत्नाने 1872 - नागरी विवाह कायदा सिविल मॅरिज अॅक्ट नुसार वय - मुले 18 वर्षे / मुली 14 वर्षे
- तसेच बहुपत्नीत्वाची प्रथा बंद
● 1891 - बेहरामजी मलबारी यांच्या मदतीने - संमती वयाचा कायदा. (Age of consent Act)
- 12 वर्षाखालील मुलीचा विवाह बेकायदेशीर
● 1929 - शारदा कायदा
मुले - 18 वर्षे / मुली - 14 वर्षे
● विधवा विवाह
- वेदांमध्ये विधवा विवाहास मान्यता.
- पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर 1856 - डलहौसी
● शिशु वध - 1802 - वेलस्ली
● सती प्रथा - 1829 - बेटिंग
● दास प्रथा - 1843 - एलनबरो
● (Civil M. Act) - 1872 - नार्थब्रुक
● संमती वय कायदा - 1891 - लैन्सडाउन
● शारदा कायदा - 1929 आयर्विन
● स्त्री शिक्षण
- 1819 - कलकत्ता युवा स्त्री संस्था
सहकार्य - बेथुन
कलकत्ता - मुलींची शाळा
- 1833 - गुलामगिरीची प्रथा बंद
- 1833 चार्टर अॅक्ट
- 1843 - संपूर्ण बंद

मानवधर्म सभा

- दादोबा पांडुरंग तर्खडकर
1840 मध्ये सुरत येथे सरकारी इंग्रजी शाळेत शिक्षक
- 1844 रोजी मानवधर्म सभा स्थापन - सुरत येथे

- सदस्य दुर्गराम मेहता, दिनमणी, शंकर दलपत राय
- दादोबा तर्खडकर - अध्यक्ष
- एकेश्वरवादाचा पुरस्कार
- या सभेच्या प्रचारासाठी 'धर्म विवेचन' नावाचा ग्रंथ

सात धर्मसुत्रे

- 1) ईश्वर निराकार
 - 2) परमेश्वर प्राप्तीसाठी भक्ती
 - 3) सर्वांचा धर्म एक
 - 4) मनुष्यमात्राची एक जात
 - 5) प्रत्येकाने विवेकाने वागावे
 - 6) मनुष्याचे श्रेष्ठत्व गुणावर अवलंबून
 - 7) सत् आचरण
- मूर्तीपुजा मान्य नाही
 - अपृश्यता व जातीभेद मान्य

ज्ञानप्रसारक सभा

- 1848 दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांनी मुंबई येथे
- उद्दिष्टे
 - 1) समाज जागृती
 - 2) समाज परिवर्तन
 - 3) धार्मिक बदल घडविण्यासाठी
- डॉ. भाऊदाजी लाड
- विश्वनाथ मंडलीक
- गोविंद माडगावकर
- न्या. रानडे यांनी या संस्थेच्या सभामध्ये संशोधनात्मक लेख वाचले.

परमहंस सभा/परमहंस मंडळी

- दादोबा पांडुरंग तर्खडकर 1849 - मुंबई येथे
- सहकारी - भाऊ महाजन
 - आत्माराम पांडुरंग तर्खडकर
 - सखाराम चव्हाण
 - बाबा पद्मनजी
 - बाळकृष्ण जयकर
 - भिकोबा चव्हाण इ.
- या सभेच्या मार्गदर्शनासाठी दादोबा तर्खडकर यांनी पारमहंसिक ब्राम्ह धर्म - काव्यग्रंथ
- परमहंस सभा गुप्तपणे काम करायची
- या सभेच्या सभासदांनी यादी पळवून नेऊन प्रकाशित केली त्यामुळे सभासद घाबरले तसेच समाजात सभेच्या कार्यकर्त्यांबद्दल

आकस निर्माण त्यामुळे तर्खडकरांनी परमहंस सभा 1860 बरखास्त झाली.

● उद्दिष्टे

- जातीसंस्था नष्ट करणे
- स्त्रीशिक्षणाला उत्तेजन देणे
- पुनर्विवाहाला प्रेरित करणे
- प्रमुख हेतु - सामा + धार्मिक हेतू
- परंतू सभासद होतांना अस्पृश्यांच्या हाताने भोजन, ख्रिश्चनाने बनवलेले पाव, मुसलमानाने आणलेले पाणी, पिल्याशिवाय आणि मी जातीभेद मानणार नाही अशी शपथ घेतल्याशिवाय सदस्य होता येत नसे.
- सभेच्या बैठका गुप्तपणे चालत
- बैठकामध्ये दादोबा पांडुरंग यांनी तयार केलेली प्रार्थना म्हणावी लागत असे.

वृत्तपत्र

- लोकशाहीचा चौथा आधार स्तंभ
 - प्रचार माध्यमांचे साधन
 - जनजागृतीचे साधन
 - अन्याय, भारतीयांचे प्रश्न प्रमुख मागण्या यांना वाचा.
 - वृत्तपत्रे ही भारतीयांची मतपत्रे
 - भारतीय समाजाची सर्वांगीण प्रगती व्हावी.
 - सामाजिक व सांस्कृतिक प्रबोधन
 - सरकारचे धोरण जनतेपर्यंत
 - जनतेच्या प्रतिक्रिया सरकारपर्यंत इ. कार्य.
- 1) इ. स. 1439 युरोप-गटेनबर्ग यांनी मुद्रण कलेचा शोध.
 - 2) भारतातील पहिला छापखाना पोर्तुगीजांनी 1556 साली गोवा येथे सुरु केला.
 - 3) भारतातील पहिले पुस्तक 1557 - गोवा ख्रिश्चनांनी काढले.
 - 4) बॉम्बेमधील पहिला छापखाना आणण्याचा प्रयत्न भीमजी पारेख-गुजराथी यांनी 1674 मध्ये केला.
 - 5) 1684 साली ईस्ट इंडिया कंपनीने बॉम्बेला छापखाना आणण्याचा प्रयत्न केला.
 - 6) तांब्याचे ठसे करवून भगवद्गीता छापण्याचा प्रयत्न नाना फडणवीस यांनी केला.
 - तेच ठसे वापरून 1805 मीरज च्या संस्थानिकांनी गीता छापली.
 - 7) डॅनिरा - मिशनऱ्यांने दक्षिणेमध्ये मद्रास येथे छापखाना सुरु केला.
 - 8) 1718 बंगालमध्ये हुगळी बंगाली भाषेचे व्याकरण बंगाली भाषेत छापले.
 - 9) विल्यम बोल्टस :
 - पुस्तक - Considerations on india affairs
 - त्याने जाहीर केले की, 'त्याच्याजवळ असे लेखी पुरावे आहेत ज्याचा संबंध सर्वांशीच आहे.
 - सरकारने यावर दडपशाही.
 - 10) जेम्स ऑगस्टस हिक्की :
 - 1780 - द. बेंगॉल गॅजेट.
 - भारतातील पहिले वृत्तपत्र (कलकत्ता जनरल अँडव्हरटायझर - नाव)
 - सरकारी अधिकारी, न्यायाधीश ग. ज. टीका, वॉरन हेस्टिंग्ज व त्याची पत्नी यावर टीका.
 - सरकारने 1782 छापखाना जप्त केला.
 - 11) बी. मॅसिन्क :
 - 1780 मध्ये
 - द इंडिया गॅजेट
 - भारतातील दुसरे वृत्तपत्र

12) • कलकत्ता गॅजेट - 1784

- बेंगॉल जनरल - 1785
- कलकत्ता क्रोनिकल - 1786
- मद्रास कुरियर - 1788
- बॉम्बे हेरॉल्ड - 1789
- बॉम्बे कुरियर - 1790 इ.

1) सुरुवातीचे वृत्तपत्रांचे उद्देश

- युरिपियन लोकांचे मनोरंजन करणे हा होता.
- कोणताही कायदा नव्हता. वृत्तपत्रे कंपनीच्या अधिकाऱ्यांच्या मर्जीवर अवलंबून

कायदे :

- 1) वृत्तपत्रांच्या पूर्व-तपासणी कायदा - 1799
 - द सेन्सरशीप ऑफ द प्रेस अॅक्ट
 - ग. ज. (लॉर्ड वेलस्ली)

अटी :

- 1) प्रकाशकाने प्रकाशित करावयाच्या सर्व बाबी सरकारकडे पूर्वतपासणीसाठी पाठवावे.
- 2) प्रत्येक वृत्तपत्राच्या अंकारवर संपादक, मुद्रक, मालक यांचे नाव छापले जावे.
- 3) या नियमाचे भंग केल्यास हद्दापरीची शिक्षा केली जात असे चार्ल्स मॅक्लीन यास भारताकडून हकालपट्टी
 - लॉर्ड हेस्टिंग्जने या (1813-1823) नियमात शिथलता आणली.
 - उदारमतवादी
 - त्याने पूर्व -तपासणीची अट काढून टाकली
 - सरकारच्या अधिकाऱ्यांना जनहिताला धक्का पोहचेल अशी टीका होऊ नये - उद्देश
 - याच्या काळात कौन्सिलचा सदस्य जॉन अँडम्सची इच्छा असताना 'द कलकत्ता जनरल' - संपादक : जेम्स बकिंग्जहमचा परवाना रद्द करण्यास ग. ज. नकार दिला.
 - बंधने
 - 1) स्थानिक जनतेत भिती व संशय उत्पन्न होण्याच्या गोष्टी छापू नये.
 - 2) वैयक्तिक प्रकरणे
 - 3) हिंदी संसथानिकांशी असणाऱ्या त्यांच्या संबंधावर सरकारच्या धार्मिक धोरणांवर आक्षेपार्ह मजकूर प्रसिद्ध करता येणार नाही.

2) परवाना कायदा 1823

- द लायसेन्सींग रेग्युलेशन्स
- ग. ज. जॉन अँडम्स
- याने थॉमस मन्रो यास वृत्तपत्रीय स्वातंत्र्याचा अभ्यास करून अहवाल देण्यास सांगितले.

- मनो 1) साम्राज्यवादी 2) स्वातंत्र्य नको 3) असंतोष भिती
4) स्वातंत्र्याची भावना वृत्तपत्रांतून निर्माण होईल असा अहवाल
- मग अॅडम्सने - वृत्तपत्रावर बंधने -1823 कायदा पास.
- अटी : 1) मुद्रक व प्रकाशकाला छापखाना काढण्यासाठी परवाना लागेल.
- 2) परवाना न घेता साहित्य छापल्यास 400 रुपये दंड.
- तो न भरल्यास 6 महिने अटक
- 3) ग. ज. ला कोणताही परवाना रद्द करण्याचा / त्यासाठी नवीन अर्ज करण्याचे बंधन टाकण्याचा अधिकार होता.
- हे सर्व नियम भारतीय भाषांमधून आणि भारतीयांनी संपादित केलेल्या वृत्तपत्रांसाठी होते.
- या कायद्यामुळे राजाराम मोहम रॉयचे मिरात - उल-अखबार हे बंद.
- वरील आदेशानुसार कलकत्ताला फक्त तीन बंगाली व एक फारसी वृत्तपत्र छापले जात.
- जेम्स व बॅकिंगहम- इंग्लंडला हद्दपार.

3) भारतीय वृत्तपत्रांना स्वातंत्र्य - 1835

- प्रेस अॅक्ट ऑफ 1835
- द लिब्रेशन ऑफ द इंडियन प्रेस
- चार्ल्स मेटफाक - ग. ज.
- उदारमतवादी
- वृत्तपत्रांना स्वातंत्र्य द्या या मताचा
- त्याने मेकॉले यास प्रेस अॅक्ट तयार करावयास सांगितले.
- मेकॉलेमुध्दा प्रेसच्या स्वातंत्र्याचा मताचा
- त्यानुसार 1835 कायदा

अटी -

- 1) मुद्रक व प्रकाशकांना प्रकाशनपूर्व शासनाची घ्यावी लागणारी परवानगी रद्द केली.
- 2) मुद्रक व प्रकाशकाला फक्त प्रकाशनाच्या निश्चित जागेची माहिती घ्यावयाची होती.
- 3) याने 1823 चे परवाना नियम रद्द केले.
- चार्ल्स मेटकाफ यास “भारतीय वृत्तपत्राचा मुक्तिदाता” म्हणतात.

4) परवाना कायदा - 1857

- लायसेन्सींग अॅक्ट
- ग.ज. कॅनिंग
- 1857 उठाव सुरु झाल्या नंतर एक वर्षासाठी हे आपत्कालीन उपाय म्हणून कायदा.

अटी -

- 1) विनापरवाना छापखाना ठेवणे, त्याचा उपयोग करणे यावर बंधने.
- 2) कोणत्याही वेळी परवाना देण्याचा वा रद्द करण्याचा अधिकार सरकारला.
- 3) कोणतेही वृत्तपत्र, पुस्तक व इतर मुद्रित साहित्य यांचे प्रकाशन थांबवण्याचा हक्क
- 4) ही बंदने फक्त 1 वर्षे यासाठी, परंतू पुन्हा मेटकाफचे नियम लागू होणार होते.

4) पंजीकरण कायदा - 1867

- रजिस्ट्रेशन अॅक्ट
- ग.ज. जॉन लॉरेन्स
- या कायद्याने 1835 चा कायद्यामध्ये बदल करण्यात आला.
- उद्देश - वृत्तपत्रावर किंवा छापखान्यावर बंधने घालणे नव्हता तर त्याच्यावर नियंत्रण ठेवणे हा होता.
- 1) प्रकाशनांतर 1 महिन्याच्या आत पुस्तकाची एक प्रत मोफत स्थानिक सरकारकडे द्यावयाची होती.
- 2) प्रत्येक पुस्तक, वृत्तपत्र यावर प्रकाशक, स्थळ, मुद्रक देणे अनिवार्य केले.
- 1890, 1914, 1952, 1953 या सुधारणा

5) भारतीय भाषा वृत्तपत्रे कायदा - 1878

- व्हर्नाक्युलर प्रेस अॅक्ट
- ग.ज. लॉर्ड लिटन
- या कायद्याचे शीर्षक “पौरात्य भाषांमधील प्रकाशनांच्या अधिक चांगल्या नियंत्रणार्थ कायदा” - असे
- लिटन हा साम्राज्यवादी
- दुष्काळ चालू
- ‘दिल्ली दरबार’ पैशाची उधळपट्टी
- त्यामुळे यावर टीका

अटी -

- 1) जिल्हा दंडाधिकारी यांना अधिकार दिले की त्यांनी भारतीय भाषांच्या वृत्तपत्रांकडून प्रतिज्ञापत्र घ्यावे की, ज्यामुळे सरकारच्या विरोधी भावना भडकेल.
- लोकांमध्ये वैमनश्य निर्माण होईल अश्या बातम्या प्रसिध्द करू नये.
- 2) जिल्हा दंडाधिकारी अनामत रक्कम मागू शकत होता तसेच तो जप्तही करू शकत होता.
- 3) दंडाधिकार्यांच्या निर्णयाच्या विरोधात अपील करता येणार नाही, त्याचा निर्णय अंतिम असेल.
- 4) देशी भाषेतील एखाद्या वृत्तपत्राला कायद्याच्या कार्यवाहीपासून वाचायचे असेल तर त्याने प्रसिध्दीपूर्व लिखाण सरकारकडे

तपासणीसाठी पाठवावे.

- 5) ही सर्व बंधने इंग्रजी वृत्तपत्रावर नव्हती
- 6) या कायद्याला मुस्कटदाबी करणारा कायदा असे म्हणतात.
 - सोमप्रकाश, भारतमिहिर. ढाकाप्रकाश, सहचर. इ. वृत्तपत्रांवर कारवाई.
 - अमृत बझार पत्रिकेने बंगाली भाषा बदलून रातोरात इंग्रजी केली.
 - संपादक - शिशिरकुमार घोष
 - **भारतमंत्री लॉर्ड क्रेनबुक**
 - प्रसिध्दीपूर्व लिखाणाच्या कलमाला विरोध केला.
 - त्यानंतर त्याने एक वृत्तपत्र आयुक्त (प्रेस कमिशनर) नियुक्त केला.
 - याचे काम वृत्तपत्रांना अधिकृत व अचूक बातम्या पुरविणे.
 - **1882 लॉर्ड रिपनने**
 - 1878 चा कायदा रद्द केला.
 - परत वृत्तपत्रांना स्वातंत्र्य बहाल केले.

7) 1908 चा वृत्तपत्रांचा कायदा

The Newspaper Act.

- ग.ज. लॉर्ड मिंटो II
- 1) समाजातील हिंसाचारी प्रवृत्तीला आळा घालणे.
- 2) वृत्तपत्राची संपत्ती व छापखाना जप्त करणे.
- 3) हिंसाचाराला प्रोत्साहन देणाऱ्या कोणत्याही वृत्तपत्राची जप्ती दंडाधिकारी करू शकत होता.
- 4) 15 दिवसात अपीलाचा हक्क
 - या कायद्यामुळे संध्या, युगांतर, वंदेमातरम् ही वृत्तपत्रे बंद पडली.

8) भारतीय वृत्तपत्र कायदा 1910-लॉर्ड हार्डिंज

The Indian Press Act.

- 1) यानुसार स्थानिक शासन छापखान्याच्या मालकाला किंवा वृत्तपत्रकाच्या प्रकाशकाला जामीन मागू शकत होते.
 - रक्कम कमीत-कमी 500 जास्तीत जास्त 2000
- 2) दुसऱ्या वेळेस - 1000
 - 10,000
- 3) रजिस्ट्रेशन रद्दचा हक्क दंडाधिकार्याला
- 4) 2 महिन्यांच्या आत अपीलाचा अधिकार दिला.
- 5) प्रत्येक प्रकाशकाला दोन वृत्तपत्रांच्या प्रती विनामुल्य शासनाला द्यावा लागत होत्या.

1921 - तेजबहादुर सप्रु समिती

- कायदेमंडळाचे सदस्य
- उद्देश - वृत्तपत्र विषयक कायद्याचे अवलोकन करणे.

- यांच्या शिफारशीनुसार 1908, 1910 चे कायदे रद्द

भारतीय वृत्तपत्र (आणीबाणी कालीन) कायदा - 1931

- आयर्विन
- 1) आक्षेपार्ह मजकूर छापल्यास अनामत रक्कम जप्त करण्याचा अधिकार प्रांतीय सरकारला मिळाला.
- 2) अनामत रक्कम सरकारला जमा करणे बंधनकारक
- 3) सविनय कायदेभंग दडपण्यासाठी प्रांताना हक्क.
- यानुसार बॉम्बे कॉनिकल आनंदबाझार पत्रिका, अमृत बझार पत्रिका, दि लिबर्टी इ. अनामत रकमा घेतल्या.

1947 - वृत्तपत्र चौकशी समिती

- वृत्तपत्र कायद्याची तपासणी करणे (मूलभूत अधिकारांच्या संदर्भात)
 - महाराष्ट्र - गोपाळराव ओगळे - नागपूर
 - अभिरूची - पुरुषोत्तम चित्रे
 - नवयुग - आचार्य अत्रे
 - लोकयुध - श्रीपाद अमृत डांगे
 - महात्मा - दामोदर शिखरे
 - कुन्हाड - भाऊराव पाटील
 - राष्ट्रमत - सीताराम दामले
 - लोकसंग्रह - शंकर लवाटे
 - रिझन - र. धो. कर्वे
 - उदय - नारायण बामनगावकर
 - अरुणोदय - धोंडोपंत फडके
 - विश्ववृत्त - विजापूरकर

बंगालमधील वृत्तपत्रे

- 1) 1816 - गंगाधर भट्टाचार्य
 - कलकत्ता - बेगॉल गॅझेट - वृत्तपत्र
- 2) 1818 - श्रीरामपुर - डॅनिश मिशन समाचार दर्पण - बंगाली साप्ताहिक मासिक दिग्दर्शन - मार्शमेन
 - 1821 - राजाराममोहन रॉय - बंगाली - संवाद + कौमुर्दी फर्शियन - मिरत-उल-अखबार
 - 1822 - जामे जहाँनुमा - फारशी
 - नियतकालिक (रॉय)
- 4) 1882 - सनातनी गट
 - समाचार चंद्रिका
 - नियतकालिका
- 5) 1882 - राधाकांत देव
 - संवादपूर्व चंद्रोदय

- 6) ईश्वरचंद्र विद्यासागर
संपादक : संवाद प्रभाकर
बेंगॉल हेरॉल्ड
- बेंगॉल हेरॉल्ड मध्ये हिंदी व पर्शियन भाषेतील लेख प्रसिध्द
- 7) हेन्री डेरिझिओ - सहकारी - ज्ञानान्वेषणश
- 8) 1826 - जुगलकिशोर शुक्ला - उन्दण्ड मार्तंड - पत्रक
- 9) गिरीशचंद्र घोष
हरिशचंद्र घोष
- हिंदु पेट्रीयट
- नवजीवन - इंदुलाल याज्ञिक
 - आखावत - मौलाना अब्दुलबारी
 - काळ - शंकरराव दाते
 - विविधवृत्त - रामभाऊ चिटणीस
 - तरुण भारत - गजानन केतकर
 - हिंदुराष्ट्र - नथुराम गोडसे
 - चित्पावन - श्री. व्य. केतकर
 - वसुमती - हेमचंद्र प्रसाद घोष
 - राष्ट्रवीर - शामराव देसाई
 - शेतकऱ्यांचा कैवारी - दामोदर यंदे
 - सयाजी विजय - दामोदर यंदे
 - देशसेवक - अच्युत कोल्हटकर

- रास्तगोफ्तार - वृत्तपत्र
- 6) 1840 - 'प्रभाकर'
- साप्ताहिक
- भाऊ महाजन
- निर्भिड पत्रकार व संपादक
- पाश्चिमात्य शिक्षणाचे विचार
- स्वधर्म, स्वभाषा, स्वसंस्कृतीचा प्रसार
- प्रभाकर - मधून लोकहितवादीची शतपत्रे मांडली.
- 1853 - धुमकेतू : साप्ताहिक
 - 1853 - ज्ञानदर्शन : त्रैमासिक
- 7) 1841 - ज्ञानोदय
- रे हेन्री व्हॅलेंटाईन
- ख्रिश्चन धर्म प्रसारासाठी
- अमेरिकन मिशनरीनी
- या वृत्तपत्राने हिंदु रुढी प्रथा, परंपरा, टिका केली
- मुख्य हेतु - ज्ञानाचा प्रसार
- 8) 1849 - ज्ञानप्रकाश : साप्ताहिक, पुणे
- कृष्णाजी रानडे
- हेतू : ज्ञानसंवर्धन, ज्ञानसंग्रह, ज्ञानप्रसार
- लेख :

- 1) पाश्चिमात्याचे संस्कृती पडलेला प्रभाव
- 2) सुशिक्षित लोकांत वाढत असलेली मद्यपान सवय.
- 3) मुलांना अलंकाराऐवजी ज्ञानाने समृद्ध करा.
- 4) वेश्यागमन व व्याभिचार यावर टीका.
- हे मराठी भाषेतील पहिले दैनिक

मुंबई प्रांत महाराष्ट्रातील

- भारतात मुद्रणकलेचा प्रसार करण्याचे श्रेय डॉ कॅरे या मिशनऱ्यास जाते.
- 1) 1789 - मुंबई -बॉम्बे हेरॉल्ड हे सर्वप्रथम इंग्रजी साप्ताहिक छापण्यात आले.
- 2) 1832 - मुंबईतील पहिले मराठी भाषेतील वृत्तपत्र
- दर्पण - 6 जाने.
- बाळशास्त्री जांभेकर
- समता आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य यावर समाज उभारणीचे तत्व
- सुरुवात पाक्षिक, साप्ताहिक
- यामध्ये अर्धा मजकुर इंग्रजी व अर्धा मराठी भाषेत असे.
- 1840 - शेवटचा अंक
- 3) 1840 - दिग्दर्शन : मासिक/बाळशास्त्री जांभेकर
- भौतिक शास्त्रांच्या अभ्यासासाठी
- 4) 1837 - बॉम्बे समाचार
- गुजराती भाषेत
- फर्दुनजी मर्झवान - सुरु
- 5) 1851 - दादाभाई नौरोजी
- गुजराती भाषेतून

- 9) गोपाळ हरी देशमुख
- शतपत्रे -वृत्तपत्र
- सामाजिक रीतीरिवाज, स्त्रीशिक्षण, धर्म 3 वर प्रबोधनवादी विचार.
- 10) 1862 - इंदूप्रकाश
- विष्णूशास्त्री पंडित
- सरकारी नोकरी सोडून वृत्तपत्र काढले.
- विधवा विवाह, स्त्रीशिक्षण सामाजिक सुधारणा इ.पुरस्कार
- संपादक - मामा परमानंद, नरहर फाटक, महादेव रानडे, न्या. तेलंग, चंदावरकर
- इंदूप्रकाश - प्रार्थना समाजाचे व्यासपीठ
- 11) अरुणोद्य
- 1866 काशीनाथ विष्णु फडके, ठाणे
- सामाजिक व राजकीय प्रश्नांवर भर
- सर्वप्रथम बातमीदार व (वार्ताहर) नेमण्याची प्रथा सुरू
- 12) नेटिव्ह ओपिनियन
- 1864

- विश्वनाथ नारायण मंडलिक
 - प्रथम इंग्रजीत, 1866 पासून मराठीत
 - यामध्ये हरिभाऊ सोनवणे व नारायण परांजपे लेखन केले.
 - राजकीय, सामाजिक, नैतिक विचारांवर लेखन
 - या वृत्तपत्रात उच्च न्यायालयाचे निकाल दिले जात.
- 13) दीनबंधू
- 1877, पुणे
 - कृष्णराव भालेकर
 - 1890 या वृत्तपत्राचे संपादन नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी मुंबईतून केले.
 - यामधून शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा व सावकारशाहीचे दोष प्रकाश.
 - सत्यशोधक समाजाचा प्रसार
 - सत्यशोधक चळवळीचे मुखपत्र
- 14) सुधारक
- 1888
 - गोपाळ गणेश आगरकर
 - व्यक्तिस्वातंत्र्य व बुद्धी प्रामाण्यवाद मांडला
- 15) निबंधमाला.
- 1854, पुणे
 - विष्णुशास्त्री चिपळूणकर
 - स्वदेश, स्वधर्म, स्वभाषा यांचा पुरस्कार
 - फुलेंच्या सामाजिक कार्यावर व विचारांवर टीका.
- 16) केसरी व मराठा
- 1881 सुरू
 - समाजप्रबोधनचे कार्य
 - गो. ग. आगरकर व लो. टिळक
 - 1887 वाद, सामाजिक आगरकर, राजकीय - टिळक
 - केसरी - मराठीतून निघत
 - मराठा - इंग्रजीतून निघत
 - 1887 केसरीच्या संपादकपदाचा आगरकरांनी राजीनामा
- 17) ज्ञानसिंधू
- 1842
 - वीरेश्वर छत्रे (तात्या)
 - ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार
 - मुंबई प्रांतातील इंग्रजी वृत्तपत्रे.
- 18) महाराष्ट्रात या वृत्तपत्राने सुरुवात.
- महाराष्ट्रात या वृत्तपत्राने सुरुवात
- 19) बॉम्बे कुरियर - 1790
- 20) बॉम्बे टाइम्स - 1832
- 21) टाइम्स ऑफ इंडिया - 1861

- 22) टाइम्स ऑफ इंडिया - 1861
- रॉबर्ट नाईट
 - बॉम्बे टाइम्स, स्टर्ड, टेलिग्राफ या तीन वृत्तपत्रांचे एकत्रीकरण करून.
 - 'विद्या हेच बळ' हे बाळशास्त्री जांभेकरांच्या एका लेखाचे शीर्षक
 - म. गो. रानडे यांनी वृत्तपत्रांना सार्वजनिक शाळा असे म्हटले. ग्रंथ
 - महाराष्ट्रातील समाजविचार.
 - * लोकहित - बाबासाहेब बोले
 - * अहिताग्री - शंकर राजवाडे
 - * रेश्वा - अजित सिंग
 - * तलवार - विरेंद्रनाथ चटोपाध्याय
 - * फ्री हिंदुस्थान - तारखनात दास
 - * संध्याराणी - साप्ताहिक
 - * मॉडर्न रिव्यू - रामानंद चटर्जी
 - * राष्ट्रमत - सीताराम दामले.

ब्राह्मणोत्तर चळवळीतील वृत्तपत्र

- 1) विजयी मराठा - श्रीपतराव शिंदे (पुणे)
- 2) जागृती - भगवंतराव पाळेकर (बडोदा)
- 3) दीनमित्र - मुकुंदराव पाटील (तरवडी)
- 4) तरुण मराठा - दीनकरराव जवळकर (पुणे)
- 5) कैवारी - दिनकरराव जवळकर (पुणे)
- 6) तेज - दिनकरराव जवळकर (पुणे)
- 7) राष्ट्रवीर - शामराव देसाई (बेळगाव)
- 8) डेक्कन रयत - वालचंद कोठारी (पुणे)
- 9) जागरूक - वालचंद कोठारी (पुणे)
- 10) हंटर - खंडेराव बागल (कोल्हापूर)
- 11) ब्राह्मणोत्तर - व्यंकटराव गाढे (वर्धा)
- 12) प्रबोधन - केशवराव ठाकरे (पुणे)

स्वातंत्र्य चळवळीतील वृत्तपत्र

- 1) अलहिलाल - मौलाना आझाद
- 2) कॉमन विल - अंनी बेझंट
- 3) सर्च लाईट - डॉ. राजेंद्र प्रसाद
- 4) विहारी - विनायक दामोदर सावकर
- 5) अमृत बझार पत्रिका - शिशिरकुमार घोष
- 6) प्रताप - गणेश शंकर विद्यार्थी
- 7) दी इंडियन स्पेक्टर - बेहरामजी मलबारी
- 8) जन्मभूमी - पद्मभि सीतारामय्या

- 9) हितेच्छू - लोकहितवादी
- 10) काळ - शि. परांजपे
- 11) शिवराम परांजपे - स्वराज्य पत्र
- 12) समाजस्वास्थ्य - रघुनाथ कर्वे
- 13) विद्यार्थी - सानेगुरुजी
- 14) साधना - सानेगुरुजी
- 15) काँग्रेस - सानेगुरुजी
- 16) शाळापत्रक - विष्णुशास्त्री चिपळूणकर
- 17) उपासना - वि. रा. शिंदे
- 18) महाराष्ट्र धर्म - विनोबा भावे
- 19) मानवी समता - धोंडो केशव कर्वे
- 20) बहिष्कृत भारत - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
मूकनायक - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
जनता - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
समता - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
मानवता - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
बहिष्कृत मेळा - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
- 21) सार्वजनिक सभा - महादेव रानडे
- 22) इंदुप्रकाश - म. रानडे
- 23) संजीवनी - कृष्णकुमार मित्रा
- 24) हिंदुस्थान रिव्यू - सच्चिदानंद सिन्हा
- 25) भाला - भोपटकर
- 26) हिंदु पेट्रीयाट - हरिश्चंद्र मुखर्जी
- 27) संवाद प्रभाकर - ईश्वरचंद्र मुखर्जी
- 28) न्यु इंडिया - अँनी बेज़ंट
- 29) इंडियन मिरर - नरेंद्र सेन
- 30) गदर - लाला हरदयाळ
- 31) श्रद्धा - स्वामी श्रद्धानंद
- 32) वंदेमातरम - मादाम कामा, लाला लजपतराय, अरविंद घोष
- 33) पंजाबी पिपल्स - लाला लजपतराय
- 34) नॅशनल हेरॉल्ड - पंडित नेहरू
- 35) फॉरवर्ड - सुभाषचंद्र बोस
- 36) इंडियन सोशॅलॉजिस्ट - श्यामजी कृष्णावर्मा
- 37) बंगाली - सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी
- 38) इंडिपेन्डेंस इंडिया - मानवेंद्रनाथ रॉय
- 39) प्रबुद्ध भारत - स्वामी विवेकानंद
- 40) इंडिपेन्डेंस - मोतीलाल नेहरू
- 41) सोमप्रकाश - ईश्वरचंद्र विद्यासागर
- 42) कॉम्रेड, हमदर्द - जीना
- 43) नवजीवन, हरीजन, यंग इंडिया - महात्मा गांधी

इंडियन ओपिनियन हिंद स्वराज्य

- 44) दि हिंदुस्थान टाइम्स - के. एम. पण्णीकर
 - 45) बॉम्बे क्रॉनिकल - फिरोजशाहा मेहता
 - 46) सर्व्हे ऑफ इंडिया - श्रीनिवास शास्त्री
 - 47) युगांतर - बारींद्र घोष, भुपेंद्र दत्त
 - 48) इंडिया - दादाभाई नौरोजी
 - 49) इंडियन रिव्हीव्ह - जी. एन. नरेशन
 - 50) जलवार - वीरेंद्र चटोपाध्याय
 - 51) संध्या - भुपेंद्र दत्त, बांधव बंडोपाध्याय
 - 52) पख्तुन - खान अब्दुल जाफर खान
 - 53) पारदर्शक व न्यु इंडिया - बिपीनचंद्र पाल
 - 54) हितवाद व नेशन - गोखले
 - 55) अखंड भारत - भाई माधवराव बांगल
 - 56) महाराष्ट्र केशरी - पांभराव देशमुख
 - 57) मराठवाडा - सदाशिव पाठक
 - 58) संदेश - अच्युत कोल्हटकर
 - 59) विटाळ विध्वंसक - किसन बनसोडे
 - 60) सोमवंशीय मित्र - शिवराम कांबळे
 - 61) बंगदत्त - द्वारकानाथ टागोर
 - 62) ईस्ट इंडियन - डेरीझिओ
 - 63) नॅशनल पेपर - देवेंद्रनाथ टागोर
 - 64) बंगदर्शन - बकीमचंद्र चटर्जी
 - 65) संध्या - ब्रह्मानंद उपाध्याय
 - 66) फ्री हिंदुस्थानी - द्वारकानाथ दास
 - 67) अभ्युदय लिडर हिंदुस्थान - मदनमोहन मालवीय
 - 68) दि रिवो ल्युशनरी - सचिंद्र संन्याल
 - 69) भवानी मंदिर - बारिंद्रकुमार घोष
 - 70) सत्य प्रकाश - कर्सनदास मुलजी
 - 71) हिंदू - बी, राधावाचार्य
 - 72) हिंदुस्थान स्टॅंडर्ड - सच्चिदानंद सिन्हा
 - * मादाम कामा - तलवार
 - * कॉम्रेड डांगे - गांधी व्हस्त्रेस लेनिन
 - * बंकिमचंद्र चटर्जी - दुर्गेश न्दीनी
 - * अबुल कलाम आझाद - इंडिया विन्स फ्रीडम
 - * लॉरी कॉलीन्स - माऊटबॅटन
- डोसिनिव्ह लाथिचरे एण्ड दी पार्टीशन ऑफ इंडिया

पत्र, पत्रिका, पुस्तक

- 73) इंडिया डिव्हायडेड - राजेंद्र प्रसाद
- 74) अनहैप्पी इंडिया - लाला लजपतराय

- 75) इंडिया विन्स फ्रीडम गुबारे खातिर - अबुल कलाम आझाद
- 76) डिस्कवहरी ऑफ इंडिया - मेरी कहानी
- गिम्प्लेज ऑफ वर्ल्ड हिस्ट्री
- जवाहरलाल नेहरू
- 77) हिन्ट्स फॉर सेल्फ कल्चर
- लाला हरदयाळ
- 78) इंडियन अनरेस्ट
- कॅथरीन मेयो
- 79) इंडियन अनरेस्ट
- व्हेलेंटाईन चिरोल
- 80) इंडिया फॉर इण्डियन्स
- सी.आर.दास
- 81) नीलदर्पण-दीनबंधू मित्र
- 82) बाग-ए-दरा- मुहम्मद इक्बाल
तराने हिन्द -
- 83) भारत दुर्दशा - भारतेन्दु हिरीशचंद्र
- 84) बंदिजीवन - सचिंद्र संन्याल
- 85) आनंदमठ - बकिमचंद्र चटर्जी
- 86) इंडियन स्ट्रगल - सुभाषचंद्र बोस
- 87) सत्यार्थ प्रकाश - दयानंद सरस्वती
- 88) होम एंड द वर्ल्ड - रविंद्रनाथ टागोर
गीतांजली -
- 89) ए नेशन इन मेकिंग - सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी
- 90) कर्मयोगी सावित्री लाईफ डिवाइन युगांतर - अरविंद घोष
- 91) डेक्कन रयत - अण्णासाहेब लठ्ठे, वालचंद कोठारी
- 92) व्हाईस ऑफ इंडिया - दादा नौरोजी
- 93) भारतमाता अजितमित्र
- 94) अल-बलाहा-मौलाना आझाद
- 95) गंभीर इशारा - सावरकर
- 96) हिंदु-सुब्रमण्यम अय्यर
- 97) अखबार-ए-आझम - हरिकृष्ण लाल
- 98) उद्बोधन - स्वामी विवेकानंद
- 99) ब्रम्हबोधिनी - उमेशचंद्र दत्त
- 100) सुलभ समाचार - केशवचंद्र सेन
- 101) इंडियन फिल्ड - किशोरचंद्र मित्रा
- 102) अबला बांधव - द्वारकानाथ गांगुली
- 103) जन्मभूमी - पट्टाभि सीतारामय्या
- 104) इंडियन मजलीस
- 105) वंगभाषी - बाबू जोगेंद्र बमू
- 106) हास्य संजीवनी - विरेशलिंगम पंतलू
- 107) प्रगती-त्र्यंबक शंकर शेजवलकर

सत्यशोधकी वृत्तपत्रे

- 1) शेतकऱ्याचा कैवारी - पुणे - दामोदर सावळाराम यंदे
- 2) वत्सल - बडोदा - रामचंद्र संतुजी आवटे
- 3) अंबालहरी - पुणे - कृष्णराव भालेकर
- 4) अंबाप्रसाद - पुणे - लक्ष्मण घोरपडे
- 5) राघव भुषण - येवला - गुलाबसिंह भगीरथ
- 6) श्री. सयाजी विजय - बडोदा - सावळाराम यंदे
- 7) मराठा दीनबंधू - कोल्हापूर - भास्करराव जाधव
- 8) विश्वबंधू - कोल्हापूर - बळवंत कृष्ण पिसाळ
- 9) सत्यप्रकाश तासगाव - नारायण रामचंद्र विभूते
- 10) गरीबाचा कैवारी - कोल्हापूर - बाबुराव यादव
- 11) भगवा झेंडा - कोल्हापूर - दत्ताजी कुरणे
- 12) मुलुख मैदान - पुणे - शंकरराव खाकुडीकर
- 13) शेतकरी हिंदुस्थान - पुणे - द.म. झोडगे
- 14) सचित्र ब्राम्हणेत्तर - मुंबई - भाऊसाहेब निंबाळकर
- 15) संजीवन - पुणे - दत्तात्रय रणदिवे
- 16) आत्मोद्धार - जळगाव - सीताराम चौधरी
- 17) शाहुप्रभा - मालवण - दाजीराव विचारे
- 18) कैवारी - कऱ्हाड - भाऊसाहेब कांबळे
- 19) सिंध मराठा - 1924 - कराची - रामचंद्र सावंत
- 20) नवयुग - मुंबई - बाबासाहेब बोले
- 21) हंटर - कोल्हापूर - हरिभाऊ चव्हाण
- 22) मजुर - पुणे - रामचंद्र लाड
- 23) दीनबंधू - कोल्हापूर - मोतीराम नवले
- 24) महाराष्ट्र केसरी - अमरावती - शामराव गुंड
- 25) आत्मोद्धार - कोल्हापूर - महादेव विठ्ठल काळे

पुस्तक-नाटक

- 1) किचकवध - नाटक - कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर
- 2) स्वदेशी - गणेश फणसळकर
- 3) वंगभंग - वासुदेव साठे
- 4) भीमराव - लक्ष्मण जोशी
- 5) फ्री प्रेस बुलेटीन - बॉम्बे
- 6) फ्री इंडिया - कलकत्ता
- 7) दिनमणी - मद्रास
- 8) सकाळ - पुणे
- 9) गुराखी - मुंबई
- 10) प्रतोद - सातारा
- 11) अरुणोदय - ठाणे
- 12) विश्ववृत्त - कोल्हापूर
- 13) किरण - ना.म.जोशी
- 14) इंदुप्रकाश - ना.ग. चंदावरकर
- 15) ईस्माइल युसुफ - नाटक - स्वदेशीची चळवळ
- 16) अनंत वामन बर्वे - नाटक - महाराणा प्रताप सिंह
- 17) वसुमती - वृत्तपत्र - हेमचंद्र घोष
- 18) प्रवासी - वृत्तपत्र - रामचंद्र चॅटर्जी
- 19) भारत मित्र - बालमुकुंद गुप्ता अंबिका प्रसाद वाजपेयी

पुस्तके

- 1) भारत वर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक कोश
- रघुनाथ गोडबोले
- 2) वेदार्थ चिंतनिका
- शंकर पांडुरंग पंडित
- 3) षडदर्शन चिंतनिका
- डॉ. महादेव मारेश्वर कुंटे
- 4) मनुस्मृतीचे मराठीत भाषांतर
- जे.एम. गुर्जर
- 5) आत्मोद्धार - एस.एन. चौधरी
- 6) भारत - काकासाहेब बर्वे
- 7) सेवक - एस.एन. मेढे
- 8) दलित भारत - धनाजी बिन्हाडे

पत्रिका

- 1) बामाबोधिनी - उमेशचंद्रा दत्ता
- 2) अबलाबांधवा - द्वारकानाथ गांगुली
- 3) अंतःपुर - शशीपदा बॅनर्जी
- 4) भारती - द्विजेंद्रनाथ टागोर
- रविंद्रनाथ टागोर

- नैवेद्य
- खेया
- बालक
- जयतु शिवाजी

- नवाला - नवीनचंद्र दास - नाटक
- बंगालमधील दुष्काळावर
- शोमप्रकाश - ईश्वरचंद्र विद्यासागर
- बहुविवाह - पुस्तक - ईश्वरचंद्र विद्यासागर
- देवी चौधरानी - साहित्य - बंकिमचंद्र
- शतरंज के खिलाडी - प्रेमचंद

वृत्तपत्र

- 1) धुमकेतू - कोलकाता
 - 2) नवयुग - गटूर
 - 3) सोशलिस्ट - मुंबई
 - 4) व्हॅनगार्ड ऑफ - बर्लिन इंडियन इंडिपेंडन्स
- क्रिस्तो दास पाल
 - हिंदु पैट्रीयाट - संपादक
 - भारतीय पत्रकारितेचा राजकुमार
 - मुहम्मद जीना यांनी
 - कॉम्रेड - इंग्रजीमधून
 - हमदर्द - उर्दुमधून
 - प्रथम भारतीय गंगाधर भट्टाचार्य यांनी 1816 मध्ये बंगाल गॅझेट हे वृत्तपत्र काढले.
 - भारतीयांनी पहिले इंग्रजी भाषेमध्ये हिंदु पैट्रीयाट
 - के. रामकृष्ण पिल्लै
 - स्वदेश वाहिनी
 - ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांचा बंगाली भाषा - सोमप्रकाश
 - व्हर्नाक्युलर प्रेस अॅक्ट लागू
 - राजाराम मोहन रॉय-
राष्ट्रीय प्रेसची स्थापना
 - जेम्स बंकिंगहम - स्वतंत्र व तटस्थ पत्रकारिता का जन्मदाता
 - सर्वप्रथम हिंदी वृत्तपत्र
 - उदंड मार्टंड - जुगल किशोर
 - 1826
 - उर्दु मधील प्रथम वृत्तपत्र
 - जाम-ए-जहां नुमा
 - 1822 कोलकत्ता
 - स्वदेश मित्रम
 - तामिळ पत्रिका
 - जी.एस. अय्यर

- ट्रिब्युन
- दयाल सिंह मजीठिया
- 1881 - लाहौर
- नॅशनल पेपर - 1865
- द्वारकानाथ टागोर
- मद्रास मेल - 1868
- भारतात प्रथम सायं. समाचार पत्र

साहित्य

- नाथानील बी हालहेड 1778 बंगाल व्याकरण प्रकाशित
- विल्यम कैरे - 1801 -
बायबलचा बंगाली अनुवाद
- रामरामबासू - काव्य राजा परादादित्य चरित
- लिपि माला
- मृत्युञ्जय विद्यालकार
- बातीस सिंहासन
- हितोप्रदेश
- राजबाली
- वेदांत चंद्रिका
- प्रबोध चंद्रिका
- आधुनिक बंगाल साहित्य का जनक - ईश्वरचंद्र विद्यासागर
- शांकुतल
- सीता बनवास
- भ्रांति विलास
- आधुनिक हिंदी साहित्य का जनक
- भारतेदू हरिश्चंद्र
- मधुसुदन दत्त - मेघनावध
- हरिवंशराय बच्चन
- मधुशाला
- मधुबाला
- मधुकलश
- आधुनिक उर्दू काव्य का जन्मदाता
- अलताफ हुसैन हाली
- आधुनिक उर्दू इतिहास का जन्मदाता
- शिबली नुमानी
- आधुनिक मराठी काव्य आंदोलन के प्रणेता
- केशवसुत
- बकिमचंद्र चटर्जी - राममोहन वाइफ
- रविंद्रनाथ टागोर
- गीतांजली - 1913
- नोबेल पुरस्कार

- सरोजिनी नायडू
- गोल्डन थ्रेसहोल्ड
- द ब्रोकर विंग
- अरविंद घोष - सावित्री/लाइफ डिवाइन

साहित्यिक + साहित्यकृती

- 1) देवकी बोस - अपना घर
- 2) हिमांशु रॉय - अच्छुत कन्या
- 3) प्रेमा कटक - सत्याग्रही एमएच
- 4) शरदचंद्र चटर्जी - ग्रहदाह
- 5) बलाईचांद चटोपाध्याय - बनफुल
- 6) विश्वनाथ सत्यनारायण
- आंध्रप्रशस्ती
- 7) वीरेशलिंगम पंतलू
- 8) व्यंकट कृष्णा
- जैमिनीभारतभू

संघटना

- INC च्या स्थापनेपूर्वी अनेक प्रांतीय संघटना स्थापन.
- पाश्चिमात्य संस्कृतीमुळे भारतात राष्ट्रवाद वाढीस.
- राजाराम मोहन रॉय हे पहिले व्यक्ति होते ज्यांनी सामा. धार्मिक व राजकीय जागृतीचे व सनदशीर राजकारणाचे विचार
- 1821 मध्ये स्पेनची घटनात्मक राजेशाही प्रस्थापित झाल्याबद्दल रॉयने - उत्सव

बंगाल संघटना

- 1) बंगभाषा प्रसारिका सभा
- 1836
- राजाराममोहन रॉय यांच्या अनुयायांनी स्थापना
- सरकारी धोरणांवर चर्चा
- सरकारला विनंतीपत्र पाठवणे
- कर धोरण, प्रशासकीय खर्च इ. बाबत सरकारला अर्ज पाठवणे.
- 2) लॅण्ड होल्डर्स सोसायटी जमीनदारी संस्था
- 1838
- द्वारकानाथ टागोर
- प्रसन्नकुमार टागोर
- आपल्या मागण्यासाठी घटनात्मक (वैधानिक) उपायांचा वापर
- जमिनदारांच्या हितसंबंधासंबंधित मागण्या
- राजकीय हक्क मिळवणे व अडचणी दूर करणे इ. उद्दिष्टे

1839 – ब्रिटिश इंडिया सोसायटी

- जॉर्ज थॉमसन व अॅडम्स
- लंडन येथे
- भारतीय लोकांच्या हितसंबंधाकडे ब्रिटनच्या सत्तेचे लक्ष वेधने
- 3) बेगॉल ब्रिटिश इंडिया सोसायटी
 - 1843
 - कलकत्ता
 - भारतीय जनतेची स्थिती काय आहे. याची माहिती गोळा करणे.
 - जनतेच्या प्रगतीसाठी शांततामय व कायदेशीर मार्गाचा अवलंब करणे.
 - जनतेला न्याय अधिकार मिळवून देणे.
- 4) ब्रिटिश इंडियन असोसिएशन
 - 1851
 - लॅण्ड होल्डर्स सोसायटी व बेगॉल ब्रिटिश इंडिया सोसायटी या दोन एकत्र करून ही संघटना स्थापन.
 - पदाधिकारी
 - देवेंद्रनाथ टागोर
 - राधाकांत देव
 - हरिश्चंद्र मुखर्जी
- 5) या संस्थेत सुरुवातीला जमिनदारच होते आणि जमिनदारांचे हितसंबंध जोपासणे हे मुख्य उद्दिष्ट्ये
 - 1853 - चार्टर अॅक्टमध्ये नूतनीकरणासाठी या संस्थेने एक अर्ज इंग्लंडला पाठविला.
 - मागण्या
 - 1) लोकप्रिय पध्दतीचे कायदे मंडळ असावे.
 - 2) कार्यकारी मंडळ व न्यायमंडळ
 - 3) उच्च पदांचे वेतन कमी करावे.
 - 4) मीठ-अबकारी कर समाप्त करावा
 - कालांतराने या संघटनेत व्यापारी, उद्योगपती, डॉक्टर, वकील इ. लोक सहभागी.
 - 5) सर्व सनदी सेवा समतेच्या तत्वावर खुल्या कराव्यात
 - 6) न्यायालयामध्ये ज्युरीपध्दत सुरू करावी.
 - 7) प्रत्येक प्रांतात सरकार नियुक्त व लोकनिर्वाचित सदस्यांचे मिळून प्रातिनिधिक मंडळ असावे.
 - हरिश्चंद्र मुखर्जी यांनी हिंदू पॅट्रियट या मधून कंपनी सरकारच्या धोरणावर टीका
- 5) इंडियन लीग
 - 1875 (अमृत बझार पत्रिका)
 - बाबू शिशिरकुमार घोष
 - राजकीय जागृती घडवून आणणे.

- राष्ट्रवादाची भावना जागृत करणे.
- राजकीय उद्दिष्ट्ये उघडपणे सांगणारी पहिली संघटना
 - शंभुचंद्र चटर्जी
 - कालीमोहन दास - सहकारी
 - जोगेशचंद्र दत्त
- 6) इंडियन असोसिएशन
 - 1876
 - सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी
 - आनंदमोहन बोस
 - इंडियन लीनचे रूपांतर या संघटनेमध्ये
 - इटलीचा राष्ट्रवादी नेता मॅझिनी याच्यापासून प्रेरणा घेवून अखिल भारतीय चळवळ उभी करण्याचे या संघटनेचे ध्येय.
 - सर्वसामान्य जनतेसाठी कार्य
 - वार्षिक वर्गणी - 5 रु.
 - सदस्य सुशिक्षित मध्यम - वर्गीय बंगाली लोक.
 - कार्ये :
 - 1) हिंदू + मुस्लिम ऐक्य व लोकचळवळ
 - 2) ics परीक्षेची वयोमर्यादा 21 वर्षाहून 19 वर्षे केली त्याविरोधात आंदोलन
 - 3) ics परीक्षा भारतात घेण्यात याव्यात.
 - 4) रिपनच्या धोरणाला पाठिंबा - स्थानिक स्वराज्य संस्था
 - या संघटनेचे पहिले सचिव आनंदमोहन बोस
 - राजकीय जागृती करण्यासाठी बंगाली हे वृत्तपत्र 1879 सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी यांनी सुरू केले.
 - 1883 परीषद भरवली
 - अध्यक्ष - आनंदमोहन बोस
 - 100 प्रतिनिधी हजर
 - दक्षिण भारत सोडून इतर प्रतिनिधी हजर
 - 1885 - दुसरी परीषद
 - 1) सनदी सेवेत भारतीयांना प्रवेश
 - 2) न्याय व कार्य शाखा वेगळ्या
 - 3) सरकारी मुलकी, लष्करी खर्च कमी
 - 4) लोकनिर्वाचित लोकसंख्या वाढविणे
 - भारतीय राष्ट्रीय सभेच्या स्थापनेची पहिली पायरी.
 - पहिली अखिल भारतीय चळवळ - श्रेय
- 1) बॉम्बे असोसिएशन
 - 26 ऑगस्ट 1852
 - जगन्नाथ शंकर रोड
 - भाऊ दाजी लाड

मुंबई प्रांत

- दादाभाई नौरोजी
- कायदेमंडळाची निर्मिती करावी व त्यामध्ये भारतीय लोकांना प्रतिनिधित्व द्यावे मागणी.
- राजकीय हक्क मागणारी संघटना
- 2) पूना असोसिएशन
 - 1867 - पुणे
 - म.गो.रानडे
 - ग.वा. जोशी
 - पर्वती संस्थानात (देवस्थान) असलेल्या गैरकारभाराबाबत
- 3) सार्वजनिक सभा
 - 1870
 - ग.वा.जोशी महत्वाचे
 - सार्वजनिक काका म्हणून ओळख
 - 1877 दुष्काळात लोकांना मदत
 - राजकीय व आर्थिक मागण्याचे निवेदन
 - 1891-96 सचिव गोखले
 - 1897 - काही काळ संस्थेची मान्यता रद्द
 - 1890 नंतर लो. टिळकांच्या हाती संघटना
 - न्या. रानडे यांनी डेक्कन सभा ही संस्था स्थापन
 - या संघटनेमध्ये सदाशिव गोवंडे, सीताराम हरी चिपळुणकर शिवराम साठे इ. कार्ये
- 4) बॉम्बे प्रेसिडेन्शी असोसिएशन
 - 1885
 - फिरोजशहा मेहता-पारसी
 - बद्रुद्दीन तय्यबजी - मुस्लीम
 - के.टी.तेलंग - ब्राम्हण
 - (काशिनाथ त्र्यंबक)
Brother-in-Law
 - अर्ज विनंत्या व सार्व. सभा यातून मागण्या
 - आपले प्रतिनिधी इंग्लंडला पाठवले.
 - इंग्लंडमधील जनमत भारतीयांच्या प्रश्नांसाठी जागृत करण्याचा विचार.

मद्रास प्रांत

- 1) मद्रास नेटिव्ह असोसिएशन
 - स्थापन 1849
 - गझलू चेट्टी
 - ब्रिटीश इंडियन असो.
(1851) ची शाखा म्हणून काम.
 - या संस्थेने जनतेला प्रभावित केले नाही
 - 1857 नंतर बंद

- 2) मद्रास महाजन सभा
 - 1884
 - Obj स्थानिक संस्थांच्या कार्यात समन्वय राखणे हे उद्दिष्टे
- सहकारी :
 - वी. राघवाचारी
 - जी. सुब्रह्मण्यम् अय्यर
- सचिव :
 - आनंद चालू
 - रामास्वामी मुदलियार
- अध्यक्ष :
 - रंगय्या नायडू
- कार्ये :
 - कायदेमंडळाचा विस्तार करणे.
 - भारतीयांचे प्रतिनिधित्व वाढविणे.
 - न्यायपालिका व कार्ये मंडळ स्वतंत्र असणे.

भारताच्या बाहेरील संस्था - लंडन

- 1) लंडन इंडियन सोसायटी
 - अध्यक्ष - दादाभाई नौरोजी
 - सचिव - व्योमेशचंद्र बॅनर्जी
 - 1865
- 2) ईस्ट इंडिया असोसिएशन
 - 1866
 - काही निवृत्त ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या सहकार्याने
 - 1869 मध्ये मुंबई, कलकत्ता, मद्रास शाखा
 - भारतीयांच्या मागण्याप्रती ब्रिटन मध्ये लोकमत तयार करणे.
 - बी.पी. ला मागण्या मागणे.
- 3) नॅशनल इंडियन असोसिएशन
 - 1867 (1870)
 - मेरी कार्पेंटर (ब्रिटिश महिला)
 - भारतीय महिलांना शिक्षण प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न
 - इंडियन गर्ल्स, स्कॉलरशीप फंड, वार्षिक शिष्यवृत्ती
- 4) इंडियन सोसायटी
 - 1872
 - केब्रिज विद्यापीठात असताना
 - आनंदमोहन बोस
 - राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण करणे - हेतू
 - इंडियन नॅशनल युनियन इंडियन युनियन
 - 1884 कलकत्ता
 - अॅलन ह्युम
 - भारत सेवक समाज

- 1905 - पुणे
- गोपाळ कृष्ण गोखले
- इंडियन होमरूल सोसायटी
- 1904 लंडन
- श्यामजी कृष्ण वर्मा
- हिंदी असोसिएशन ऑफ अमेरिका (गदर पार्टी)
- 1913
- लाला हरदयाळ
- मानवधर्म सभा
- 1844 - सुरत
- दादोबा पांडुरंग तर्खडकर
- ज्ञानप्रसारक सभा-
- 1848 - मुंबई
- दा. पा. तर्खडकर
- परमहंस सभा
- 1849
- मुंबई
- दा. पा. तर्खडकर
- स्वाध्याय आश्रम
- मुंबई
- केशव सीताराम ठाकरे
- हुंडा विध्वंसक मंडळ
- 1920 - मुंबई
- के.सि.ठाकरे
- 16) आझाद हिंद सेना 1942 - रासबिहारी बोस
- 17) भारत कृषक समाज 1955 - पंजाबराव देशमुख
- 18) जगदंब कृष्ण निवास 1950 - डॉ. शिवाजीराव पटवर्धन
- 19) निष्काम कर्ममठ 1910 - म.धोंडो केशव कर्वे
- 20) बॉम्बे नेटिव्ह स्कूल बुक सोसायटी 1822 - जगन्नाथ शंकरशेट
- 21) बंगाल एशियाटीक सोसायटी 1784 विल्यम जोन्स
- 22) सायंटिफिक सोसायटी 1862 - सर सय्यद खान
- 23) ट्रान्सलेशन सोसायटी 1864 - सर सय्यद खान
- 24) मोहमेडन लिटरसी सोसा. 1863 - नवाब अब्दुल लतीफ
- 25) विधवा विवाहोत्तेजक मंडळ 1865 - न्या. रानडे
- 26) डेक्कन ऐज्युकेशन सोसा. 1880 - आगरकर, टिळक
- 27) मिलहेड असो. 1880 - नारायण लोखंडे
- 28) हिंदु मजदूर सेवक संघ 1938 - सरदार पटेल
- 29) स्वदेश सेवक संघ 1911 - नाम जोशी (नारायण मल्हार)

भारतातील सामाजिक राजकीय संस्था

- 1) इंडियन रिफॉर्म असोसिएशन 1887 - दादाभाई नौरोजी
- 2) इंडियन पॅट्रियाटिक असो. 1888 - सर सय्यद खान
- 3) आर्य महिला समाज 1889 - पंडिता रमाबाई
- 4) औद्योगिक परीषद 1890 - न्या. रानडे
- 5) विधवा विवाहोत्तेजक मंडळ 1893 - म. धोंडो केशव कर्वे
- 6) रामकृष्ण मिशन 1897 - स्वामी विवेकानंद
- 7) अनाथ महिलाश्रम 1899 - म. धोंडो केशव कर्वे
- 8) मित्रमेळा - अभिनव भारत 1900 विनायक दा. सावरकर
- 9) श्री. नारायण धर्मपाल योगम् - 1903 - नारायण गुरु
- 10) यंग थिइस्ट युनियन 1905 - म.वि.रा. शिंदे
- 11) डिप्रेसड क्लास मिशन 1906 - वि.रा.शिंदे
- 12) मुस्लीम लीग 1906 - नवाब सलीमुल्लान व आगाखान
- 13) इंडियन रिपब्लिकन असो. 1920 - सचिद्रनाथ सेन
- 14) भिल्ल सेवा मंडळ 1922 - ठक्कर बाप्पा
- 15) इंडिपेडंट लेबरपार्टी ऑफ इंडिया 1936 - डॉ. आंबेडकर

1757 ते 1857 – असंतोष

- 1757 च्या प्लासीच्या लढाईने भारतात ब्रिटिश सत्ता स्थापन होण्यास सुरुवात
- सत्ता स्थापनेनंतर ब्रिटिशांच्या धोरणांनी मोठ्या प्रमाणात शोषण
- त्यामुळे अनेक छोटे-छोटे उठाव शासनात परकीय हस्तक्षेप वाढला
- दुष्काळ जास्तीचे कर, आर्थिक शोषण, जंगल कायदे कडक, करप्रमाण वसुली इ. मुळे
- प्रादेशिक उठाव अस्तीत्वात आले.

1) बंगाल व पूर्व भारतात उठाव

- 1) संन्याशांचा उठाव - 1770-80
नेतृत्व - मजनूशाह आणि त्याचा मुलगा चिरागअली मुस्ला चिशाह-भवानी पाठक, देवी चौधराणी इ. नेते
कारण - तिर्थस्थानाच्या यात्रांवर प्रतिबंध घातल्यामुळे, कर आकारल्यामुळे दुष्काळ भुक्मारी कंपनीच्या अधिकाऱ्यांचे क्रूरवर्तन, इ. मुळे उठाव.
- संन्याशी लोकांनी इंग्रजी वखारीवर हल्ला, लुटमार केली. खजिने लुटली.
- वॉरन हेस्टींगज - दीर्घकाळानंतर त्यांच्याविरुद्ध विजय मिळवू शकला.
- या बंडाचा उल्लेख बकिमचंद्र चॅटर्जी - आनंदमठ कादंबरीत आहे.

2) पागलपंथी उठाव - (1813-1823)

- उत्तर बंगाल-पागलपंथी धार्मिक संप्रदाय
नेतृत्व - करमशहा } मुलगा
- टिपूशहा }
- कारण - जमिनदारांच्या विरोधात आणि शेतकऱ्यांच्या समर्थनार्थ उठाव - लॉर्ड हेस्टींग्जने दडपून टाकला.

3) फरेजी बंड - (1890-60)

- नेतृत्व - शरीयतउल्ला
- दादुमित्रा (मुलगा)
फरेजी लोक - बंगालमधील पंथाचे लोक होते-हा पंथ फरीदपुरचा रहिवासी-शरीयतउल्ला ने स्थापन केला.
- हे लोक धार्मिक, सामा, राजकीय क्षेत्रात आमूलाग्र परिवर्तन व्हावे या मताचे होते.
- दादुमियांने इंग्रजांची हकालपट्टी बंगालमधून व्हावी योजना तयार.
- तसेच ह्या पंथाचे लोक जमीनदारांच्या विरोधात उठाव.
- हा विरोध 1857 पर्यंत होता, नंतर या पंथाचे लोक वहाबी आंदोलनात सहभागी

4) खात्री बंड (1813-33)

- नेतृत्व - तिरथसिंह
- कारण - पूर्वेकडे जंतिया आणि पश्चिमेकडे गारो यामधील पहाडी प्रदेशावर कंपनीने अधिकार सांगितला.
- ब्रम्हदेश व सिल्हटला जोडणारा रस्ता बांधण्याची योजना सुरु.
- त्यामुळे तिरथसिंहाने तेथे आदिवासी लोकांना सोबत घेवून इंग्रजांना हुसकावून लावण्याचा प्रयत्न.
- 1833 मध्ये इंग्रजांनी सैन्याच्या जोरावर उठाव दडपला.

5) अहोम बंड (1828)

- आसाम मधील अहोम सरदार
- कारण - ब्रम्हदेशाशी युद्ध संपल्यानंतर त्या प्रदेशातून इंग्रजांनी सैन्य काढले नाही.
- उलट इंग्रजांनी सैन्य काढले नाही.
- उलट इंग्रजांनी अहोमांचा प्रदेश आपल्या ताब्यात घेण्यासाठी प्रयत्न सुरु.
- नेतृत्व - गोमधर कुंवर
- 1828 - मध्ये कंपनीच्या सैन्यावर हल्ला

6) कोलांम उठाव (1831-32)

- छोटा नागपूर परिसर कोलांम जमात
- जमीन हिसकावून ती तेथील मुसलमान शेतकऱ्यांना व शिखांना दिल्यामुळे कोल जमातीमध्ये असंतोष
- 1831 - हे बंड रांची, सिंहभूम हजारी बाग, पलामऊ, मानभूमच्या पश्चिम भागात = प्रदेश
- लष्कराच्या मदतीने हा उठाव दडपला

7) चुआर आणि हो यांचे बंड (1768-1816)

- ठिकाण - मिदनापुर (P.B.)
- दुष्काळ, वाढलेला भूमीकर, इतर आर्थिक संकटामुळे आदिवासी लोक कर भरू शकले नाहीत परिणामी त्यांच्या जमीनी सावकार व इतर मध्यस्थांनी बळकावल्या.
- या विरोधात चुआरांनी शस्त्र उचलले
- छोटा नागपुर आणि सिंहभूम जिल्हात
- हो आणि मुंडा लोक कंपनीच्या विरोधात 1820-22, 1839-संघर्ष

8) संधालाचे बंड

- 1855-56
- नेतृत्व - सिध्दू, कान्हू

- प्रदेश - राजमहाल जिल्हा
- कारण - अतिउच्च भूमिकर पोलिसांचे दमनचक्र, जमीनदार, सावकारांची सक्ती, इ. कारणामुळे 1855 मध्ये सिध्दू व कान्हुच्या नेतृत्वाखाली ब्रिटिशांचे राज्य संपुष्टात आणण्याची घोषणा आणि आपले स्वतंत्र राज्य घोषित केले.

- लष्कराने हा उठाव मोडला.

- संथाळाचा असंतोष कमी करण्यासाठी स्वतंत्र संथाळ परगणा हा जिल्हा कंपनीला तयार करावा लागला.

● पश्चिम भारत

1) भिल्लाचे बंड

- वस्ती खानदेशात

- अरवली, विध्य, सह्याद्री, सातपुडा पर्वतात

- उपजीविका - शेती, पशुपालन मासेमारी, शिकार

- जाती - बरडा, डागची माऊची, वसावा, तडवी.

- 1818 - भिल्लांनी सातमाळा अजंठा, भागात उठाव केले यावेळी कॅ. ब्रिगज या भागाचा कलेक्टर

- उठाव दडपून

नेतृत्व - सातमाळाच्या चिलनाईक 1822 - हिरा

- 1825 - सिवाराम धिसाडी - औट्रमने पकडले.

2) कोळ्यांचे उठाव

- 1828, 1839, 1844

- मध्यप्रदेश, दक्षिण, एम.एच. गुजरात, कोकण

- किल्ल्यांचा बंदोबस्त करणे हे काम त्यांच्याकडे परंतू इंग्रजांच्या बदलत्या धोरणांनुसार कोळ्यांच्या नोकऱ्या गेल्या. त्यामुळे बंड.

● 1828 - रामजी भांगडियाच्या नेतृत्वाखाली उठाव

- अलेक्झांडर व मॅकिन्टॉश

● 1839 - दोन घोषणा

1) दुसऱ्या बाजीरावास पेशवेपद देवून मराठी राज्याची स्थापना करावी.

2) संपूर्ण राज्य कोळ्यांच्या ताब्यात आहे.

- याचवेळी घोडनदी सरकारी खजिना कोळ्यांनी वेढा दिला.

- 'रोझ' अधिकाऱ्याने हा संघर्ष मोडून काढला.

● 1844-45 रघु भांगडिया बापू भांगडिया

- पुणे नगर, नाशिक - उठाव

- कोळ्यांनी सावकारांना लुटले.

- कै. जेलने - उठाव दडपला.

3) रामोशाचे बंड - 1818-34

- पश्चिम घाटात जमात

व्यवसाय - शेती, पशुपालन, किल्लांचा बंदोबस्त

- कंपनी सत्ता व प्रशासन व्यवस्था यामुळे रामोशी लोक अस्वस्थ होते.

- 1822-रामोशांचा नेता-सातारा-चित्तरसिंहने आजूबाजूचा प्रदेश लुटला.

- सप्टेंबर 1839 दादाराव पवार-मध्ये साताराचे राजे प्रतापसिंह यांना गादीवरून काढले व तो प्रदेश सोडून जाण्यास सांगितले.

- मोठ्या प्रमाणात दंगे सुरु. नरसिंह दत्तात्रय पेटकर याने सैनिकांना जमवून बदामीचा किल्ला जिंकला व त्यावर साताराच्या राजाचा ध्वज फडकविला.

नेतृत्व - संतु नाईक, उमाजी नाईक

कारण - किल्लेदारी नष्ट झाल्यामुळे 1818 नंतर रामोशी समाजाच्या उदरनिर्वाहाचा प्रश्न निर्माण त्यामुळे उठाव.

4) कच्छ मधील उठाव - (काठेवाड)

कारण - इंग्रजांनी केलेल्या नवीन 1816-19 बदलांमुळे व बदललेल्या नवीन करांमुळे

- नेते-भारमल-राजा

- कंपनी-सत्ता काढून प्रतिनिधी मंडळाकडे दिली (कौन्सील) म्हणून बंड.

5) वाघेऱ्यांचे बंड - 1818-19

- कारण - बडोद्यांच्या गायकवाड्यांनी इंग्रजांच्या मदतीने वाघेरे लोकांपासून जास्त कर वसूल करण्यास सुरुवात केली तेव्हा वाघेरा सरदाराने सशस्त्र बंड

- 1820 - तह करून शांतता

6) गडकरी उठाव (1844) फोंड-सावंत

- कारण - किल्लेदारी नष्ट, नोकऱ्या गेल्या, उदरनिर्वाहाचा प्रश्न त्यामुळे उठाव.

- लॉर्ड हॉर्डिंज प्रथम उठाव मोडून काढला.

दक्षिण भारत - 1808-09

1) दिवाण वेला थंपीचे बंड

- कारण - त्रावणकोरच्या राजाला तैनाती फौज स्वीकारण्यास भाग पाडले (1805) वेला थंपीचे दिवाणपद कंपनीने काढून घेतले.

यामुळे हा उठाव (1808-09)

- कंपनीने वेला थंपी जोड्या

2) कित्तुरचेन्नमा उठाव - 1829

- कर्नाटक - नेता-रघुप्या- फाशी कित्तुरचेन्नमा राणी-नेतृत्व

- कारण - कर्नाटकाच्या उत्तराधिकाऱ्यास मान्यता व दिल्यामुळे चेन्नमाने उठाव

इतर उठाव

● खानदेश - 1818-1848 - सेवाराम धिसाडी

2018 - 200 वर्षे पूर्ण झाली

● हो उठाव - 1820 - 21, 31

- छोटा नागपूर पठार
हो, मुंडा जमात
- कोल उठाव - 1831
- रांची, सिंगभूम, हजारीबाग
नेतृत्व बुधो भगत
- भूमकल उठाव - 1910 - छत्तीसगडने - आदिवासी समुदाय

कंधाचा उठाव - 1833-34

- घुमसर, कालाहांडी, इ.
- नेतृत्व - चक्रबिसोई
- चेंचूचा उठाव-1924
- नल्लामल्लई टेकडी
- नेतृत्व - हनुमान थाऊ
- कोया जमातीच्या उठाव 1840-1924
नेतृत्व - सीताराम राजू - आंध्रप्रदेश
- खोंडाचा उठाव - ओडिशा
- नेतृत्व बिसोई
- 1846-1914
- नाईकांचा उठाव
- 1856-68
- गुजरात
- रुपसिंग जेरिया भगत - नेतृत्व
- रंपा उठाव - 1879
- रंपा आदिवासी जमात
- आंध्रप्रदेशच्या किनारी भागात
- कांचनाग - 1882 - छछर येथे येथे (आसाम)
- नेतृत्व समुदान
- खोडा - दोरा-उठाव-विशाखापट्टणम
नेतृत्व - कोरा मल्ल्या - 1900

शेतकरी आंदोलन

- 1) नीळ उठाव - 1859-60
 - बंगाल मधील 'नडीया' जिल्ह्यात गोविंदपूर गावात
 - नेतृत्व : 1) दिगंबर विश्वास 2) विष्णु विश्वास
 - समर्थन : 1) हरिश्चंद्र मुखर्जी-हिंदु पॅट्रियॉट
2) दीनबंधू मित्र-नीलदर्पण-नाटक
 - 1860 - नीळ आयोग स्थापन
- 2) पबना उठाव - 1872-76
 - बंगालमधील पबना जिल्हा मुख्य केंद्र (साबना, खुलना, ढाका, मालदा)
 - जमीनदारांच्या विरोधात

- नेतृत्व - ईशानचंद्र रॉय/शंभूपाल
- 1873 शेतकरी संघ
- समर्थन - कॅम्पबेल/बकिमचंद्र चटोपाध्याय/रमेशचंद्र दल
- हिंदु-मुस्लीम शेतकऱ्यांनी एकमेकांच्या साथीने लढा
- 3) दख्खनचे दंगे - 1874-75
 - पुणे, नगर पसिरात
 - सावकारांच्या विरोधात
 - डेक्कन रायट्स कमिशन
 - दि. डेक्कन अँग्रीकल्चरल रीलीफ अॅक्ट - 1879
मंजूर - ग.वा.जोशी
 - शेतकऱ्यांना तगाई कर्जे
 - 1875 - खतफोडीचे बंड
 - म. फुले
 - जुन्नर, नगर
 - सावकारांच्या विरोधात
- 4) मोपला उठाव - 1921
 - केरळ-मलबार-मोपला हे मुस्लीम शेतकरी
 - थंगल म्हणत
 - ब्रिटिशांच्या कालांतराने हिंदु जमीनदारांच्या विरोधात
 - समर्थन - शौकत अली म. गांधी मौलाना आझाद
 - नेतृत्व - अली मुसलियार /सय्यद काझी
 - लष्काराचा वापर करून उठाव दडपून
- 5) अवध किसान सभा-1920
 - नेतृत्व - बाबा रामचंद्र
 - उत्तर प्रदेश किसान सभा
 - गौरीशंकर मिश्र
 - इंद्र नारायण द्विवेदी
 - मदनमोहन मालवीय
 - 1918
 - यूपी-प्रतापगड - रुगाव केंद्र
- 6) एक्का/इक्का चळवळ
 - 1921
 - मदारी पासी
 - शेतकऱ्यांकडून जास्त शेतसारा वसुल
- 7) चंपारण्य सत्याग्रह
 - 1917-नीळ सक्ती
 - म. गांधी
 - सविनय कायदेभंग-तंत्र
 - राजवि कुमार शुक्ला ने निमंत्रण
 - राजेंद्र प्रसाद, महादेव देसाई नरहरी पारीख, ब्रिजकिशोर इ. आनंदी वैशपायन, अवंतिका गोखले

- रविंद्रनाथ टागोरांनी - गांधीजींना - 'महात्मा उपाधी'
- 25%-नुकसानपाई
- 8) खेडा सत्याग्रह-1918
 - असहकार - तंत्र
 - शेतसारा प्रश्न
 - वल्लभभाई पटेल
 - इंदुलाल याज्ञिक
 - शेतसारा न भरण्याचे आवाहन
 - मोहनलाल पंड्या ने सर्वप्रथम - असहकार
- 9) बाडोली सत्याग्रह
 - गुजरात
 - शेतसाऱ्याचे दर 30% पर्यंत
 - हे आंदोलन 1922 पासून मेहता बंधु चालवत होते.
 - कल्याण
 - कुंवर मेहता
 - दयाल
 - नंतर 1928 नेतृत्व : वल्लभभाई पटेल
 - संपादक - सत्याग्रह पत्रिका
 - शासनाने दर कमी 6.03%
 - सरकारने ब्रुमफिल्ड व मॅक्सवेल यांच्या मार्फत समिती
 - या आंदोलनात महिलांनी 'सरदार' पदवी - वल्लभभाई
 - के.एम. व लालजी नारंगी मुंबई विधानपरिषद राजीनामा
- 10) तेभागा आंदोलन
 - 1946 - बंगाल
 - नेतृत्व - कंपाराम भवन सिंग
 - शेतकऱ्यांना उत्पादनाच्या 1/3 भाग प्रदान करावा.
- 11) अखिल भारतीय किसान सभा
 - आंध्रप्रदेश मधील गंटुर जिल्ह्यात
 - आंध्र प्रांतीय रयत सभा - 1928
 - नेतृत्व - एन. जी. रंगा
 - बिहार किसान सभा 1929 - स्वामी सहजानंद सरस्वती
 - कृषक प्रजा पार्टी
 - 1929 - अकराम खान/अब्दुल रहीम/फज्जल उल हक
 - उडिया - उत्कल प्रांतीय किसान सभा
 - मालती चौधरी
 - लखनौ - अखिल भारतीय किसान सभा - 11 एप्रिल 1936 - स्थापन
 - अध्यक्ष - स्वामी सहजानंद
 - सचिव - एन.जी. रंगा, सरस्वती
 - अखिल भारतीय किसान सभा - फैजपूर - अधिवेशन
 - अध्यक्ष - एन.जी.रंगा

- प्रथम भारतीय शेतकरी शाळा - आंध्रप्रदेश - गंटुर जिल्हा - निदुब्रेल - ठिकाणी 1938 मध्ये
- 1936 नंतर 1 सप्टेंबर हा दिवस शेतकरी दिवस म्हणून साजरा
- 1936 - घोषणापत्र
 - 1) जमीनदारी व्यवस्था समाप्ती
 - 2) शेतकरी कर्जे माफ
 - 3) कर 50% पेक्षा कमी
 - 4) व्याजदर कमी
- 12) पाईका उठाव
 - 2017 - 200 वर्षे पुर्ण नेतृत्व - बक्शी जगबन्धू विद्याधर
 - भारताचा पहिला स्वातंत्र्य संग्राम
 - मानव संसाधन मंत्री प्रकाश जावडेकर घोषणा
 - पाईका म्हणजे ओडिशा मधील असंघटीत शेतकऱ्यांचे सैन्य दल, जो युध्दामध्ये राजाला मदत करत असे
 - इतर वेळी शेती
 - पाईका - शेतीचे पारंपारीक व्यवस्थापन करणारे
 - 1803 - इंग्रजांनी उडिसा आपल्याकडे घेतले
 - पाईक लोकांच्या हातातील जमीनी काढून घेतल्या.
- 13) मुंडा उठाव - 1899-1900 = उल्गुलान उठाव
 - नेतृत्व - बिरसा मुंडा
 - याने स्वतःला भगवान घोषित केले.

इतर उठाव

- कट्टाबोम्मनचा उठाव-1792-99
- तामिळनाडू, तीरुनेलवेल्ली
- नेतृत्व - वीरपांडे कट्टाबोम्मन
- इंग्रजांनी स्वतः सत्ता तेथे स्थापन करण्यासाठी दबाव
- 1799 इंग्रजांनी त्याला फाशी दिली
- संबळपुरचा उठाव
- उडिसा - 1827-40
- नेतृत्व - सुरेंद्र साई
- इंग्रजांनी तेथे उत्तराधिकारीच्या प्रश्नामध्ये लक्ष
- बुंदेलाचा उठाव
- 1842
- बुंदेलखंड
- नेतृत्व - मधुकर शहा/जवाहीर सिंह
- जमीनीचे कर जास्त होते यासाठी उठाव
- पालकोंडाचा उठाव
- 1831-32
- आंध्रप्रदेश

- कर दिले जाहीत म्हणून जमीनदारांची संपत्ती जप्त केली.

● राजू उठाव

- 1827-33

- विशाखापट्टणम

- नेतृत्व - वीरभद्र राजू

- त्याची जहागिरी काढून घेतली.

● घुमसरचा उठाव

- 1835-37

- उडिसा

- नेता - धनंजय भांना-जमीनदार

- कर दिला नाही

● परलाकीमेडी - 1829-35 उठाव-उडीसा

- नेता - जगन्नाथ गजपती-नारायण राव

- जमीनदारी जप्त केली.

● भील उठाव

- दक्षिण राजस्थान

- जतरा भगत-नेतृत्व

- 1914-15

- हा शुध्दीकरण चळवळीपासून सुरुवात नंतर राजकीय चळवळ

● उठाव होण्याचे कारण

1) आपल्या प्रदेशामध्ये ब्रिटीशांनी हस्तक्षेप केल्याच्या कारणामुळे नाराज झालेले प्रदेश व उठाव

- चुआर (1768)

- भिल्ल (1818-48)

- हो (1820-22)

- खासी (1829-32)

- सिंहपो (1830)

आसाम - इंग्रज अधिकारी हाइट यांची सिंहपोने हत्या.

2) महाजन, जमीनदार, ठेकेदार यांच्याद्वारे त्यांच्या प्रदेशामध्ये आक्रमण आणि या लोकांना इंग्रजांनी संरक्षण दिले त्यामुळे

- कोया (1840)

- हो (1832)

- मुंडा (1899-1900)

- संथाळ (1855-56)

3) वनक्षेत्रामध्ये इंग्रजांनी करांचे प्रमाण वाढविल्यामुळे

- कुकी, विद्रोह-1817 (मणिपूर)

- चेंदू (नल्लमल पर्वत, आंध्रप्रदेश)

- हनुमान थाऊ

4) कालव्याच्या पाण्याचे दर वाढविल्यामुळे - बरदवान बंगाल

5) सारा वाद केला त्यामुळे विरोध - अमृतसर पंजाब

6) पाणी कर वाद त्यामुळे संघर्ष - सुकर सिंध

7) जमीनदारी - कालीपट्टन आंध्रप्रदेश

1857 चा उठाव

● ब्रिटीश सत्तेची दोन कामे

1) साम्राज्य विस्तार

2) व्यापारी शोषण

● कंपनी सरकारच्या काळात सर्व स्तरातून शोषण वाढत गेले आणि त्याचा परिणाम उठावात झाला.

- 1806-वेल्लोर-येथील छावणीत सैनिकांनी उठाव

- 1824 - बराकपुर छावणीत उठाव

- 1842 - फिरोजपूर छावणीत

● 1857 - उठावाची कारणे

1) राजकीय कारणे-

1) तैनाती फौज

2) खालसा धोरण

3) इनामे/पेन्शन रद्द/पदव्या रद्द

- तंजावरचा राजा

- कर्नाटकाचा नवाब

4) ब्रिटीशांची दडपशाही

- साम्राज्यवादी धोरण

- नानासाहेब - पेन्शन रद्द

2) आर्थिक कारणे-

1) देशी उद्योगधंद्याचा व्हास

2) शेतीचे व्यापारीकरण

3) शेतकऱ्यांचे आर्थिक स्थिती वाईट

4) व्यापाराचे (भारताच्या) नुकसान

5) इंग्रजांचे औद्योगिक धोरण

6) आर्थिक शोषण

3) सामाजिक कारणे-

1) भारतीयांना अपमानास्पद वागणूक

2) भारतीयांच्या सामाजिक रुढी, प्रथा, परंपरा मध्ये हस्तक्षेप

3) वर्णभेद, जातीभेद इ.

4) धार्मिक कारणे

1) धर्मप्रसार

2) इंग्रजांचे कायदे-धर्मावर संकट

3) धार्मिक कर

5) लष्करी कारणे-

1) हिंदी शिपायांना मिळणारी वागणूक

2) शिपायांचा धार्मिक असंतोष

कारणांमधील काही मुद्दे

- 1) वेलस्लीची तैनाजी फौज
- तो स्वतःला बंगालचा सिंह समजत असे
- साम्राज्य विस्ताराचा पुरस्कर्ता
- 1798 - तैनाजी धोरण पुरस्कार

स्वरूप :

- 1) भारतीय राजांच्या दरबारी ब्रिटीश फौज
- 2) ती फौज स्वीकारून तिचा खर्च राजांनी
- 3) कंपनीमार्फत त्या राज्याला संरक्षण
- 4) सर्व प्रदेश ब्रिटीश लष्कराखाली
- 5) त्यासाठी रोख रक्कम उत्पन्नांचा प्रदेश कंपनीला द्यावा लागत.
- 6) दरबारात-रेसिडेंट अधिकारी
- 7) युरोपियांना नोकरीस ठेवण्यासाठी रेसिडेंट सल्ला
- 8) सर्व वाटाघाटी, तह, युद्धे कंपनीच्या मध्यस्थीने.
- तैनाती फौज स्विकारणारी राज्ये
- हैद्राबाद निजाम - 1798
- म्हैसूर, तंजावर, सुरत - 1799
- कर्नाटक, अवध - 1801
- पेशवा - 1802
- भोसले, शिंदे - 1803
- होळकर - 1805
- सर्वप्रथम 1765 मध्ये ही फौज - अवध प्रांत लावली.
- युरोपियन सैन्य भारतीय राजांना डुप्ले याने प्रथम पैशाच्या बदल्यात देवू केले.

2) डलहौसी-खालसा धोरण

- 1) दत्तक वारस नामंजूर
- 2) गैरकारभार व अकार्यक्षमता
- अयोध्या (औंध) खालसा
- तैनाती फौजेची ब.की.म्हणून वन्हाडी खालसा
- खालसा केलेली राज्ये
- 1) सातारा - 1848
- 2) सबलपुर/जैतपूर-1849
- 3) बगाढ - (भगत) 1850
- 4) उदयपूर - 1852
- 5) झाशी - 1853
- 6) वन्हाड - 1853
- 7) नागपूर - 1854
- 8) औंध (अवध)-1856
- नवाब - वाजिद अली शहा
- गैरकारभाराचा आरोप
- साम्राज्यविस्तार उद्देश
- 1849 - इंग्रज-शीख युद्ध

- 1850 - द्वितीय इंग्रज-बर्मा
- 1853 - कर्नाटकाचा राजा/तंजावरचा राजा/उपाधी रद्द
- 1853 - मुंबई-ठाणे रेल्वे
- 1854 - तारायंत्राला सुरूवात
- 1854 - सार्व. बांधकाम विभाग
- व्यापारासाठी सर्व बंदरे खुली
- 1856 विधवा पुनर्विवाह कायदा
- मदत - ईश्वरचंद्र विद्यासागर/विष्णुशास्त्री पंडित/वीरेशलिंगम पंतलू
- (बेटिकने-म्हैसूर, कुर्ग, छाचर ही संस्थाने खालसा)
- मुघल सम्राट बहादुरशहा जफर दुसरा - याचा 'बादशहा' किताब डलहौसीने काढून
- दुसऱ्या बाजीरावाचे दत्तक पुत्र नानासाहेब पेशवे यांची पेन्शन/पेशवा पदवी काढून
- 1853 - इनाम कमिशन रद्द
- त्यामुळे - जमीनदार/जहागिरदार/वतनदार - उध्वस्त

आर्थिक

- बंगाल प्रांत - संपन्न प्रांत
- लॉर्ड कलाईव्ह - मुर्शिदाबाद हे शहर लंडन शहराइतके धनसंपन्न होते.
- सुती वस्त्राची प्रमुख केंद्रे
- लखनौ/नागपूर/अहमदाबाद
- ढाका - मलमल जगात प्रसिध्द
- पंजाब, काश्मीर - लोकराच्या वस्त्रासाठी प्रसिध्द
- निर्यात - रेशीम वस्त्र
- मसाले, हिरे
- हस्तीदंत वस्तू
- सुगंधी तेल
- आयात - सोने, चांदी

धार्मिक

- 1805 - तुरुंगातील कैद्यांना ब्राम्हणेत्तर लोकांनी तयार केलेले जेवण दिले जाई.
- भारतीयांना उच्च पदे व पैशाची लालूच दाखवून धर्मांतर करण्यास भाग पाडले.
- मेकॉले-बंगालमध्ये तीस वर्षांनंतर एकही मुर्तिपूजक शिल्लक राहणार नाही.
- कंपनीचे संचालक मेग्लीज-संपूर्ण ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार होण्यासाठीच ईश्वराने हिंदुस्थानला आपल्या हातात दिले आहे.

लष्करी

- भारतीय सैनिकांना उच्च पदावर नोकरी नाही
- कमी वेतन व भत्ता नाही
- ब्रिटिश सेनापती - चार्ल्स नेपीयार - मी दहा वर्ष भारताचा सम्राट राहिलो तर देशात एकही संस्थानिक शिल्लक दिसणार नाही
- बंगालच्या सैन्यात सर्वात जास्त अवधचे सैनिक तरीपण अवध खालसा करून - असंतोष
- 1857 उठावात एनफिल्ड बंदुका वापरायला दिल्या
- गाई व डुकराच्या चरबी लावण्यात आलेल्या काडतुसे वापरावी लागत
- गाय - हिंदुना पवित्र
- डुक्कर - मुस्लीमांना अपवित्र

1857 चा उठाव - काळ, नेता, ठिकाण व इंग्रज अधिकारी

- 1) मे 1857-सप्टें.1857 - दिल्ली-बहादुरशाहा जफर बख्तखान-निकोलसन लॉरेन्स
- 2) मे-1857-मार्च-1858 - लखनौ - बेगम हजरत महल-कॅम्पबेल हॅव्लॉक नील औट्रम लॉरेन्स
- 3) जून-1857-मार्च-1858 - कानपूर - नानासाहेब तात्या टोपे अझीमुल्ला - कॅम्पबेल हॅव्लॉक व्हिलर
- 4) जून 1857-एप्रिल-1858 - झाशी - राणी लक्ष्मीबाई, तात्या टोपे - ह्यु रोझ
- 5) जून 1857-एप्रिल 1858-अलाहाबाद-मौलवी लियाकत अली-कर्नल नील
- 6) जुलै 1857-जून 1858-बिहार(जगदिशपूर)-कुं वरसिंह-अमरसिंह-विल्यम टेलर-विन्सेट ऑर्थर
- 7) जुलै 1857-जून 1858 - बरेली (रोहिलखंड) - खान बहादूर खान-मौलवी अहमदउल्ला-कॅम्पबेल विन्सेट ऑर्थर
- 8) जुलै 1857-1858-फैजाबाद (अवध)-मौलवी अहमदुल्ला (डंका शहा)-जनरल रेनर्ड हेन्री लॉरेन्स

1857 च्या उठावावरील ग्रंथ/पुस्तके

- 1) अशोक मेहता-
 - 1857 दि ग्रेट रिबेलियन
- 2) आर.सी. मुझुमदार-
 - दि सिपाय म्युटीनी अँड रिव्होल्ट ऑफ 1857
- 3) वि.दा. सावरकर-
 - फर्स्ट वॉर ऑफ इंडियन इंडिपेंडन्स
- 4) एस. एन. सेन -
 - एटीन फिफ्टी सेवन

- 5) सर सय्यद अहमद खान-
 - The causes of the indian revolt
- 6) शशिभूषण चौधरी-
 - स्टोरिज ऑफ द इंडियन म्युटीनी
- 7) पुरणचंद्र जोशी
 - रिबेलियन - 1857
- 8) हरिप्रसाद चटोपाध्याय-
 - सिपाय म्युटीनी, 1857 ए सोशल स्टडी अँड अॅनालिसिस
- 9) टी.आर.होल्म्स-
 - History of the Indian mutiny
- 10) डॉ. एस.बी. चौधरी-
 - civil Rebellion in the Indian mutinies - 1857-59

1857 च्या उठावावरील मते/विचार

- 1) 1857 चा उठाव म्हणजे शिपायांचे बंड
 - इंग्रज-के, मॅलेसन, लॉरेन्स, होम्ज, ट्रेव्हेलियन
- 2) 1857 चा उठाव हा एक सैनिक असंतोष
 - मुन्शी जीवनलाल, सुईनुद्दी दुर्गादास बंडोपाध्याय सय्यद अहमदखॉन
- 3) पुर्णतः देशभक्तीविहीन स्वार्थी सैनिकांचे बंड होते ज्यात नेतृत्व नव्हते व लोकांचे समर्थन नव्हते
 - जॉन सीली.
- 4) धर्मांधाचे ख्रिश्चनाविरूद्ध युद्ध
 - L.E.R. रीज
- 5) रानटीपणा आणि सभ्यता यांच्यातील संघर्ष
 - टी.आर. होग्ज
- 6) हिंदु-मुसलमान कट-कारस्थानचा परिणाम
 - जेम्स औट्रम
 - W. टेलर
- 7) 1857 चा उठाव हा राष्ट्रीय उठाव होता.
 - बेंजामिन डिझरायली
- 8) भारतीय स्वातंत्र्यासाठी योजनाबद्ध संघर्ष
 - वि.दा. सावरकर
- 9) 1857 चा उठाव राष्ट्रीय उठाव
 - अशोक मेहता
- 10) सत्तावन्नाचा उठाव स्वातंत्र्य संग्राम नव्हता.
 - आर.सी. मुझुमदार
 - 1857 उठाव साखळ्याच्या कड्यासारखा
 - सैनिक देशप्रेमाने भरलेले होते किंवा देशस्वातंत्र्यासाठी इंग्रजाविरूद्ध लढत होते. यावर विश्वास ठेवण्यालायक एक व्हल्य सैनिकांच्या हातून घडले नाही.
 - जीवंत असलेल्यापेक्षा मृत ज्युलियस सीझर अधिक शक्तीशाली

- होता.
- 11) 1857 - हा स्वातंत्र्य संग्राम
 - डॉ. सेन.
 - 12) 1857-उठाव लष्करी उठाव
 - पाश्चिमात्य विद्वान - क्रेब्रिज/लंडन/ऑक्सफर्ड
 - 13) ही घटना लष्करी बंडापेक्षा काही अधिक होती पण प्रथम राष्ट्रीय स्वातंत्र्य संग्रामापेक्षा बरीच कमी होती.
 - स्टॅन्ले वॉलपर्ट
 - 14) 1857 चा उठाव म्हणजे केवळ शिपायांचे बंड नव्हते तर तो प्रजेचा उठाव होता.
 - संतोष कुमार रे
 - 15) हिंदी समाजातील इंग्रजांविरुधी द्वेष भावना ही वैयक्तिक नसून राष्ट्रीय स्वरूपाची होती
 - कर्नल मालसन
 - 16) धर्मयुद्ध म्हणून सुरू झालेल्या घटनेने शेवटी स्वातंत्र्ययुद्धाचे स्वरूप धारण
 - डॉ. सुरेंद्रनाथ सेन
 - 17) 1857 चा उठाव राष्ट्रीय उठाव - डिस्कव्हरी ऑफ इंडिया - पुस्तकात
 - पंडित नेहरू
 - 18) 1857 चा उठाव केवळ शिपायांचा उठावी होता
 - रॉबर्टसन
 - 19) 1857 उठाव हा मान्यता नसलेल्या राजांचा उठाव आणि जमीनदारांचा व मर्यादित शेतकऱ्यांचा उठाव
 - एडवर्ड टॉम्पसन
 - जी.टी.गॅरेट
 - 20) 1857 उठाव धार्मिक युद्ध
 - विल्यम रसेल
 - 21) 1857 चा उठाव म्हणजे शिपायांची भाऊगर्दी
 - न. रा. फाटक
 - 22) लाखभर शिपायांच्या बंडाशी जनतेचा अजिबात सहभाग नव्हता.
 - किशोरचंद्र मित्रा
 - 23) हा उठाव म्हणजे हिंदू-मुस्लिम यांनी इंग्रजी सत्तेविरुद्ध केलेला कट
 - जस्टीन मेकॉर्थी
 - टोमर

झाडली.

- 8 एप्रिल - मंगल पांडेस फाशी
- 9 मे - मीरत छावणीत उठाव
- 11 मे - बंडवाले दिल्लीत
- 12 मे - बहादूरशाहा भारताचा सम्राट घोषित
- मे-1857 - दिल्ली, फिरोजपुर, मसीराबाद, मुंबई, अलीगड, बरेली, इटावा, बुलंदशहर, मुरादाबाद इ. उठाव
- जून 1857 - ग्वाल्हेर, भरतपुर झांशी, अलाहाबाद, फैजाबाद, लखनौ इ.
- जुलै 1857 - इंदौर, महु, सागर, झेलम, सियालकोट इ.
- ऑगस्ट 1857 - नर्मदेच्या खोऱ्यात
- सप्टेंबर 1857 - दिल्ली इंग्रजांनी मिळविली.
- ऑक्टो. 1857 - कोटा राज्यात

उठावाच्या सुरुवातीचे मुद्दे

- 1856 - द जनरल सर्विस इन्वलिस्टमेंट कायदा लागू
- यानुसार विदेशात लढाई करण्यासाठी समुद्र पार करून जाण्याची तरतूद
- जुन्या बंदूका ऐवजी एनफिल्ड रायफल वापरण्यास
- याचे प्रशिक्षण - डमडम अंबाला, सियालकोट इ.
- मंगल पांडेनी मेजर ह्युसेन गोळी झाडली त्यावेळी 34वी एन.आय. वेजिमेंट भंग केली.
- 11 मे दिल्ली येथे येवून उठावकर्त्यांनी संवाद साधण्यासाठी कमळ आणि चपाती हे प्रतीक चिन्ह वापर
- ह्यु रोझने-बंडवाल्यामधील सर्वात समर्त नेतृत्व/सैनिकांतील खरा पुरुष अशा शब्दांत राणी लक्ष्मीबाईबद्दल गौरोवोद्गार
- हरियाणा-अहिरवाल-राव तुलाराम याने उठाव
- गोपलदेव नेतृत्व

उठावातील दिनांक

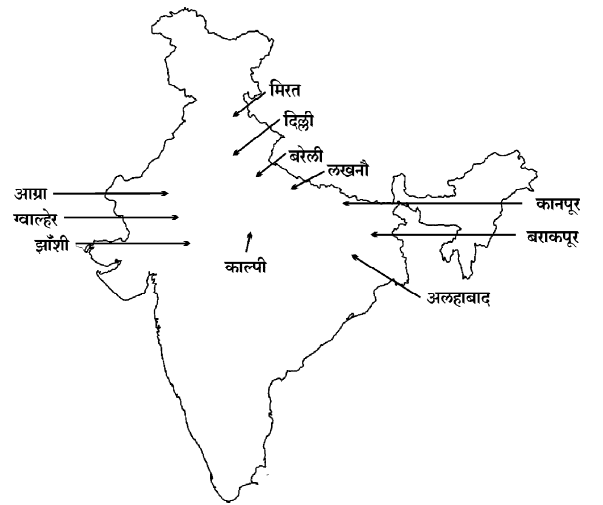
- 2 फेब्रुवारी 1857 - बहरामपूरच्या 9व्या पायदळाचा उठाव
- 31 मे पूर्वनियोजित दिनांक
- 29 मार्च - मंगल पांडेने बराकपूर छावणीत मंगल पांडेवर गोळी

महाराष्ट्रातील उठाव

- 1) रंगो बापूजी गुप्ते
 - सातारा संस्था
 - 1890 मध्ये लंडनला परत येऊन भोरपासून बेळगावपर्यंत हिंदूंना मात्र रामोशी कोळी यांना एकत्र करून त्यांनी सैन्य उभारले.
 - नंतर ते भूमिगत झाले, त्यांचा मुलगा सीताराम बंड
 - भोर येतील कृष्णाजी सिंदकर यानी रंगो बापुंना सरकारच्या हवाली.
 - रंगोबापुंना मदत करणारे सीताराम, केशव नीळकंठ छत्रे, गणेश सखाराम कारखानीस सत्तू रामोशी, योरिया व मारिया मांग, सखाराम दाजी कबाडे.
 - नारायण पावसकर, सोनार तोफगोळे बनविण्याचे काम
 - यांनी 800 तोफगोळे बनवले.
 - शिवराम महादेव कुलकर्णी
 - गिरजाप्पा चिमण्णा वाणी यांनी पैशाच्या आमिषाने या सर्वांची माहिती सरकारला दिली.
 - सरकारने सर्वांना पकडले.
 - सखाराम कबाडे, अप्पा एनवडेकर (रंगो बापूजी प्रमुख)
- 2) कोल्हापूरचा उठाव
 - ईस्ट इंडिया कंपनी रामराव देसाई यांना मुख्य कारभारी नेमले.
 - बेळगावचे ब्रिटीश पोलीटीकल एजंट अंडरसनचे त्यांना मार्गदर्शन
 - त्यांनी गडक्यांना सेवेतून कमी केले.
 - कोल्हापूरमध्ये 27 व्या रेजिमेंटमध्ये रामजी शिरसाट यांनी बंडाची तयारी.
 - राजे चिमासाहेब यांनीही सरकारला विरोध.
 - जेकब अधिकारी यांनी बंड मोडून काढले.
 - कोल्हापूर उठावाची माहिती सरकारला गोविंद दळवी यांनी दिली.
 - अप्पा फडणीस, तात्या मोहिते, पन्हाळ्याचे गडकरी इ. सामील.
- 3) पेटमधील उठाव
 - नाशिक जिल्ह्यातील पेट येथे राजे भगवंतराव निळकंठराव.
 - कोळी लोकांनी भिल्लांच्या मदतीने हर्सुलच्या बाजारात लुट.
 - उठाव दडपण्यासाठी ग्लासपुल.
 - भगवंतराव निळकंठराव फाशी
- 4) नाशिक-नगरमधील उठाव
 - भिल्लांनी राख
 - खानदेशात कर्जारसिंग व भागोजी नाईक
 - सातपुडा - शंकरशहा
 - हा उठाव शांत करण्यासाठी नगरचे डेप्युटी कलेक्टर दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांच्यावर जबाबदारी.
- 5) जमखिंडी संस्था
 - राजे आप्पासाहेब पटवर्धन

- 1857 च्या उठावाची माहिती मिळताच शस्त्र जमवायला सुरुवात.
- राजाचा एकनिष्ठ सेवक छोटु सिंगने सर्व जबाबदारी स्वतःवर घेतली.
- 6) मुधोळमधील बेरड जमातीचा उठाव
 - शस्त्रबंदीचा कायदा मुधोळमधील हुलगडीच्या बेरडांना मान्य नव्हता.
 - मात्र बेरडांची कत्तल.
- 7) नागपूर उठाव
 - राणी बांकाबाई इंग्रजांशी एकनिष्ठ.
 - बंडवाल्यांनी सीताबर्डीचा किल्ला, कामठी इ. ठिकाणे ताब्यात घेतले.
- 8) नरगुंदचा उठाव
 - बाबासाहेब भावे - नेतृत्व
 - धारवाडमधील संस्थान, दत्तक वारसा करून
- 9) सोरापूर
 - राजे वेंकप्पा नाईक बलवंत बेहरी.
- 10) आंबापाणी उठाव
 - 1857 मध्ये कोळी व भिल्लांनी खानदेश, नाशिक परिसतरात इंग्रजांविरुद्ध उठाव.
 - आंबापाणी येथे 11 एप्रिल 1957 साली भिल्ल व इंग्रजी सैन्य यांच्यात उठाव.
 - 56 भिल्ल मारले.
 - नेतृत्व काजीसिंग, दौलतसिंग, काळू भिवा, इ.

1857 च्या उठावाचे केंद्र

- तत्कालिक कारण
- सैनिकांना वापरण्यास लांब पल्ल्याच्या एनफिल्ड बंदूका व काडतुसे
- काडतुसाचे आवरण गाथ व डुकराच्या चरबीपासून बनवलेले ही बातमी सैनिकांत.
- हेच कारण उठावास सुरुवात.

- मंगल पांडेचे बंड
 - 29 मार्च 1857-पहिली ठिणगी बराकपूर छावणीत
 - तेथील 34 व्या नेटीव्ह (i) रेजिमेंटमधील सैनिकांचा काडतुसे वापरण्यास नकार
 - मंगल पांडेने मेजर हुसेनवर गोळी झाडली.
 - इंग्रजांनी मंगल पांडेला 8 एप्रिल 1857 रोजी फाशी दिली.
- मीरत बंड
 - 24 एप्रिल 1857 मीरतमधील सैनिकांनी काडतुसे वापरण्यास नकार.
 - त्यामुळे तेथील सैनिकांना लष्करी न्यायालयाने दीर्घ कारावासाची शिक्षा दिली.
 - त्यामुळे मीरत उठाव 10 मे 1857.
 - 10 मे रोजी शिपायांनी तेथील अधिकाऱ्यावर गोळ्या चालविल्या, सहकाऱ्यांना मुक्त करून दिल्लीकडे रवाना.
- दिल्ली 11 मे 1857 सर्व सैनिक दिल्लीस पोहोचले.
 - दिल्लीचा ब्रिटिश अधिकारी कर्नल रिप्ले यास ठार केले.
 - मुघल बादशहा बहादूरशाहा जफरकडे नेतृत्व
 - दिल्लीतील युरोपियनांची हत्या केली.
 - लवकरच उठाव उत्तर व मध्य भारतात पसरला.
 - लॉर्ड कॅनिंग दिल्ली परत मिळविण्यासाठी प्रयत्न केले.
 - ब्रिटिश आर्मीने सप्टे 1857 मध्ये दिल्ली परत मिळवली.
 - या लढाईत जॉन निकोलसन मारला गेला.
 - मिर्झा ईलाइबकश याने बहादूरशाहाला ब्रिटिशांना पकडून दिले.
 - ब्रिटिश जनरल हाडसन याने बहादूरशाहाच्या मुलाला (दोन) एका नातवाला गोळ्या घालून ठार केले.
 - बहादूरशाहा - रंगून 1862 याचा मृत्यू
- लखनौ
 - 4 जून 1857
 - बेगम हजरत महल - अल्पवयीन मुलगा - गादीवर बसवले.
 - तिला जमीनदार, शेतकरी, सैनिक पाठिंबा
 - ब्रिटिश लष्कराने रेसीडेन्शीमध्ये आश्रय-गावकऱ्यांनी ती जाळली- हेन्नी लॉरेन्स-मारला
 - हॅव्लॉक, औटूम व नील यांनी लखनौ घेण्याचे अयशस्वी प्रयत्न
 - 1857 नोव्हें-कोलीन कॅम्पबेलने गुरखा रेजिमेंट मदतीने उठाव मोडून
 - बेगम हजरत महल - नेपाळ पलायन
- कानपूर
 - उठाव - 5 जून 1857 - नानासाहेब पेशवे
 - संघटन - तात्या टोपे व अझीमुल्ला
 - नानांचे सल्लागार
 - पेन्शन सुरु करण्यासाठी लंडनला वकील
 - नानांच्या सैनिकांनी कानपूरला वेढे कानपूरमधून सुरक्षित बाहेर जावू देण्याचे वचन दिल्यावर इंग्रज अधिकारी मॉलरने शरणागती स्विकारली
 - मात्र बोटीतून निसटत असतांना गंगेच्या तीरावर ब्रिटिश कुटुंबियांची स्त्रीयां-मुलासहीत कत्तल केली.
 - डिसें. 1857 पर्यंत कॅम्पबेलने कानपूर ताब्यात घेतले
 - तात्या टोपे तेथून निसटले. झांशीच्या राणीला जावून मिळाले
 - नाना नेपाळला पळून
- झांशी उठाव
 - राणी लक्ष्मीबाई
 - सर सर ह्यु रोझ
 - रोझने 4 एप्रिल 1858 राणीचा पराभव - कालपीला गेली.
 - झांशी हातातून गेल्यावर राणी तात्या टोपेसह ग्वाल्हेर येथे परंतु ग्वाल्हेरचे शिंदे इंग्रजांना एकनिष्ठ राहिले.
 - सर रोझने ग्वाल्हेर वर हल्ला केला त्यावेळी लढता लढता राणी लक्ष्मीबाई किल्ल्याच्या भिंतीजवळ मृत्यू पावली.
 - 28 जून 1858 - रोझने ग्वाल्हेर प्रांत जिंकला
 - तात्या टोपे मध्य भारताकडे निसटले.
- मध्य भारत
 - येथे दहा महिने इंग्रजांविरुद्ध उठाव.
 - मात्र - मानसिंग नावाच्या फितुरामुळे तात्या टोपे पकडले.
 - 18 एप्रिल 1859 - फाशी
- जगदीशपूर
 - पश्चिम बिहार मधील जगदीशपूर 80 वर्षीय जमीनदार कुवरसिंह-मुलासह लढा
 - लढाई - त्याचा मृत्यू
 - विल्यम टेलर व विनसेटआयर यांनी नेतृत्व
- रोहिलखंड/बरेली
 - मौलवी अहमदउल्ला शाह लोकांना इंग्रजविरोधी उठावास प्रेरणा.
 - गावोगावी फिरून ब्रिटिशांविरुद्ध जिहाद-काम
 - डंकाशाह म्हणत
 - फैजाबाद - अटक
 - कॅम्पबेलने - रोहिलखंड प्राप्त मे 1858
- इतर केंद्रे
 - 1) हैदराबाद - सोनाजी पंत/रंगाराव पाते
 - 2) गोवलकोंडा - चिंता भूपती
 - 3) कर्नाटक - छोटासिंग
 - 4) मद्रास - गुलाम गौस/सुलतान बक्स
- 1858 च्या अखेरपर्यंत सर्व उठाव ब्रिटिशांनी दडपून टाकले.

1857 च्या उठावाच्या अपयशाची कारणे

- 1) स्थानिक स्वरूप मर्यादित क्षेत्र असंघटित स्वरूप
- 2) इंग्रजांकडील विपूल साधनसामग्री
 - बंदुका, तलवारी
 - आधुनिक शस्त्र
- 3) मर्यादित उद्दिष्टे दूरदृष्टीचा अभाव
- 4) नियोजनाचा अभाव
- 5) उठावाचे स्वरूप सरजामशाही
 - उठाव दडपून टाकण्यास भारतीय राजांनी हातभार
- 6) संघटनक्षमता व परस्पर/सहकार्याचा अभाव
- 7) एकनेतृत्व नाही
- 8) कंपनीकडे योग्य नेतृत्व

1857 उठावाचा परिणाम

- 1857 चा उठाव जरी अपयशी ठरला तरी परिणाम व्यापक
- 1) 1858 चा भारत सरकारी अधिकाऱ्याने भारतीय प्रशासनाचे नियंत्रण कंपनीकडून ब्रिटिश पार्लमेंटकडे
 - व्हाईसरॉय
 - भारतमंत्री (सिक्रेट ऑफ स्टार फॉर इंडिया)
 - सल्लागार मंडळ - सरकार - संचालक
 - 2) विस्तारवादी धोरणाच्या त्याग
 - 3) जाहिरनाम्याने भेदभाव न ठेवता (धर्मजात वंश)
 - शिक्षण पात्रता प्रामाणिकपणा यावर उच्चपदावर नियुक्ती
 - 1861-लंडन (नागरीसेवा अ)
 - 4) सैन्याची पुर्नरचना
 - बंगाल -1:2
 - मुंबई-मद्रास=1:3
 - 5) प्रशासनात भारतीयांना समाविष्ट केले जाईल असे घोषित
 - 6) राष्ट्रीयत्वाची भावना वाढीस
 - 7) सशस्त्र उठाव मागे पडून घटनात्मक चळवळीला प्रोत्साहन

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस

- अॅलन ह्युम उदारमतवादी
- एक राजकीय संगठन भारतीय लोकांचे असावे, असे त्याचे मत
- कलकत्ता विद्यापीठाच्या पदवीधारांना ह्युमने पत्र लिहले, 'असंघटित लोक' कितीही बुध्दीमान असले व उच्च आदर्श बाळगणारे असले तरी एकाकी अवस्थेत ते दुर्बल असतात, गरज आहे संघटित होण्याची.
- ह्युमने 50 स्वयंसेवकांची मागणी केली.
- ज्यातून भारतीयांच्या बौध्दीक, नैतिक, सामाजिक, राजकीय

पुनरूत्थान करायचे होते.

- म्हणजेच काँग्रेस ही इंग्लंड व भारताच्या संयुक्त मेंदुचे उत्पादन होते.

ह्युम

- जागरूक साम्राज्यवादी/शासन व शासित, संघर्षाने चिंतीत/सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी-नॅशनल परिषद आवडली नाही.

- राजभक्त व अहानीकारक अशी संस्थेचा विचार

INC. मुळ हेतू

- 1) सुरक्षा झडप
- 2) ब्रिटिश साम्राज्य अधिक सदृढ बनवणे
 - लॉर्ड डफरीन - काँग्रेसने विरोधी पक्षाच्या भूमिकेतून कार्य करावे
 - जनतेच्या मागण्या सरकारपर्यंत पोहचवाव्या
 - सुरक्षा झडप -
सुशिक्षित भारतीयांच्या वाढत्या असंतोषाचा भडका न उडता या असंतोषाचा सुरक्षित निचरा होण्यासाठी एक 'सुरक्षा झडप' करून देण्याचा - ह्युमचा उद्देश होता.
 - ह्युम यांना INC चा वापर सुरक्षा झडप म्हणून तर राष्ट्रसभेच्या नेत्यांना त्यांचा वापर एका विद्युतवाहकासारखा करावयाचा होता.
 - INC - पहिले अधिवेशन पुण्यात घ्यायचे होते
 - जबाबदारी -पुणे सर्वा.सभा
 - पण कॉलन्याची साथ
 - म्हणून मुंबई येथे ढकलले

1 ले अधिवेशन

- 28-31 डिसेंबर 1885
- गोकुळदास तेजपाल संस्कृत पाठशाळा येथे - मुंबई
- अध्यक्ष - व्योमेशचंद्र बॅनर्जी
 - ख्रिश्चन धर्म
 - कलकत्ता उच्च न्यायालय वकील(अध्यक्ष-लॉर्ड इ. मुंबईचे गव्हर्नर) परंतु सरकारचा प्रत्यक्ष सहभाग ब्रिटीशांना मान्य नव्हता)
- 72 प्रतिनिधी हजर
- Indian National Union ऐवजी INC नाव
- ठराव - 9 पास
- 1) भारतीय प्रशासनाच्या कार्याची चौकशीसाठी रॉयल कमिशन नेमणे
- 2) भारतमंत्र्याची इंडिया कौन्सिल रद्द करणे
- 3) ब्रम्हदेश व भारताचे एकीकरण करून नये
- 4) प्रांतीय व केंद्रीय विधिमंडळात लोकप्रतिनिधी संख्या वाढवणे
- 5) मिठावरील कर रद्द करणे
- 6) ICS परीक्षा इंग्लंडप्रमाणे भारतात घेण्यात याव्यात

वयोमर्यादा 23 असावी

- 7) लष्करी खर्च कमी करावा
- 8) भारतीय वस्तुंसाठी संरक्षण मिळेल असे धोरण ठरवावे.
- 9) शेतकऱ्यांच्या करांचा बोजा कमी करावा
 - पहिल्या अधिवेशनाचे सचिव ए. ओ. ह्यूम
 - मुस्लिम प्रतिनिधी
 - 1) आर. एम. सयानी
 - 2) ए. एम. धरमसी
 - या अधिवेशनाची जबाबदारी बॉम्बे प्रेसिडेन्शी असोसिएशन
 - महाराष्ट्रातील - 16 व्यक्ती गोखले, चंदावरकर, मेहता नौरोजी, रानडे, वाच्छा, तैय्यबजी, आगरकर, तेलंग, भांडारकर, चिपळूणकर, वामन आपटे, कृष्णाजी नुलकर, शिवराम साठे, गंगाराम म्हस्के, रामचंद्र साने
 - व्योमेशचंद्र बॅनर्जी यांनी अध्यक्षीय भाषण - काँग्रेसची ध्येये.
 - 1) भारताच्या वेगवेगळ्या भागातील लोकांना धर्म, वंश, जात, भाषा, भौगोलिक प्रदेश असे भेदभाव विसरून एकत्र आणणे
 - 2) परस्परांच्या समस्या जाणून विचारविमर्श करणे
 - 3) लोकांमध्ये ऐक्यभावना वाढीस लावणे
 - 4) राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी प्रयत्न करणे
 - 5) सनदशीर मार्गानेच सरकारपुढे मागण्या ठेवणे.

2 रे अधिवेशन

- 1886
- कलकत्ता
- दादाभाई नौरोजी
- धर्म - पारशी
- 440 सदस्य हजर
- सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी - इंडियन असो ही संघटना काँग्रेसमध्ये विलीन
- लॉर्ड डफरीन - काँग्रेस नेत्यांना 'गार्डन पार्टी' दिली.
- काँग्रेसने राजकीय व्यासपीठ म्हणून कार्य करावे असा निर्णय

3 रे अधिवेशन

- 1887
- मद्रास
- बद्रुद्दीन तैय्यबजी - अध्यक्ष
- धर्म - मुस्लीम
- सदस्य - 610
- आयोजनासाठी भिन्न धार्मिकांची स्वागत समिती स्थापन
- रानडे - राजकीय कार्यावर नाराज होते.
- त्यांनी सामाजिक परीषदा/औद्योगिक परीषदा भरवल्या जाव्यात विचार मांडला.

- 1887-1ली सामाजिक परीषद - मद्रासला घेतली
- लॉर्ड डफरीनने आदेश - शासकीय कर्मचाऱ्यांनी काँग्रेसच्या अधिवेशनाला हजर राहू नये.

4 थे अधिवेशन

- 1888
- अलाहाबाद
- अध्यक्ष - जॉर्ज युल - व्यापारी/ब्रिटिश व्यक्ती
- या अधिवेशनाला जागा मिळू नये यासाठी सरकारने प्रयत्न केले.
- दरभंगाच्या महाराजांनी गव्हर्नरच्या बंगल्याच्या शेजारची जागा विकत घेवून अधिवेशनास दिली.
- सर सय्यद अहमद खान यांनी मुस्लीमांनी अधिवेशनास हजर राहू नये यासाठी प्रयत्न केले.
- सदस्य - 1284
- मुस्लीम - 200
- डफरीनने काँग्रेसवर टीका 'अतिअल्पसंख्याकाचे प्रतिनिधित्व करणारी संघटना'
- या अधिवेशनात - हुसेन खान यांनी फतवा काढून काँग्रेसला सुन्नी गटांचा पाठिंबा असल्याचे जाहीर केले.

5 वे अधिवेशन

- 1889
- मुंबई
- अध्यक्ष - विल्यम वेडरबर्न
- सदस्य - 1889 ब्रिटिश
- ब्रिटिश पार्लमेंट सदस्य चार्ल्स ब्रॅडला आमंत्रित
- कारण याने हिंदी लोकांना कायदेमंडळात अधिकार द्या असे विधेयक बी.पी. मध्ये मांडले.
- या अधिवेशनात पहिल्यांदाच महिलांनी सहभाग घेतला.
- 10) महिला
 - पंडिता रमाबाई
 - रमाबाई रानडे
 - काशिबाई कानिटकर
 - शेवंतीबाई त्रिंबक
 - शांताबाई निकंबे

6 वे अधिवेशन

- 1890
- कलकत्ता
- फिरोजशाहा मेहता - अध्यक्ष
- कलकत्ता विद्यापीठाच्या पहिल्या महिला पदवीधर कंदबिनी गांगुली

- निर्णय - काँग्रेसचे अधिवेशन लंडन येथे घेण्यात यावे.
- 7 वे अधिवेशन 1891 - नागपूर
 - पी. आनंद चार्लु- अध्यक्ष
 - निर्णय - काँग्रेसच्या नावात राष्ट्रीय शब्द
 - समावेश
 - राष्ट्रीयीकरण करणारी शक्तीशाली संस्था म्हणून उदय
- 8 वे अधिवेशन 1892 - अलहाबाद
 - व्योमेशचंद्र बॅनर्जी - अध्यक्ष
- 9 वे अधिवेशन 1893 - लाहोर
 - अध्यक्ष - दादाभाई नौरोजी
- 10 वे अधिवेशन 1894 - मद्रास
 - अध्यक्ष - अल्फ्रेड वेब
- 11 वे अधिवेशन 1895 - पुणे
 - अध्यक्ष सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी
 - निर्णय - काँग्रेसच्या प्रतिनिधीमध्ये फक्त वकील, पत्रकार, व्यापारी, उद्योजक, शिक्षक (सुशिक्षित) लोकांना प्रतिनिधीत्व दिले.
- 12 वे अधिवेशन 1896 - कलकत्ता
 - अध्यक्ष : रहमतुल्ला सयानी
 - निर्णय - पहिल्यांदा वंदेमातरम गाण्यात आले.
- 13 वे अधिवेशन 1897 - अमरावती
 - अध्यक्ष : जी. शंकरन नायर
- 14 वे अधिवेशन 1898 - मद्रास
 - अध्यक्ष : आनंदमोहन बोस
 - निर्णय - सामाजिक सुधारणा हे 'आएनसी'चे मुख्य ध्येय असेल असे घोषित केले.
- 15 वे अधिवेशन 1899 - लखनौ
 - अध्यक्ष : रमेशचंद्र दत्त
- 16 वे अधिवेशन 1900 - लाहौर
 - अध्यक्ष : एन. जी. चंदावरकर
 - पहिले मराठी अध्यक्ष
- 17 वे अधिवेशन 1901 - कलकत्ता
 - अध्यक्ष : दिनशां वाच्छा
- 18 वे अधिवेशन 1902 - अहमदाबाद
 - अध्यक्ष : सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी
- 19 वे अधिवेशन 1903 - मद्रास
 - अध्यक्ष : लालमोहन घोष
- 20 वे अधिवेशन 1904 - मुंबई
 - अध्यक्ष : सर हेन्री कॉटन
- 21 वे अधिवेशन 1905 - वाराणसी
 - अध्यक्ष : गोपाळकृष्ण गोखले
 - वसाहतीचे स्वराज्य मागणी
- 22 वे अधिवेशन 1906 - कलकत्ता
 - अध्यक्ष : दादाभाई नौरोजी
 - स्वराज्य शब्दाचा प्रथम उच्चार
- 23 वे अधिवेशन 1907 - सुरत
 - अध्यक्ष : रासबिहारी बोस
 - जहाल + मवाळ यांच्यात फुट
 - ऐतिहासिक अधिवेशन
- 24 वे अधिवेशन 1908 - मद्रास
 - अध्यक्ष : रासबिहारी बोस
 - संविधान काँग्रेसची निर्मिती
- 25 वे अधिवेशन 1909 - लाहोर
 - अध्यक्ष : मदनमोहन मालविया
 - रौप्यमहोत्सवी अधिवेशन
- 26 वे अधिवेशन 1910 - अलहाबाद
 - अध्यक्ष : विल्यम वेडरबर्ग
- 27 वे अधिवेशन 1911 - कलकत्ता
 - अध्यक्ष : बिशन नारायण दत्त
 - पहिल्यांदा 'जन गन मन' गाण्यात आले.
- 28 वे अधिवेशन 1912 - बंकीपूर
 - अध्यक्ष : आर. एम. मुधोळकर
- 29 वे अधिवेशन 1913 - कराची
 - अध्यक्ष : नवाब सय्यद महम्मद
- 30 वे अधिवेशन 1914 - मद्रास
 - अध्यक्ष : भूपेंद्रनाथ बसू
- 31 वे अधिवेशन 1915 - मुंबई
 - अध्यक्ष : एस. पी. सिन्हा
 - जहालांना काँग्रेसमध्ये घेण्यास संमती
- 32 वे अधिवेशन 1916 - लखनौ
 - अध्यक्ष : अंबिकाचरण मुजुमदार
 - आयएनसी+एमएल लखनौ करार
 - जहाल+मवाळ लखनौ ऐक्य
 - टिळक+जिना यांचा पुढाकार
- 33 वे अधिवेशन 1917 - कलकत्ता
 - अध्यक्ष : अॅनी बेझंट
 - काँग्रेसच्या पहिल्या महिलाध्यक्ष
- 34 वे अधिवेशन 1918 - दिल्ली
 - अध्यक्ष : मदनमोहन मालविया
- 35 वे अधिवेशन 1919 - अमृतसर
 - अध्यक्ष : मोतीलाल नेहरू
- 36 वे अधिवेशन 1920 - नागपूर
 - अध्यक्ष : सी. विजय राघवाचारी

- असहकार चळवळ चालू
- 37 वे अधिवेशन 1921 - अहमदाबाद
- अध्यक्ष : सी. आर. दास (तुरुंगात म्हणून हकीम हजमल खान - प्रभारी अध्यक्ष)
- हसरत मोहानी यांनी पूर्ण स्वराज्याची मागणी केली.
- 38 वे अधिवेशन 1922 - गया
- अध्यक्ष : सी. आर. दास
- कायदेमंडळातील प्रवेशावरून वाद
- स्वराज्य पार्टी स्थापन
- 39 वे अधिवेशन 1923 - काकीनाडा
- अध्यक्ष : मौलाना मोहम्मदअली
- 40 वे अधिवेशन 1924 - बेळगाव
- अध्यक्ष : महात्मा गांधी
- 41 वे अधिवेशन 1925 - कानपूर
- अध्यक्ष : सरोजिनी नायडू
- प्रथम भारतीय महिला अध्यक्ष
- 42 वे अधिवेशन 1926 - गुवाहटी
- अध्यक्ष : श्रीनिवास अय्यंगार
- सदस्यांसाठी खादी वापरणे बंधनकारक
- 43 वे अधिवेशन 1927 - मद्रास
- अध्यक्ष : एम. ए. अन्सारी
- सायमन कमिशन बहिष्कार
- 44 वे अधिवेशन 1928 - कलकत्ता
- अध्यक्ष : मोतीलाल नेहरू
- अखिल भारतीय युवा काँग्रेसची स्थापना
- 45 वे अधिवेशन 1929 - लाहोर
- अध्यक्ष : जवाहरलाल नेहरू
- पूर्ण स्वराज्याची मागणी
- 26 जानेवारी 1930 पहिला प्रजासत्ताक दिन
- 46 वे अधिवेशन 1931 - कराची
- अध्यक्ष : वल्लभभाई पटेल
- मुलभूत हक्कांचा ठराव
- राष्ट्रीय आर्थिक कार्यक्रम जाहीर
- 47 वे अधिवेशन 1932 - दिल्ली
- अध्यक्ष : अमृत रणछोडदास शेट
- काँग्रेसला बेकायदेशीर ठरविण्यात आले.
- 48 वे अधिवेशन 1933 - कलकत्ता
- अध्यक्ष : श्रीमती नलिनी सेनगुप्ता
- 49 वे अधिवेशन 1934 - मुंबई
- अध्यक्ष : राजेंद्र प्रसाद
- काँग्रेस सोशालिस्ट पार्टीची स्थापना
- 50 वे अधिवेशन 1935 - लखनौ
- अध्यक्ष : जवाहरलाल नेहरू
- प्रथमच समाजवादाचा पुरस्कार
- 51 वे अधिवेशन 1936 - फैजपूर
- अध्यक्ष : जवाहरलाल नेहरू
- ग्रामीण भागातील पहिले अधिवेशन
- घटनात्मक विधानसभेची मागणी
- 52 वे अधिवेशन 1937 - हरिपूरा
- अध्यक्ष : सुभाषचंद्र बोस
- पूर्ण स्वराज्याची मागणी
- संघराज्य
- 53 वे अधिवेशन 1939 - त्रिपुरी
- अध्यक्ष : सुभाषचंद्र बोस (नंतर त्यांनी राजीनामा दिला त्यानंतर राजेंद्र प्रसाद अध्यक्ष)
- 54 वे अधिवेशन 1940 - रामगड
- अध्यक्ष : मौलाना अब्दुल कलाम आझाद
- वैयक्तिक सत्याग्रह ठराव
- 1941 ते 1945 अधिवेशने झाली नाहीत.
- 55 वे अधिवेशन 1946 - मीरत
- अध्यक्ष : जे. बी. कृपलानी
- 56 वे अधिवेशन 1948 - जयपूर
- अध्यक्ष : पट्टाभिसीतारामय्या
- सर्वात जास्त अधिवेशने कलकत्ता शहरात (10 वेळा)
- तीन वेळा महिला अध्यक्ष : 1) 1917, 2) 1925, 3) 1933
- मुंबई व मद्रास याशहरात सहा वेळा अधिवेशने
- महाराष्ट्रात स्वातंत्र्यापर्यंत म्हणजे 1947 पर्यंत 12 वेळा अधिवेशने झाली.
- 1885 ते 1947 पर्यंत 8 वेळा मुस्लिम व्यक्ती काँग्रेसचा अध्यक्ष बनला.
- 1941 ते 1945 या काळात काँग्रेसचे अध्यक्ष मौलाना अब्दुल कलाम आझाद हे होते.

बंगालची फाळणी व स्वदेशी चळवळ

- कर्झनच्या अंतर्गत धोरणातील महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे बंगालची फाळणी
- प्रशासनाच्या सोयीसाठी बंगाल व आसाममधील सीमा पुर्नधारण
- बंगाल/बिहार/ओरिसा
- लोकसंख्या : 8 कोटी
- कर्झनने फाळणीला प्रशासकीय सीमांचे पुर्ननिर्धारण असे म्हटले.
- 1904 मध्ये कर्झनने बंगालचा दौरा
- 7 जुलै 1905 - सीमला घोषणा

● 20 जुलै 1905 - बंगाल प्रांताचे दोन भागात विभाजन आदेश

● 16 ऑक्टोबर 1905 - फाळणी अंमलात

पूर्व बंगाल व आसाम प्रांत

● निधी : 3 कोटी रु. - 1.80 लाख मुस्लिम

1.20 हिंदू व इतर

उर्वरित बंगाल प्रांत

● 5 कोटी रु. - हिंदू, बंगाली, बिहारी, ओरिया इ.

- पश्चिम बंगाल, बिहार, ओडिसा

कर्झनने प्रशासकीय सोय हा उद्देश

● मात्र खरा उद्देश राष्ट्रवादी, बंगाली जनतेमध्ये धर्माच्या व भाषेच्या आधारावर फुट पाडणे हा होता.

● हिंदू-मुस्लिम ऐक्य नष्ट करणे, बंगाली समाजाचे तुकडे करणे हा उद्देश

कर्झन :

● फाळणीचा उद्देश मुस्लिम प्रांत बनविणे हा आहे. जेथे इस्लाम हा मुख्य धर्म असेल आणि त्यांच्या अनुयायांचे जास्त वर्चस्व असेल.

मुस्लिम खुष : कारण राजकीय व आर्थिक लाभ, मुस्लिम बहुल प्रांत

● राजशाही, चितगाव ढाका हेड क्वार्टर - ले. गव्हर्नर

● मोर्ले : फाळणी एक दृढ सत्य आहे.

● कर्झनच्या मते फाळणीचा विरोध हा अंशतः अनैतिक आणि अंशतः चुकीच्या माहितीमुळे होता.

● काँग्रेस, बंगाली राष्ट्रवादी नेते, व्यापारी, वकील, गरीब व्यक्ती महिला इत्यादींचा विरोध.

- राष्ट्रवाद कमकुवत करण्याचा प्रयत्न

- बंगाली भाषिक प्रदेशापासून हिंदी भाषिक प्रदेश व ओरिया भाषिक प्रदेश वेगळा

- 1865 - वायव्य प्रांत निर्माण

- 1874 - आसाम वेगळा

स्वदेशी चळवळ/वंगभंग चळवळ

- फाळणीला विरोध म्हणून

- स्वदेशीला पाठिंबा

- सुरुवातीचे नेतृत्व : सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी व कृष्णकुमार मित्रा

- बहिष्कार अस्त्र - वृत्तपत्र - संजीवनी

- या चळवळीत जहाल + मवाळ या नेत्यांनी एकमेकांशी सहकार्य केले.

- ही चळवळ बंगालमध्ये राष्ट्रीयत्वाची चळवळ होती.

● 7 ऑगस्ट 1905 : कलकत्त्याच्या टाऊन हॉलमध्ये सभा

- ब्रिटिश मालावर बहिष्कार ठराव

● 16 ऑक्टोबर 1905 :

1) संपूर्ण बंगालमध्ये राष्ट्रीय शोक दिन

2) उपवासाचा दिवस 3) कलकत्ता हसताल

4) गंगानदी स्नान - रक्षाबंधन कार्यक्रम

5) रविंद्रनाथ टागोर - आमार सोनार बांगला गीत

- 1971 बांगला देश राष्ट्रगीत

6) वंदेमातरम - बंगालचे राष्ट्रगीत

7) आनंद मोहन बोस - फेडरेशन हॉलची पायाभरणी - बंगालच्या अतुट एकतेचे दर्शन

● **स्वदेशी व बहिष्कार**

- जनसभा घेऊन स्वदेशी वस्तूंचा वापर आणि ब्रिटिश वस्तूंचा बहिष्कार

- विदेशी कपड्यांच्या होळ्या

- विदेशी कपड्यांच्या दुकानांसमोर निदर्शने (यामुळे सामाजिक जीवनात बदल)

- वाद : राष्ट्रीय अस्मिता वाद, आत्मविश्वास प्रतिष्ठा वाद

- आचार्य पी. सी. रे (प्रफुल्लचंद्र रे) बंगाल केमिकल स्वदेशी स्टोअर्सची स्थापना

- राष्ट्रवादी गद्य, काव्य उदय

- राष्ट्रीय शाळा स्थापन

- 1906 - नॅशनल कौन्सिल ऑफ एज्युकेशनची स्थापना

- कलकत्ता नॅशनल कॉलेज प्राचार्य अरविंद घोष

- विद्यार्थी, महिला, मुस्लिम इत्यादींचा सहभाग

- विद्यार्थ्यांनी स्वदेशीचा वापर, प्रसार, स्वदेशी कापड विकणाऱ्या दुकानांसमोर निदर्शने - संघटन नेतृत्व

- ज्या शाळांनी चळवळीत भाग घेतला त्या शाळांचे अनुदान संलग्नता विशेषाधिकार वि. चि. स्कॉलरशिप काढून घेतली.

- विद्यार्थ्यांवर शिस्तभंगाची कारवाई, काहीना दंड व अटक

- महिलांचाही चळवळीत भाग, मोर्चे व निदर्शने यात सहभाग

- मुस्लिम सहभाग - मौलाना अब्दुल कलाम आझाद, अब्दुल रसुल इ.

● चळवळ ही बंगालमधून संपूर्ण भारतात पसरली.

● स्वराज्याच्या मागणीला जोर

● नेतृत्व जहाल गटाकडे

● बहिष्कार तत्व पसरविण्यात लोकमान्य टिळक आघाडीवर

मोर्ले :

- फाळणी वस्तुस्थिती आहे त्यामुळे बदल नाही.

- सरकारच्या दडपशाहीच्या धोरणांविरोधात लोक जहालवादी व क्रांतिकारी धोरणांकडे वळाले.

दडपशाही

1) रस्त्यावर वंदेमातरम म्हणण्यास बंदी

2) सर्व सभांवर बंदी

- 3) वर्तमानपत्रांवर बंदी
- 4) स्वदेशी कामगारांवर खटले
- 5) राष्ट्रवादी वर्तमानपत्रांवर खटले - प्रेसचे स्वातंत्र्य दडपून टाकले.
- 6) शहरांमध्ये लष्करी पोलीस
- 7) 1908 कृष्णकुमार मित्र व अश्विनकुमार दत्त बंगालमधून हद्दपार
- 8) टिळकांना 6 वर्षे अटक
- 9) अरविंद घोष - राजकीय स्वातंत्र्य हे राष्ट्राचे जीवनश्वास आहे.

दिल्ली दरबार

- 12 डिसेंबर 1911 हार्डिंज हा दरबार इंग्लंडचा राजा पंचम जॉर्ज, राणी मेरी यांच्या स्वागतासाठी
- बंगालची फाळणी रद्दची घोषणा
- या दरबारात भारताची राजधानी कलकत्तावरून दिल्ली येथे नेली.
- फॅक्टस -
- बकींमचंद्र यांच्या आनंदमठ कादंबरीत वंदेमारतम गीत
- लोकमान्य टिळकाचे चार सुत्रे 1) स्वराज्य 2) स्वदेशी 3) बहिष्कार 4) राष्ट्रीय शिक्षण
- स्वराज्याचे उद्दिष्ट साध्य करणे
- बंगालची फाळणी रद्द करण्याचा ठराव - ढाक्याचे नवाब ख्वाजा अतिकुल्ला यांनी मांडला.
- फाळणीची मुळ संकल्पना विल्यम वॉर्ड - 1866 मध्ये मांडली.
- फाळणीस विरोध - हेन्री क्राॅटन (आसामचा चीफ कमिशनर)

प्रशासकीय विकास

- 1) 1858 चा कायदा
- या कायद्याला अॅक्ट फॉर दी बेटर गव्हर्नन्स ऑफ इंडिया असे म्हटले जाते.
- 2 ऑगस्ट 1858 - ब्रिटिश पार्लमेंटने संमती
- प्रस्तावना
- 1) 1857 - मध्ये इंग्लंडमध्ये निवडणुका झाल्या. लॉर्ड पामस्टन ब्रिटनमध्ये सत्ता स्थापन-प्रधानमंत्री
- एक विधेयक मांडले त्यामध्ये दुहेरी शासन प्रणालीमध्ये असणाऱ्या दोषांमध्ये गुंतागुंत व विवेकहीनता स्पष्ट केली.
- प्रशासकीय कार्यासाठी मंत्री संसदेला उत्तरदायीत्व असले पाहिजे. परंतू भारतामध्ये भारत सरकारची जबाबदारी अशा संस्थेकडे जाते जी संसदेला जबाबदार नाही.
- ते राजपदाकडून निवडलेले नाहीत.
- ते भारतीय सत्ता चालवितात ज्यांचा भारताशी काहीही संबंध नाही. त्यांच्याजवळ फक्त कंपनीचे शेअर्स आहेत.
- कंपनीचा दोष-ती कोणालाही जबाबदार नव्हती.
- पामस्टनचे हे विधेयक संमत झाले. परंतू प्रत्यक्ष कायदा बनण्यापूर्वी

मंत्रीमंडळ कोसळले.

- नंतर लॉर्ड डर्बी प्रधानमंत्री बनले.
- स्टॅनलेद्वारा ते विधेयक ब्रिटिश पार्लमेंट मांडले
- 2 ऑगस्ट 1858 - राणीने त्यावर सही.
- ईस्ट इंडिया कंपनीची सत्ता समाप्त.
- तरतूदी
- 1) भारताच्या कारभारासाठी ब्रिटनमध्ये भारतमंत्री पद तयार केले. (स्टॅनले-पहिला)
- 2) त्याच्या मदतीसाठी इंडिया कौन्सिल-तयार केली त्यामध्ये 15 सदस्य, 8 ब्रिटिश राजसत्ता, 7 कंपनीचे संचालक मंडळ यांची निवड
- यामधील निम्मे सदस्य हे भारतात 10 वर्षे सेवा केलेले असावेत.
- या सदस्याची भूमिका सल्लागाराची होती. (भारतमंत्र्याला सल्ला द्यायचा)
- प्रत्यक्ष निर्णय भारतमंत्री घेणार
- 3) भारताचा नामधारी प्रमुख इंग्लंडचा राजा/राणी असेल अशी तरतूद
- 4) भारताचे परराष्ट्र खाते, अर्थ, कारभार इंग्लंडच्या राजसत्तेकडे
- 5) भारताचे पदनाम हे व्हॉईसरॉय झाले (कॅनिंग-पहिला)
- तो ब्रिटिश राजपदाचा वैयक्तिक प्रतिनिधी
- तो जबाबदार ब्रिटिश पार्लमेंटचा असणार
- 6) अधिकाऱ्यांची नियुक्ती खुल्या स्पर्धा परीक्षेद्वारे
- भारत सचिवाने नियम तयार केले.
- 7) भारतातील सत्ता बी.पी.+भारतमंत्री+व्हॉईसरॉय+विभागण्यात आली.
- 8) भारतमंत्र्याला भारतातून प्राप्त आयत निर्यातीसंबंधी लेखाजोखा - बी.पी. मांडावा लागत असे.
- 9) भारतमंत्री - बी.पी. ला उत्तरदायी असेल.
- 10) बोर्ड ऑफ कंट्रोल बोर्ड ऑफ डायरेक्टर्स - रद्द

1861 - भारतीय कौन्सिल कायदा

तरतूदी

- 1) व्हॉईसरॉयच्या कौन्सिलमध्ये पाचवा सदस्य समावेश
- तो कायदातज्ञ होता
- 2) नियम तयार करण्याचा अधिकार कौन्सिलकडे देण्यात आला.
- 3) कॅनिंगने खाते पध्दती सुरू केली
- वेगवेगळे विभाग करून सदस्यांकडे सोपविले.
- यातूनच भारतात मंत्रीमंडळ पध्दतीचा पाया घातला गेला.
- अती महत्वाचा विषय असेल तरच व्हॉईसरॉय समोर ठेवून निर्णय

- धोरणात्मक बाबींवर निर्णय संपूर्ण कौन्सिलसमोर.
- 4) कौन्सिलचा विस्तारासाठी कौन्सिलमध्ये कमीत कमी 6 आणि जास्तीत जास्त 12 अतिरिक्त सदस्याची तरतूद केली.
- व्हाईसरॉय नामनिर्देशित
- कार्यकाळ-दोन वर्षे
- निम्मे सदस्य गैरसरकारी-वरच्या दर्जाचे भारतीय
- या कायदेमंडळाचे काम कायदे तयार करणे
- यांना प्रशासनच्या किंवा आर्थिक बाबतीत प्रश्न विचारण्याचा अधिकार नव्हता.
- 5) मुंबई, मद्रास प्रांतांना स्वतःसाठी कायदे तयार करण्याचा, बदल करण्याचा अधिकार दिला.
- मात्र प्रांतानी तयार केलेले कायदे व्हाईसरॉयने संमती दिल्यानंतरच लागू होत होते.
- 6) चलन, डाकतार लष्करी समुद्री बाबतीत व्हाईसरॉयची पुर्वपरवानगी आवश्यक
- 7) आणीबाणीच्या परिस्थितीत व्हाईसरॉय अध्यादेश काढण्याचा अधिकार दिला. हा अध्यादेश 6 महिने चालू शकत होता.
- 8) या कायद्याच्या आधारे
- बंगाल - 1862
- वायव्य प्रांत - 1886
- पंजाब - 1897
- 1861 - भारतमंत्री
- चार्ल्स वुडने - या कायदेमंडळांना राजदरबाराची उपमा दिली.
- कायदेमंडळाचे काम-फक्त कायदे तयार करणे
- विकेंद्रीकरणाचे सुतोवाच.
- कायदेमंडळातील गैरसरकारी प्रतिनिधी संस्थानिक, बडे जमीनदार, व्यापारी, निवृत्त सरकारी अधिकारी असत.
- ते जनतेच्या प्रश्नांप्रती काळजीपूर्वक दखल घेत नसत.
- 9) या कायद्याने व्हाईसरॉयला नवीन प्रांताची निर्मिती, सीमांमध्ये बदल इ. चे अधिकार देण्यात आले.

1892 चा भारतीय कौन्सिल कायदा

- 1890 मध्ये भारत सचिव लॉर्ड क्रास यांच्या सुचनेनुसार एक विधेयक मांडले
- यानंतर दोन वर्षांनी हा कायदा मंजूर

तरतूदी

- 1) ग. ज. च्या कार्यकारी मंडळात सदस्यसंख्या 1+7 अशी करण्यात आली.
- 2) केंद्रिय कायदेमंडळात अतिरिक्त सदस्यसंख्या कमीत कमी 10 व जास्तीत जास्त 16 अशी करण्यात आली.

- नेमणूक - भारतमंत्र्यांच्या संमतीने निवड - नॉमिनेटेड जी. जी. मार्फत
- कायदेमंडळात 40% सदस्य गैरसरकारी असावेत. काही सदस्य निवडून आलेले तर काही सदस्य नामनिर्देशित असावे.
- 4) अधिकारात काही वाद
- 1) आर्थिक बाबतीत सभागृहात आपले विचार मांडण्याचा अधिकार देण्यात आला.
- 2) मात्र ठराव मांडण्याचा अधिकार नव्हता.
- 3) सार्वजनिक हिताच्या बाबतीत सहा दिवसांच्या पूर्वसूचनेने प्रश्न विचारण्याचा अधिकार सदस्यांना मिळाला.
- पुरवणी प्रश्न विचारण्याचा अधिकार नव्हता.
- 4) मतदानाचा हक्क नव्हता.
- 5) प्रांतीय कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळाला प्रश्न विचारण्याची परवानगी दिली गेली.
- परंतू प्रश्न फेटाळण्याचा हक्क सरकारला होता.
- 6) बॉम्बे व मद्रास प्रांतात किमान - 8 कमाल 20 सदस्य संख्या करण्यात आली.
- बंगाली प्रांतात 20 सदस्य संख्या करण्यात आली.
- वायव्य प्रांत - 15 सदस्य

महत्व

- 1) निवडणूक तत्व मर्यादित प्रमाणात प्रथमच मान्य.
- निवडणूक अप्रत्यक्ष होती.
- के. का. काही सदस्य प्रांतिक कायदेमंडळांनी निवडून घ्यावयाचे होते.
- तर प्रांतीय कायदेमंडळातील सदस्य नगरपालिका, जिल्हामंडळ, व्यापारमंडळ, विद्यापीठे इ. कडून होत असे.
- वरील सर्व घटक त्यांच्यातर्फे निवडलेल्या व्यक्तीची शिफारस व्हाईसरॉयला करणार.
- त्या नामनिर्देशितद्वारे निवड
- याचा अर्थ असा की निर्वाचित सदस्य निवडून घ्यायचे नव्हते तर ते शिफारसीद्वारे नामनिर्देशित करायचे होते.
- 2) सदस्य प्रश्न विचारू शकत होते आणि आवश्यक माहिती कार्यकारी मंडळाकडून मागवू शकत होते.
- 3) खर्चात वाढ अथवा कपात करण्याची सूचना करण्याचा अधिकार सदस्यांना होता.
- 4) या कायद्याने निर्वाचन मंडळ तयार करण्यात आले.
- नगरपालिका, व्यापारमंडळ, विश्वविद्यालय, जिल्हामंडळ
- 5) एखाद्या प्रश्नाचे उत्तर दिलेच पाहिजे असे बंधन नव्हते.
- 6) दादाभाई नौरोजी - कायद्याने आम्ही मनमानी करणाऱ्या शासनाच्या नियंत्रणाखाली असू.

1909 चा मौले-मिंटो सुधारणा कायदा

कारणे

- 1892 कायद्याने मागण्या अपूर्ण.
- मवाळांची दुर्बलता
- भारतीयांच्या दारिद्र्याचे कारण, सरकारचे आर्थिक धोरण
- सुशिक्षित भारतीयांना शासनात समावेश न करण्याचे धोरण
- कर्झन - साम्राज्यवादी
- बुद्धिजीवी वर्ग सरकारविरोधी
- बंगालची फाळणी - आंदोलन
- दुष्काळ, प्लेगची साथ होण्यास इंग्रजी सत्ता जबाबदार
- वृत्तपत्रांनी टीका - लाल, बाल, पाल
- जहाल आणि मवाळ गट
- राष्ट्रीय चळवळ - मजबूत
- मुसलमान-दूर-दूर काँग्रेसपासून
- आगाखान - शिष्टमंडळ मिंटो
- मुसलमानांना स्वतंत्र मतदारसंघ दिले जातील - घोषित
- यातूनच मुस्लिम जातीवाद
- मिंटो - समकालीन तसेच बदलती परिस्थिती लक्षात घेऊन त्याप्रमाणे व्यवहार ठेवल्यास भारतातील ब्रिटीश साम्राज्य टीकू शकेल.
- मिंटोने मोर्लेला लिहले - आता वेळ आलेली आहे आणि आपल्याला आपल्या योजनेनुसार कार्यक्रम निश्चित करायला हवा.

ऑगस्ट 1907

भारत सचिवाचे कौन्सिल सदस्य :

1) के. जी. गुप्ता 2) सय्यद हुसेन बिलग्रामी

- 1909 - सत्येंद्र सिन्हा यांना व्हाईसरॉयच्या कौन्सिलचे सदस्य

तरतूदी

केंद्रीय कायदेमंडळ -

1) ग. ज. च्या कार्यकारी मंडळात एकूण 9 सदस्य :

अ) ग. ज. - 1

ब) साधारण - 7

क) असाधारण - 1

2) अतिरिक्त 60 सदस्य

नॉमिनेटेड : 28 गैरसरकारी : 32

3) के. का. - महत्तम 69 सदस्य

सरकारी : 37 गैरसरकारी : 32

म्हणजेच सरकारी बहुमत

1) सरकारी सदस्य 37

कार्यकारी पदसिद्ध सदस्य 9 + नॉमिनेटेड 28

2) गैरसरकारी सदस्य 32

निर्वाचित सदस्य 27 + नॉमिनेटेड 5

- निर्वाचित सदस्यांसाठी प्रादेशिक मतदारसंघाची व्यवस्था भारतासाठी अयोग्य त्यामुळे हे सदस्य वर्ग व गटांकडून निवडून देण्याची तरतूद.

निर्वाचित सदस्य : 27

13	12	2
साधारण मतदारसंघ	वर्गीय मतदारसंघ	विशेष
बॉम्बे - 2	जमीनदार 6	मतदारसंघ
मद्रास - 2	मुस्लिम 6	- बंगाल
बंगाल - 2	बंगाल-2	- बॉम्बे चेंबर
संयुक्त प्रांत - 2	बॉम्बे-1	ऑफ कॉमर्स
मध्य प्रांत - 1	मद्रास-1	
आसाम - 1	संयुक्त प्रांत-1	
बिहार - 1	बिहार व ओरिसा-1	
ओरिसा - 1		
पंजाब व बर्मा - 1		

- गैरसरकारी सदस्यांनी निवडून दिलेले.

- साधारण मतदार - अप्रत्यक्षपणे

- वर्गीय विशेष - प्रत्यक्षपणे निवडून

प्रांतीय कायदेमंडळ

- भिन्न भिन्न प्रांतातील कायदेमंडळाची सदस्य संख्या वाढलेली होती.

- ब्रह्मदेश : 16

- पूर्व बंगाल, आसाम : 41

- बंगाल : 52

- मद्रास : 47

- मुंबई : 47

- संयुक्त प्रांत : 47

- पंजाब : 25

- यामध्ये गैरसरकारी सदस्य यांचे बहुमत होते. मात्र निर्वाचित सदस्यांचे बहुमत नव्हते.

- कायदेमंडळावर सरकारी प्रभाव

- बंगाल, मुंबई व मद्रास येथे कौन्सिल सदस्यांची संख्या 4 करण्यात आली.

पात्रता

- विशिष्ट मालमत्ता नगरपालिका, जिल्हामंडळे - सदस्य उमेदवार

अपात्रता

- वेडे, दिवाळखोर, नोकरीतून निलंबित, 25 वर्षाखालील

• कायदेमंडळाचे अधिकारी

- 1) सदस्यांना चर्चा करण्याचा व पूरक प्रश्न विचारण्याचा अधिकार मिळाला.
- 2) सदस्यांना अर्थसंकल्पावर मतदान करण्याचा अधिकार नव्हता, मात्र चर्चेसाठी ठराव मांडण्याचा अधिकार देण्यात आला.
- 3) आर्थिक विवरणपत्रे कायदेमंडळात ठेवण्यापूर्वी तिच्या समितीकडे पाठविण्याची तरतूद.
 - अध्यक्ष - वित्त सदस्य
 - नामनिर्देशित - 50 टक्के
 - गैर-शासकीय - 50 टक्के
- 4) सार्वजनिक हिताचा मुद्दा
 - चर्चा, ठराव, मतदान - यांना हक्क देण्यात आला.
- 5) मात्र ठराव मांडण्यास संमती नाकरण्याचा अधिकार कायदेमंडळाच्या अध्यक्षांना
 - ठराव पारित झाला तरी तो सरकारवर बंधनकारक नाही.
- 6) चर्चा करायची नाही
 - भारत सरकारचे परकीय संबंध
 - संस्थानिक संबंध
 - न्यायालयीन मुद्दे
 - रेल्वे खर्च, कर्जावरील व्याज

• मूल्यमापन

- 1) निवडणुकीचे तत्त्व मान्य
 - 2) मर्यादित मताधिकार
 - 3) अप्रत्यक्ष निवडणूक
 - 4) कायदेमंडळाची मर्यादित सत्ता
 - 5) खरी सत्ता सरकारकडे.
 - 6) जबाबदार सरकारचा अभाव
 - प्रत्यक्ष प्रतिनिधी सत्ता चालविणे
 - चर्चा व ठराव फेटाळण्याचा हक्क
 - संसदीय शासन पद्धती
 - 7) मुस्लिमांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघाची तरतूद
 - लोकसंख्येतील प्रमाणापेक्षा अधिक प्रतिनिधीत्व
- गांधी : या सुधारणा म्हणजे आपल्या नाशाचे कारण ठरले आहे.
- मुन्शी : उद्योन्मुख लोकशाहीला भोसकले आहे.
- पंडित जवाहरलाल नेहरू : स्वतंत्र मतदार संघामुळे मुस्लिमांच्या भोवती राजकीय अडथळा निर्माण झाला, ते उर्वरित भारतापासून वेगळे पडले.
- मोर्लेने मिंटोला लिहिले : आम्ही सापाचे दात बसवत आहोत आणि त्याचा परिणाम भयानक होईल.

1919 चा माँटेग्यू चेम्सफर्ड सुधारणा कायदा

- या कायद्यापाठीमागे होमरूल, लखनौ करार, पहिले महायुद्ध, जालियनवाला बाग हत्याकांड, रौलेट कायदा इ. घटना होत्या.
 - 1917 मध्ये माँटेग्यू घोषणा : जबाबदार शासनपद्धती लवकरच
 - हा कायदा प्रथम उल्लेख
 - प्रशासनात भारतीयांचा वाढता सहभाग
 - स्वशासीत संस्थांचा विकास
 - त्यामुळे -
 - 1) भारत ब्रिटीश साम्राज्य भाग
 - 2) जबाबदार - क्रमाक्रमाने ब्रिटीश पार्लमेंट धोरण
 - 3) प्रांतांना अधिक स्वातंत्र्य (जास्त उत्तरदायी)
- तरतुदी :
- 1) भारतमंत्र्याचा पगार (इंग्लंडच्या) तिजोरीतून (1793 - भारतीय महसुल) नियंत्रण भारत मंत्र्यावर (ब्रिटीश पार्लमेंट)
 - 2) भारतासाठी - हायकमिशनर - पद
 - पहिला विल्यम स्टीव्हन्स मेयर
 - अ) भारताच्या गव्हर्नर जनरल इन कौन्सिल ब्रिटन मधील सदस्य
 - ब) नियुक्ती व पगार - भारत सरकार
 - क) भारतमंत्र्यांचे काही अधिकार यांच्याकडे
 - 3) हा कायद्याने
 - भारतमंत्री - केंद्रसरकारवर
 - प्रांतिक सरकारवरचे नियंत्रण कमी. उदा. सोपीव खाते
 - कायदेमंडळ व कार्यकारी : एकमत - भारतमंत्र्यांचा हस्तक्षेप
 - 4) गव्हर्नर जनरल कार्यकारी मंडळ
 - 1) गव्हर्नर जनरल - 1
 - 2) साधारण सदस्य - 8
 - त्यापैकी 3 जागा भारतीयांना तरतूदविषय : कायदा, शिक्षण, कामगार उद्योग, आरोग्य (जबाबदार सरकारचा अभाव)
 - 5) विषय विभागणी : केंद्र + प्रांत विभागणी
 - केंद्रीय सूची - राष्ट्रीय विषयप्रशासन :
 - गव्हर्नर जनरल इन कौन्सिलकडून
 - शेषाधिकार केंद्राकडे.
 - प्रांतिक सूची - प्रादेशिक विषय
 - प्रांतांच्या गव्हर्नर इन कौन्सिलकडून
 - 6) प्रांतात द्विस्तरीय शासन
 - जबाबदार सरकार काही प्रमाणात
 - याची नोंद प्रांतामध्ये घेता येईल स्पष्ट

- कायदेकारी प्रशासकीय प्रांतीय स्वातंत्र्य
- दोन गट :
 - 1) राखीव विषय
 - प्रशासन - गव्हर्नरमार्फत कार्यकारी मंडळातील सदस्य नियुक्त (पोलीस गुन्हेगारी, जमीन, सिंचन, कामगार, फॅक्टरी, वीज, न्याय, दुष्काळ, कारखाने इ.)
 - 2) सोपीव विषय
 - गव्हर्नर मार्फत मंत्र्यांच्या सहाय्याने
 - मंत्री-निर्वाचित सदस्यांमधून
 - गव्हर्नर मर्जीने पद - कायदेमंडळास जबाबदार (लोकल प्रशासन, आरोग्य सहकारी सोसायटी, बांधकाम उद्योग धार्मिक, धर्मदाय संस्था)
 - राखीव विषय - भारतमंत्री + गव्हर्नर जनरल = नियंत्रण
 - सोपीव विषय - नियंत्रण कमी - प्रांताचे मंत्री जबाबदार
- 7) प्रांतिक कायदेमंडळाचा - विस्तार
 - सदस्य संख्या - वेगवेगळी
 - निर्वाचित - मताधिकार मर्यादित 70 टक्के
 - सरकारी 20 टक्के
 - उर्वरित नॉमिनेटेड
- 8) या कायद्याने केंद्र स्तरावर
 - राज्यसभा (वरिष्ठ)
 - केंद्रिय कायदेमंडळ (कनिष्ठ)
- पहिला मुद्दा : केंद्रिय कायदेमंडळ कनिष्ठ
- एकूण 145 सदस्य

- 0.38% लोकांना मतदान हक्क

- दुसरा मुद्दा : राज्यसभा वरिष्ठ

60 सदस्य

26 नॉमिनेशन	34 निर्वाचित
20 सरकारी	20 साधारण
6 गैरसरकारी	10 मुस्लिम
	3 युरोपियन
	1 शिख

- कार्यकाल 5 वर्षे
- 1/5 सदस्य दरवर्षी निवृत्त
- अध्यक्ष - गव्हर्नर जनरल मार्फत नामनिर्देशित
- स्त्रियांना सदस्यत्व नव्हते.
- मतदान
 - 1) 10,000 आयकर
 - 2) 750 भूमीकर
 - 3) सिनेटवरील व्यक्ती
 - 4) कायदेमंडळ काम अनुभव
 - 5) 0.0073% फक्त

महत्त्व

- 1) कार्यकारी मंडळात - भारतीय समावेश
 - कमी महत्त्वाची खाती
 - ते व्हाईसरॉय जबाबदार
 - कारण ते कायदेमंडळातून आलेले नव्हते.
- 2) विषयाची स्पष्ट विभागणी नव्हती.
 - प्रांतिक विषय केवळ प्रशासनासाठी
- 3) कार्यकारी सत्ता - जी.जी. हातात ब्रिटिश राजसत्तेला जबाबदार
- 4) निर्वाचित जागा - संख्या प्रांतामध्ये लोकसंख्या नाही तर महत्वानुसार
 - पंजाब - लष्करी - 84
 - मुंबई - व्यापार 144
- 5) कायदेमंडळाला - संपूर्ण भारतासाठी कायदे क. हक्क
 - पूर्वीचा कायदा रद्द/बदल अधिकार
 - सदस्यांना
 - 1) प्रस्ताव मांडणे
 - 2) प्रश्न
 - 3) पुरवणी प्रश्न
 - 4) अल्प नोटिस प्रश्न
 - 5) भाषण करणे इ. हक्क

मर्यादा :

- 1) काही विधेयक - जी.जी. पुर्वसंमती

145 सदस्य

41

104

नॉमिनेशन

निर्वाचित

सरकारी-26

साधारण-52

गैरसरकारी-15

धार्मिक-32

मुस्लिम-30

शीख-2

विशेष-20

युरोपियन-9

जमिनदार-7

भारतीय व्यापारी-4

- कार्यकाल : 3 वर्षे
- मतदान अधिकार - मर्यादित
- अ) 180 रुपये वार्षिक भाडे देणारा भाडेकरू
- ब) 15 रुपये जास्त नगरपालिका कर
- क) 2 हजार + आयकर
- 50+भूमीकर

- 2) सुरक्षा, शांतता परिणाम करणारे विधेयक - प्रतिबंधित जी. जी.
- 3) जी.जी. स्वतः कायदा पारीत करू शकत होता.
- 4) जी.जी. - 6 महिन्यापर्यंत अध्यादेश विधेयकास पुर्ण नकाराधिकार
- विनियोजन - तरतुदी - अनुदानांच्या स्वरूपात काही मागण्या
मतदान-मात्र कायदेमंडळाने काही मागण्या-
चर्चेचा/चर्चा - फेटाळल्या तरी जी. जी. परत मांडेल
- या कायद्याने - सर्वप्रथम - 1920 निवडणु
- 1923, 1926 }
- 1930, 1934 } स्वराज्य पार्टी निवडणुका
- 1936, 1946
- द्विशासन - 1921 पासून 1937 पर्यंत
- कारण - 1935 - प्रांतीय स्वायत्तता आली
- राखीव विषयांवर सर्वस्वी हक्क जी.जी. चा.
- या कायद्याने मु. शीख, युरोपियन स्वतंत्र मतदारसंघ
- संयुक्त बैठक बोलाविणे. भंग करणे इ. जी. जी. 10 वर्षांनी
आयोग ठरले.
- पहिला हायकमिशनर -
सर विल्यम स्टीव्हन्स मेयर 1921
- पहिला भारतीय हायकमिशनर सर दादीबा मेरवानजी दलाल.

महिलांचा मताधिकार

- 1921 - मद्रास व मुंबई प्रांतात प्रथम महिलांना मताधिकार
- 1920 - 1ले संस्थान त्रावणकोर
- 1926 - कमलादेवी चटोपाध्याय/(पहिल्या महिला) मद्रास -
कायदेमंडळा-निवडणुक - पराभव
- 1927 - डॉ. मुथ्युलक्ष्मी रेड्डी
- देशातील कायदेमंडळाच्या प्रथम सदस्य (मद्रास प्रांत)
- उपाध्यक्ष : ला पदावर पहिला जगातील
मतदानाचे निकष - पत्नीत्व, संपत्ती, शिक्षण इ.
- 1935 च्या कायदा शिक्षण अटी काढून - वय वर्ष 21 - जास्त
सर्वांना
- 1950 - प्रौढांना मतदान
- 2017 - प्रकाशित अहवाल
- संसदेतील महिलांच्या संख्येबाबत 190 देशामध्ये भारत 148
क्रमांक कनिष्ठ सभागृहात 64 सदस्य महिला.
- 1917 - अॅनी बेझंट, मार्गारिटे कझिझ डोटोथी जिनाराजदास
- आयरिश
- वुमेन्स इंडिया असो.
- महिलांचे निवेदन चेम्सफर्ड सादर
- मताधिकाराची मागणी

मुस्लीम लीगची स्थापना

- भारतातील जातीयवादाच्या समस्येला हिंदु-मुस्लीम प्रश्न असे
म्हणता येणार नाही कारण या समस्येला धार्मिक कमी आणि
राजकीय जास्त असा आधार आहे.
- हिंदु व मुस्लिम - शत्रू नव्हते
- इंग्रजांनी ब्रिटिश साम्राज्यवाद बळकट करण्यासाठी हिंदु व मुस्लिम
यांचा फायदा घेतला
- रोमन म्हण - विभाजित करा व राज्य करा
- इंग्रज नीती - फोडा आणि राज्य करा.
- जॉन स्ट्रूची - भारतात भिन्न भिन्न तत्वांमध्ये विरोध असणे
आमच्या राजकीय स्थितीच्या दृष्टीने चांगले आहे.
- आय.एन.सी. मुळे इंग्रजांच्या धोरणात बदल झाला.
- 1871 - W.W. हंटर - पुस्तक "भारतीय मुसलमान" यामध्ये
असा उल्लेख होता की मुसलमान इतके दुर्बल आहेत की, ते बंड
करूच शकत नाहीत.
- अलीगढ कॉलेजचे प्राचार्य थिओडोर बेग - मुस्लीम जागृती,
मुस्लीमांना इंग्रज समर्थक
- 1888 - इंग्रजांनी INC पासून मुस्लीमांच्या एका गटाला दूर
केले.
- 1888 - सय्यद अहमदखॉननी 'संयुक्त भारतीय राजनिष्ठ सभा'
स्थापन केली.

उद्देश -

मुस्लीम जनतेला काँग्रेसपासून दूर ठेवणे.

- 1893 - मोहम्मेटन अँग्लो ओरिएंटल संरक्षण सभा ऑफ अप्पर
इंडिया - संघटना स्थापन

उद्देश -

इंग्रज राजवटीचे समर्थन करणे आणि मुसलमानांना राजकीय
प्रवाहापासून दूर ठेवणे.

- 1896 - दोन मागण्या
1) स्वतंत्र मतदारसंघ
2) स्वतंत्र राजकीय पक्ष
- 1905 बंगालची फाळणी
- स्वतंत्र मुस्लीमांसाठी प्रांत निर्माण केला.
- 1906 - आगाखान यांच्या नेतृत्वाखाली शिष्टमंडळ लॉर्ड मिंटोला
सिमला येथे भेटले.
- निवेदन - आर्चबोल्डने तयार (अलीगढ-प्राचार्य)
- शिष्टमंडळाने ब्रिटिश राजपदा प्रती निष्ठा व्यक्त केली.
- त्यांच्या सुधारणाची स्तुती केली.
- मुस्लीमांना स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी केली.
- लॉर्ड मिंटोने मागणी मान्य

- स्वतंत्र पक्ष स्थापण्यास मान्यता.
- 30 डिसेंबर 1906 - मुस्लीम लीगची स्थापना करण्यात आली.
- ढाका येथे (बांग्लादेश)

उद्देश -

- 1) भारतीय मुस्लीमांमध्ये इंग्रज सरकारप्रती राजनिष्ठेची भावना वाढवणे.
 - 2) भारतीय मुसलमानांच्या राजकीय हितसंबंधाचे संरक्षण करणे.
 - 3) इतर धर्माप्रती सद्भावना निर्माण करणे.
- वरील उद्देश मुस्लीम लीगच्या - कराची अधिवेशनात संमत - 1907 मध्ये.
 - मुस्लीम लीगचे पहिले अध्यक्ष - आगाखान (1906 - मुस्लीमांचे एक संमेलन ढाका येथे-निमंत्रण-सलीम उल्ला खान)
 - या संमेलनाचे अध्यक्ष - नवाब वकार उल्ल मुल्क
 - या संमेलनातच मुस्लीम लीगची स्थापना. (नवाब सलीम उल्ला खान)
 - All India Muslim Confederaey हे नाव अमान्य.)

1914 ते 1922

दोन गट

- 1) ब्रिटन, फ्रान्स, रशिया, जपान, इटली, अमेरिका
 - 2) तुर्कस्थान, जर्मनी, ऑस्ट्रीया, हंगेरी
- पहिले महायुद्ध ही भारतासाठी संधी
 - उत्तर अमेरिकेच्या पश्चिम किनाऱ्यावर पंजाबमधील शेतकऱ्यांची संख्या वाढ
 - जालंधर, होशियारपूर उपजीविकेच्या शोधात मात्र - तेथे वंशवादास सामोरे जावे लागले त्यामुळे कॅनडा, अमेरिका येथे भारतीय कामगारांना येवू न देण्यावर बंधने.
 - यामुळे राजकीय जागृती.
 - इंग्रज - वंशवादामुळे भारतीय राष्ट्रीय चळवळीस प्रोत्साहन मिळेल - त्यामुळे विरोध
 - 1907 - रामनाथ पुरी - अमेरिकेच्या पश्चिम किनाऱ्यावर स्वातंत्र्याचे परिपत्रक प्रसिध्द
 - तारकानाथ दास - फ्री हिंदुस्थान वृत्तपत्र सुरु
 - जी. डी. कुमार - इंडिया हाऊसच्या धर्तीवर स्वदेश सेवक संघाची स्थापना
 - या दोघांनी - 1910 - अमेरिकेसिएटल - युनायटेड इंडिया हाऊस स्थापना
 - 1913 - भगवान सिंह - क्रांतिकारी चळवळ जागृत

गदर चळवळ

- 1 नोव्हें. 1913 - अमेरिकेतील सॅनफ्रांसिस्को
- लाला हरदयाळ हे गदर चळवळीचे आत्मा सहकारी - 1) रामचंद्र 2) बरकतुल्ला
- गदर - नावाचे साप्ताहिक 1857 च्या उठावाच्या स्मृतीप्रित्यर्थ
- पहिल्या अंकाची सुरुवात "आमचे नाव काय आहे? बंड आमचे काम काय काय आहे? बंड हे बंड कुठे होईल? भारतात.
- गदर म्हणजे बंड. (मे 1913 - पोर्टलँड-हिंदी असोसिएशनची स्थापना सभेत - लाला हरदयाळ, कांशीराम, भाई परमानंद, सोहनसिंग बाकना हरनाम सिंग.)
- गदरच्या पहिल्या पानांवर 'अंग्रेजी राजा का दुश्मन'-शीर्षक
- प्रत्येक अंकावर - अंग्रेजी राज का कच्चा चिट्ठा'-एक सदर (इंग्रजी राज्यांचे वस्त्रहरण)
- ब्रिटिश राजवटीचे 14 मुद्दे दारिद्र्य धोकादायक परिस्थिती
- 1914 - तीन घटना
- लाला हरदयाळ यांना अटक व सुटका
- पहिले महायुद्ध सुरु झाले. हरदयाळ व सहकारी जर्मनी त्यांनी बर्लिन 'भारत स्वातंत्र्य समिती स्थापन (Indian Independen Committee)

उद्देश :

- 1) परकीय देशात राहणाऱ्या भारतीयांना भारताच्या स्वातंत्र्य प्रयत्न
- 2) भारतामध्ये स्वयंसेवक पाठव
- 3) क्रांतिकारकांना स्फोटक सामग्री पुरवणे.

कामागाटामारू प्रकरण

- कॅनडा - भारतीय स्थलांतरीच्या आगमनावर बंधन टाकण्यासाठी भारतातून साल प्रवास करून येणाऱ्यासच कॅनडात प्रवेश दिला जाईल असा कायदा.
- कारण कोणतीच कंपनी नव्हती, भारत-कॅनडा प्रवास सलग.
- मात्र नोव्हें. 1913 मध्ये कॅनडा सर्वोच्च न्यायालयाने सलग प्रवेश न करणाऱ्या 35 भारतीयांना प्रवेश दिल्याने सिंगापूरच्या गुरुदित्त सिंघाने भारतीय कॉन्ट्रॅक्टर ने 'कामागाटामारू' नावाचे जपानचे जहाज भाड्याने घेवून 376 भारतीय प्रवासी घेवून प्रवास शीख - 340, मुस्लीम 24, हिंदु 12 = 376
- व्हॅनकुव्हर येथे जावून स्वातंत्र्य संग्रामात भाग घ्यावा उद्देश.
- कॅनडा सरकारने बंदरास उतरण्यास विरोध
- तेथे पोलिसांकडे देण्यात आले.

- जपानच्या याकोहोमा बंदरात येताच पहिल्या महायुद्धाला सुरुवात.

प्रवाशांच्या हक्कासाठी

- 1) हुसेन रहीम
- 2) सोहनलाल पाठक
- 3) बलवंत सिंग इ. शेअर कमिटी स्थापन
 - ते जहाज कलकत्ता येथे
 - गुरुदित सिंह निसटले
 - कलकत्ता येथे बजबज पोलिसांमध्ये चकमक
 - 18 लोकांचा मृत्यू/202 जखमी
 - संतप्त लोकांनी लुधियाना, जालंधर, अमृतसर येथे दरोडे
 - पहिल्या महायुद्धास सुरुवात व भारतात उठाव
 - गदरच्या कार्यकर्त्यांनी 8000 लोकांना तयार भारतात पाठविले. मात्र भारतीय व्यक्तींनी व पंजाबी लोकांनी साथ दिली नाही. नेतृत्व - सचिंद्र संन्याल, विष्णू हरि पिंगळे, रासबिहारी बोस
 - मात्र या सर्व बाबी गुप्तहेर माध्यमातून इंग्रजांना समजल्या.
 - त्यामुळे गदरच्या कार्यकर्त्यांना अपयश
 - अनेकांवर लाहोर व मंडाले येथे खटले भरले.
 - लाहोर कट - 42 व्यक्तींना फाशी
 - विष्णू पिंगळे, कर्तार सिंग - 1916 लाहोर जेलमध्ये फाशी
 - सचिंद्रनाथ संन्यास - जन्मपेठ अंदामानच्या सेल्युलर जेल. तेथे त्यांनी 'बंदिजीवन' पुस्तक
 - रासबिहारी बोस - जपानला गेले.

होमरूल चळवळ

- 1914 - जूनमध्ये पहिले महायुद्ध सुरू
- 16 जून - टिळकांची सहा वर्षांनी सुटका
- टिळकांनी व इतर नेत्यांनी युद्धाला पाठिंबा
- जहालांनी काँग्रेसमध्ये प्रवेशासाठी प्रयत्न
- टिळकांनी मवाळांची सहानुभूती मिळविण्यासाठी व ब्रिटीशांना आश्वासित करण्यासाठी-
- आपण सर्व ब्रिटीश सत्ता उलथवून टाकण्यासाठी नव्हे तर होमरूल चळवळीच्या धर्तीवर प्रशासकीय व्यवस्थेत सुधारणा करण्यासाठी प्रयत्न करित आहोत.
- टिळकांमध्ये बदल
- 1) 1906 - पूर्ण स्वराज्य मागण्या
- 2) 1914 - साम्राज्यतर्गत स्वराज
 - डिसेंबर 1914 - मद्रास काँग्रेस अधिवेशन
 - अध्यक्ष - भुपेंद्रनाथ बसू
 - या अधिवेशनात फिरोजशाहा मेहता यांच्यामुळे जहालांना काँग्रेसबाहेर ठेवण्यास यश.

टिळक, अंनी बेझंट - स्वबळावर काम

- 1915 - अंनी बेझंट यांनी न्यु इंडिया व 'काँमनबील' वृत्तपत्र जागृती अभियान
- भारताला वसाहतीचे स्वराज्य देण्याची मागणी केली.
- 1915 - बॉम्बे अधिवेशन
- अध्यक्ष - एस.पी. सिन्हा
- फिरोजशाहांच्या मृत्युमुळे जहालांना काँग्रेसमध्ये घेण्यास तत्व मंजूरी
- मात्र काँग्रेसअंतर्गत होमरूल चळवळ सुरू करण्यास अपयश

होमरूल लीग

- 1) टिळकांची - प्रथम
 - एप्रिल 1916
 - बेळगांव प्रांतिक परिषदेमध्ये स्थापन
 - कार्यक्षेत्र - महाराष्ट्र, कर्नाटक, मध्यप्रांत, वन्हाड इ.
 - 14000 सदस्य
 - वसाहतीच्या स्वराज्याची मागणी याच दरम्यान 'स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे तो मी मिळविणारच'-घोषणा
 - भाषावार प्रांतरचना मागणी
 - देशी भाषेतून शिक्षण इ.
 - जर देव अस्पृश्यता सहन करित असेल तर मी त्याला देव मानणार नाही असे उद्गार
- 2) अंनी बेझंट - दुसरी
 - सप्टेंबर 1916
 - मद्रास मधील अडयार येथे
 - अध्यक्ष - अंनी बेझंट
 - सचीव - जॉर्ज अरुंडेल
 - ज. सेक्रेटरी - सी. सी. रामास्वामी
 - कार्यक्षेत्र - उर्वरीत भारत
 - स्वरूप - चर्चा गट, भाषणे, दौरे, स्थानिक शासनांना मदत, राजकीय शिक्षण वर्ग इ.
 - सदस्य - 7000
 - इतर सदस्य
 - 1) अलाहाबाद - जवाहरलाल नेहरू
 - 2) कलकत्ता - बी चक्रवती/जतीन बॅनर्जी
 - भारत सेवक समाजाच्या सदस्यांना होमरूल लीगचे सदस्य होण्याची संमती नव्हती (गोखलेंची संघटना)
 - डिसेंबर 1916 - लखनौ अधिवेशन
 - अध्यक्ष - अंबिकाचरण मजुमदार
 - 1) लखनौ ऐक्य मवाळ, जहाल
 - 2) लखनौ करार

- INC वसाहतीचे स्वराज्य, M. L. स्वतंत्र मतदारसंघ
- दोघांच्या राजकीय मागण्यांना दोघांनी मान्यता.
- या ठिकाणी M. L. चे अधिवेशन - लखनौ
- अध्यक्ष - मुहम्मद अली जीना
- हिंदु व मुस्लीमांमध्ये ऐक्य घडविण्यासाठी जीना व टिळक यांनी प्रयत्न
- यानंतर तरुण मुस्लीम नेते राष्ट्रवादी विचारसरणीकडे.
- 1914 - अबुल कलाम आझाद - 'अल हिलाल'
- मौलाना मुहम्मद अली जीना - काँग्रेस-दडपशाही

तरतूदी

1) मुस्लीमांसाठी :

- 1) स्वतंत्र मतदारसंघ
- 2) प्रांतिक कायदेमंडळात आरक्षित जागा
- 3) के. कायदेमंडळात 1/3 निर्वाचित जागा मुस्लीम आरक्षित - स्वतंत्र संघातून

2) भारतविषयक :

- 1) साम्राज्यांतर्गत स्वराज्य
 - 2) केंद्रिय व प्रांतिक कायदेमंडळ किमान 80% सदस्य निर्वाचित
 - 3) के. व प्रांतिक कार्यकारी मंडळातील किमान 50% सदस्य कायदेमंडळातील निर्वाचित सदस्यांमधून
 - 4) प्रांताना वित्तीय बाबींमध्ये स्वायत्तता
- या कराराला मालवीय यांचा विरोध
 - मुस्लीमांना स्वतंत्र मतदारसंघ देणे म्हणजे ते इतर भारतीय वेगळे आहेत.
 - या अधिवेशनात टिळकांनी काँग्रेस कार्यकारिणी स्थापन करण्याचा प्रस्ताव मात्र मबाळांनी विरोध केला.
 - जून 1917 मध्ये मद्रास सरकारने अॅनी बेझंट, बी.पी. वाडिया, जॉर्ज अरुंडेल यांना अटक - त्यामुळे देशभर संताप
 - 1) एस. सुब्रह्मण्यम अय्यर यांनी 'सर' पदवीचा त्याग
 - 2) मालवीय, सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी, जीना हे होमरूल लीगचे सदस्य
 - 3) गांधीजींच्या आग्रहानुसार शंकरलाल बनकर, जमनादास द्वारकादास यांनी सहाय्येचे अभियान सुरू.

मॉटेग्युची घोषणा - 20 ऑगस्ट 1917

- भारतात ब्रिटिश साम्राज्याचा अविभाज्य भाग म्हणून जबाबदार शासनपध्दती क्रमाक्रमाने राबविता येईल.
- मात्र जबाबदार शासनपध्दती केव्हा व कधी निर्माण होईल हे ब्रिटिश सरकार ठरवेल - एका अर्थाने ही प्रगतीकारक घटना.
- 1909 च्या सुधारणा मांडतांना लॉर्ड मोर्ले असे म्हणाला होता

'या सुधारणा स्वराज्याचा अधिकार देण्याच्या दृष्टीने बिलकुल नाहीत.

- मॉटेग्युच्या या घोषणेच्या तत्वानुसार सप्टेंबर 1917 मुक्त
- डिसेंबर 1917 - कलकत्ता अधिवेशनाच्या अध्यक्ष
- टिळकांच्या सूचनेनुसार
- काँग्रेसच्या पहिल्या अध्यक्ष
- 1918 - होमरूल चळवळ मंदावली
- 1918 च्या अखेरीस टिळक व्हॅलेटिन चिरोल (इंडियन अनरेस्ट या पुस्तकाचे लेखक) यांच्या विरुद्ध अब्रु नुकसानीचा दावा लढण्यासाठी इंग्लंडला गेले
- दावा जिंकू शकले नाहीत.

लोकमान्य टिळक - 1856-1920

- जन्म रत्नागिरी
- पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजमध्ये पदवी (बी.ए.)
- एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये कायद्याचे
- 1880 - न्यु इंग्लिश स्कूलची स्थापना
- आगरकर, टिळक, चिपळुणकर
- 1884 - डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी
- 1885 - फर्ग्युसन कॉलेज
- 1881 - मराठीत - केसरी
- इंग्रजीत - मराठा
- 1891 संमती वयाच्या विधेयकाला विरोध
- 12 वर्षाखाली मुलींच्या विवाह बेकायदेशीर
- 1893 - गणेशोत्सव
- 1895 - शिवजयंती
- रानडेंच्या सामा. परिषदेला विरोध
- 1896-97 - करबंदी चळवळ सुरू - जमीन महसुल न भरण्याची चळवळ
- 1897 - रॅडच्या कृत्यांच्या विरुद्ध केसरीमध्ये स्फोटक
- भगवद्गीतेचे उदाहरण देवून फळाची अपेक्षा न करता जुलमी व्यक्ती वध करणे गुन्हा नाही असे सांगितले.
- रॅडच्या खुनास प्रोत्साहन दिले म्हणून 18 महिने जेल.
- 1903 टिळकांनी ऑक्टोबर होम इन द वेदाज ग्रंथ
- 1918 - टिळकांच्या नेतृत्वाखाली इंग्लंडला इंडियन होमरूल डेप्युटेशन पाठवले.
- 1 ऑगस्ट 1920 - मृत्यू
- गांधी - आधुनिक भारताचे निर्माते
- चिरॉल - भारतीय असंतोषाचे जनक

महात्मा गांधीजींचे आगमन आणि कार्ये

- भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा कालखंड - 1920-1947 - गांधी युग म्हणून ओळखला
- शांतता व अहिंसेचा संदेश
- गुजरात पोरबंदर येथे 20 ऑक्टोबर 1869 जन्म
- 1891 - इंग्लंडमध्ये बॅरिस्टर राजकोट, मुंबई वकिली
- 1893 - दक्षिण आफ्रिकेत दादा अब्दुला - गुजराथी व्यापाऱ्याने खटल्यासाठी एक वर्षाच्या कराराने
- तेथे गोरा आणि काळा वर्णभेद
- त्याला गांधीजीनी विरोध - त्यासाठी नाताळ भारतीय काँग्रेस स्थापन
- परिणाम - तुरुंगवास
- तेथे कामगार व व्यापारी मतदानाचा हक्क नव्हता, ठराविक ठिकाणीच राहण्याचा हक्क इ. लढा.
- तेथे त्यांनी सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरु.
- द. आफ्रिकेन सरकारने 1914 मध्ये भारतीयांवर असलेले अन्यायकारक कायदे रद्द केले.
- 9 जाने. 1915 - 46 व्या वर्षी भारतात आगमन (प्रवासी भारतीय दिवस 2003 पासून)
- गोखले - राजकीय गुरु
- 1916 - साबरमती आश्रम स्थापन
- सत्य व अहिंसेचे मार्गाचे अध्ययन
- 1 पहिले युध्द - गांधीचा पाठिंबा
- होमरूल चळवळ मान्य नव्हती
- 2 वर्ष भटकंती
- राजकीय दृष्ट्या निष्क्रीय
- 1920 - यंग इंडिया - साप्ताहिक
“अहिंसा हा माणसाच्या प्रजातीचा नियम आहे तर हिंसा हा हिंसा प्रजातीचा नियम आहे, मात्र भ्याडपणा व हिंसा यापैकी एकाची निवड करायची असेल तर मी हिंसेचा सल्ला देईल.”

चंपारण्य सत्याग्रह - 1917

- बिहार
- राजकुमार शुक्ला या स्थानिक व्यक्तीने आग्रह
- नीळ मळ्यांच्या युरोपियन मालकांविरुद्ध भारतीय मजुरांना संघटित
- जमिन ठेक्यावर घेऊन शेतकऱ्यांना नीळ पिकविण्याची सक्ती
- तिनकठिया पध्दत
- सहकारी सदस्य
- राजेंद्र प्रसाद, जे. बी. कृपलानी, ब्रिज किशोर, ए. एन. सिन्हा, मझहर उल हक, महादेव देसाई, नरहरी पारीख, अवंतिकाबाई

गोखले, आनंदी वैशंपायन

(गांधीजींचे जीवन 1978 प्रकाशित)

- चंपारण्य चौकशी आयोग 25% नुकसान भरपाई जिल्हा सोडण्याचे आदेश
- गांधी - नकार
- कायदा मोडला तर शिक्षा तयारी
- सरकारने संमती
- अहमदाबाद गिरणी लढा 1918
- मालक+कामगार = विवाद
- अंबालाल साराभाईच्या मदतीने प्रश्न सोडवण्याचा विचार - लवाद
- सामील होण्यास मालक नकार
- गांधीजींनी कामगारांना संपावर जाण्यास सांगितले.
- तसेच 35% वेतनवाढ करावी असे सुचविले
- अनुसया बेन - सहकारी
- संपास कामगारांचा प्रतिसाद कमी दिसताच गांधीजींनी उपोषण चौथ्या दिवशी मालक लवादामध्ये सामील.
- लवादाने 35% वेतनवाढ मान्य.

खेडा सत्याग्रह - 1918

- दुष्काळ, शेतसारा माफ
- सरकारचे दुर्लक्ष
- उत्पादन 1/4 कमी असेल तर महसूल सहितेनुसार शेतसारा माफ करावा अशी तरतूद
- अर्ज विनंत्याचा काही परिणाम न झाल्याने गांधीजींनी सारा न भरण्याचे आवाहन
- त्यांनी शेतकऱ्यांना या अन्यायाच्या विरुद्ध मरेपर्यंत लढण्याचे आवाहन
- सहकारी - सरदार वल्लभभाई पटेल, इंदुलाल याज्ञिक
- गावोगावी फिरून शेतकऱ्यांना प्रेरित
- सरकारने गुप्त आदेश - ज्यांची ऐपत असेल त्यांनीच शेतसारा भरावा.
- हे एकूण गांधीजींनी लढा मागे.
- भारतातील पहिला लढा-
- 1) सविनय कायदेभंग - चंपारण्य
- 2) पहिले उपोषण - अहमदाबाद
- 3) पहिला असहकार - खेडा

रौलट सत्याग्रह

- सिडने रौलट समितीने 1917 मध्ये दोन विधेयक
- 1) सभा बंदी 2) खटल्याविना कारावास

- क्रांतिकार्याला आळा घालण्यासाठी व्यापक अधिकार

उद्देश

- नागरी स्वातंत्र्य कमी करणे.
- फेब्रु. 1919 - कायदेमंडळात विधेयक मांडली.
- रौलट कायदा
- सरकारच्या बहुमतामुळे तो कायदा पारीत
- याला सपोर्ट करणारे शंकरन नायर हे भारतीय होते.
- गांधी - काळा कायदा
जनचळवळ उभी - तयारी
यामध्ये - होमरूल लीग, काही मुस्लिम गट, गांधी सत्याग्रह सभा
- स्वतःला अटक करून घेण्याची योजना
- 30 मार्च - अखिल भारतीय हरताळ करण्याची योजना
- नंतर 6 एप्रिल 1919 सत्याग्रहाची तारीख
(भारतात घोषित करण्यात आलेला पहिला अखिल भारतीय हरताळ)
- तारखेमुळे दिल्लीत 30 मार्च हरताळ - स्वामी श्रध्दानंद
- सभा - पोलिसांनी हिंसाचार
- मुंबई - सरोजिनी नायडू, गांधी
- हिंदु-मुस्लिम ऐक्य

जालियनवाला बाग हत्याकांड (13 एप्रिल 1919)

- पंजाब रौलट कायद्याच्या विरोधात तीव्र स्वरूप
- पंजाबचा ले मायकेल ओडवायर प्रचंड दडपशाही
- 11 एप्रिल - अमृतसर - ताबा - ओडवायर - डायरकडे सोपविला.
- अटकसत्र सुरु, सभांवर बंदी.
- डॉ. सैफुद्दीन किचलू, डॉ. सत्यपाल - अटक निषेध
- जालियनवाला बागेत सभा
- बैसाखी सण-
- सभा शांततेने चालू असताना डायरने भारतीय सैनिकांच्या मदतीने मशीनगन्स बसविलेल्या गाड्यांच्या साहाय्याने बागेत येण्याचा मार्ग बंद.
- ओडवायरने गोळीबाराचा आदेश
- 15 एप्रिल ओडवायरने संपूर्ण पंजाबमध्ये लष्करी कायदा लागू.
- सत्याग्रहाला हिंसक वळण
- 18 एप्रिल - रौलट सत्याग्रह मागे.
- गांधीजींनी 'हिमालया एवढी घोडचूक' केल्याचे मान्य
- म्हणून रविंद्रनाथ टागोरांनी
- 1919 'सर' त्याग

काँग्रेसअंतर्गत समिती

- 1) मदनमोहन मालवीय - नेतृत्व
 - 2) मोतीलाल नेहरू
 - 3) गांधीजी
 - 4) सी.आर.दास
 - 5) जयकर
- पंजाबच्या दडपशाहीचा चौकशी करणे

हंटर कमिशन - स्थापना 1919

- Obj जालियनवाला बाग हत्याकांडाची चौकशी करणे.
- सात सदस्य
- 1) चिमणलाल सेटलवाडे
- 2) पंडित जगत नारायणश
- 3) सरदार सुलतान अहमद खान
- 4) हंटर - अध्यक्ष
- 5) जॉर्ज रॉकिंग
- 6) W. E. राइस
- 7) जॉर्ज बैरा
- 8) टॉम्स स्मिथ

1920 हंटर कमिशनने अहवाल सादर

- 1917 - महाराणी एलिझाबेथ - श्रध्दांजली
- 2013 - ब्रिटिश पार्लमेंट, पी.एम. डेविड कैमरान यांनी जालियनवाला बाग - भेट
- ब्रिटिश इतिहास शर्मनाक घटना
- हंटर कमिशनने पंजाबचे गव्हर्नर मायकेल ओडवायर - निर्दोष घोषित
- डायरने उध्दत् उत्तरे दारूगोळा संपला म्हणून गोळीबार बंद केला इ.
- डायरला नोकरीतून मुक्त
- ब्रिटिश साम्राज्याचा रक्षक
- ब्रिटिश साम्राज्य का शेर
- सरकारने 'मान की तलवार' उपाधि
- लोकांनी 30,000 पाऊंड रक्कम
- कौन्सिल ने त्याच्या विरुद्ध खटला चालविण्यास नकार
- ओडवायर - उधमसिंग 1940 गोळ्या.

खिलाफत चळवळ - ऑगस्ट 1920

- जुलै 1914 पहिले महायुद्ध सुरु
- तुर्कस्तानने जर्मनीच्या बाजूने युद्धात सहभाग

- तुर्कस्थानचे सुलतान जगातील मुस्लीमांचे धर्मगुरु
- इंग्रजांनी तुर्कस्थान आक्रमण, खलिफाची सत्ता नष्ट
- ही कृती भारतीय मुस्लीमांना आवडली नाही.
- त्यामुळे भारतीय मुस्लीम संतप्त झाले.
- खलिफाची सत्ता पूर्ववत राहण्यासाठी 1918 - दिल्ली अधिवेशनात - मंजूर
- 1919 अखिल भारतीय खिलाफत परिषद - दिल्ली अध्यक्ष - म. गांधी

1919 खिलाफत समिती

- अर्ल बंधु (मौलाना मुहम्मद/मौलाना शौकत)
- मौलाना आझाद
- हकीम अजमल खान
- अन्सारी इ.
- गांधीजींनी पाठिंबा दिला तर हिंदु+मुस्लिम ऐक्य
- महात्मा गांधींनी जाहिर केले जर तुर्कस्थानच्या मागण्या इंग्रजांनी पूर्ण केल्या नाहीत तर असहकाराच्या चळवळीचे नेतृत्व मी स्वतः करेल. (1920 मध्ये इंग्लंडने तुर्कस्थानावर सिव्हर्सचा तह)
- तुर्की साम्राज्यातील स्थळे खलिफाच्या नियंत्रणातून गेली.
- आय.एन.सी. 1920 कलकत्ता
- मौलाना आझाद - असहकाराचा ठराव
- खिलाफत परिषद
- ऑगस्ट 1920 - असहकाराद्वारे खिलाफत चळवळ सुरु.
- 1 ऑगस्ट पहाटेच टिळकांचा मृत्यू - शोकप्रदर्शन
- 4 ऑगस्ट 1920 - गांधीजींनी कैसर-ए-हिंद - पदवी
- सरकारला परत (1905 मिळाली)

असहकार चळवळ

- भारतातील असंतोषामध्ये वाढ. त्यामुळे जून 1920 - खिलाफत कमिटी - नलाहाबाद - असहकार कार्यक्रम जाहीर
- सप्टेंबर 1920
- कलकत्तर अधिवेशन
- अध्यक्ष - लाला लजपतराय
- असहकार ठराव - गांधीजींनी मांडला
- विरोध - जीना, मालवीय, अॅनी बेझंट, डॉ. मुंजे, खापर्डे, बी. पाल, सी.आर. दास
- शेवटी मतदान ठरावाच्या बाजूने - 1800 तर विरोधात 800 मते
- लो. टिळक - मृत्यूपूर्वीच म्हटले, "देशातील जनतेने असहकार चळवळीस पाठिंबा दिला तर मी तुमच्या पाठीशी राहिल."
- स्वराज्याचा हक्क मिळेपर्यंत सरकारला असहकाराची योजना
- येथूनच पुढे काँग्रेसचे नेते म्हणून गांधी उदय

(गांधी काँग्रेसचे सदस्य नव्हते.)

डिसेंबर 1920

- नागपुर अधिवेशन
- अध्यक्ष - सी. विजय राघवाचारी
- असहकार ठराव - सी.आर. दास
- गांधी - "असहकाराचा कार्यक्रम जर अंमलात आला तर 1 वर्षात स्वराज्य मिळेल."
- ब्रिटिश सरकारने जर हक्क दिले नाहीत तर त्यांच्या साम्राज्याचा नाश करणे हे भारतीयांचे कर्तव्य असेल.
- काही मुद्दे -
- 1) काँग्रेसने सरकारला प्रथमच विरोधाची भूमिका
- 2) घटनाबाह्य जनचळवळ
- 3) अहिंसात्मक सविनय प्रतिकार
- 4) सनदशीर मार्गाचा त्याग
- 5) काँग्रेस कार्यकारणी स्थापन - 15 सदस्य
- 6) भाषिक समित्या स्थापन
- 7) ग्रामसंघटनाला महत्व
- 8) कृतीला महत्व
- 9) हिंदु+मुस्लिम ऐक्य
- 10) सदस्यत्व - चार आणे प्रति वर्षे

असहकार चळवळीचा कार्यक्रम

- 1) सकारात्मक/विधायक बाबी प्रोत्साहन
- हिंदु-मुस्लिम ऐक्य
- राष्ट्रीय शाळा, कॉलेजेस स्थापन
- खादीला प्रोत्साहन
- अस्पृश्यता निवारण
- दारु बंदी
- श्रमाच्या प्रतिष्ठेवर भर
- 2) संघर्षात्मक कार्यक्रम
- ब्रिटिश सर्व वस्तुवर बहिष्कार (शाळा, कॉलेजेस, न्याया, कपडे इ.)
- सरकारी किताब, सन्मान त्याग
- सगळे सभा, समारंभ गैरहजर
- कर्मचारी भरतीस नकार
- कर न देणे
- नोकरीचा राजीनामा इ.

चळवळ सुरु

1) जानेवारी मार्च 1921

- गांधीजींनी देशभर दौरा
- बहिष्कारावर भर
- शैक्षणिक बहिष्कार - यश
- परकीय कपड्यांवर बहिष्कार
- न्यायालयावर बहिष्कार
(सी.आर. दास, नेहरू, मोतीलाल पटेल, लजपतराय, राजेंद्रप्रसाद, राजगोपालचारी, डॉ. मुंजे इ. चिंतामणी केळकर)

एप्रिल ते जून 1921

- निधी संकलन
- स्वदेशी पुरस्कार
- चरख्याचा प्रसार
- टिळक फंड
- 1 कोटीपेक्षा अधिक
- सदस्य नोंदणी 50 लाख
- मदुराई वि.कडे
खादीचा वापरास प्रोत्साहन
भाषण-पण खादीमहागची तक्रार
- कमी कपडे घालण्याचा सल्ला

जुलै - नोव्हेंबर - 1921

- यामध्ये मौलाना मुहम्मद अली यांनी सांगितले, इंग्रजांच्या लष्करात राहणे मुस्लीमांसाठी धार्मिकदृष्ट्या बेकायदेशीर आहे.
- मात्र यानंतर त्यांना अटक

नोव्हेंबर 1921 - फेब्रु. 1922

- नोव्हेंबर 1921 - प्रिन्स ऑफ वेल्सची भारत भेट
- त्यावर काँग्रेसने बहिष्कार
- हरताळ
- अशावेळी काँग्रेसच्या नेत्यांना अटक
- दडपशाहीचा मार्ग. (गांधीजींना सोडून)
- मिदनापूर - कर न देण्याची चळवळ ए.पी.

काँग्रेसचे 1921 अहमदाबाद अधिवेशन

- सी.आर. दास तुरुंगात
- लगामी अध्यक्ष - हकीम अजमल खान
- गांधीजीवर विश्वास

- असहकार चळवळ सुरु ठेवण्याचा प्रस्ताव

गांधीजींनी 1 फेब्रु. 1922

- व्हाइसरॉय पत्र लिहले
“सरकारने दमनिती बंद केली नाही, राजकीय कैद्यांना सोडून दिले नाही तर स्वतः बारडोली तालुक्यातून कायदेभंगाची चळवळ सुरु करेन.”

चौरीचौरा घटना - 5 फेब्रु. 1922

- यूपी. गोरखपूर - चौरीचौरा
- 3000 शेतकरी जमाव
- पोलिस स्टेशन्स हल्ला
- 22 पोलीस ठार
- त्यामुळे 11 फेब्रु. 1922 गांधीजींनी असहकार चळवळ मागे.

10 मार्च 1922 - गांधीजींना अटक

- गांधीवर विश्वासघातकी संधीसाधू टीका.
- मोतीलाल नेहरू
- सी.आर. दास
- बोस अटक
- लाला लजपतराय
- मोतीलाल नेहरू यांनी पत्र- गांधीजींना
“आमच्या ध्येयपूतीचा क्षण जवळ येऊन ठेपला असतानाच आंदोलन बंद केले. हे ऐकून मला दुःख झाले.
- मुस्लीम नेत्यांचा काँग्रेसवर विश्वास राहिला नाही.
- अराजनिष्ठा पसरविण्याचा दोष
- शिक्षा 6 वर्षे
- खिलाफत चळवळ मंदावली
- केमल पाशा ने तुर्कस्थानची खलिफाचे अधिकार नष्ट
- 1924 खलिफा पद नष्ट
- तुर्कस्थान - धर्मनिरपेक्ष राज्य.
- कायद्याचे राज्य निर्माण.

राष्ट्रीय चळवळ 1927-1934

1) सायमन कमिशन

- 1922 असहकार चळवळ थांबविण्यात आली.
- गांधीवादी विधायक कार्यकर्त्यांनी राष्ट्रवादाची मशाल पेटती ठेवली
- स्वराज्य पक्षाने कायदेमंडळात धारेवर धरले
- रामचंद्र राजू यांच्या नेतृत्वाखाली आंध्रमधील को या जमातीने ब्रिटिशांशी उघड संघर्ष केला.
- 1927 च्या उत्तरार्धात साम्राज्यवादाच्या विरोधात जनतेमध्ये असंतोष
- या सर्व घटना बघून 8 नोव्हेंबर 1927 सर्व गोळ्या सभासदांच्या एक सात सदस्यीय आयोग

2) रॉयल कमिशन : कारण 1919 च्या कायद्याचे परीक्षण करण्यासाठी हा आयोग नेमला

- भारतीयांनी या आयोगाचा निषेध केला कारण यामध्ये एकही भारतीय सदस्य नव्हता
- हा अपमान सहन करण्याची मावळ राजकारण्यांची ही तयारी नव्हती त्यामुळे सायमन कमिशनवर बहिष्कार घालण्याचे एकमताने ठरवले
- तेज बहादुर सप्रू, मदन मोहन मालवीय, जिना यांनी बहिष्काराला पाठिंबा दिला.

- बहिष्काराचे रूपांतर जनआंदोलनात

- 1) डिसेंबर 1927 मद्रास काँग्रेस वार्षिक अधिवेश (एम.ए.अन्सारी)
- 2) बहिष्काराचा ठराव संमत
- 3) गांधीजी 'यंग इंडिया' सायमन आयोगाच्या निवडणुकीला उत्तर देणे आवश्यक आहे परंतु केवळ ओजस्वी भाषणांनी आणि निवेदनांनी ते देता येणार नाही तर कृती करणे गरजेचे आहे.
- 3) राष्ट्रीय नेत्यांशी ऐक्य म्हणून जिनांच्या नेतृत्वाखाली मुस्लीम लीगने मुस्लीमांसाठी जागा आरक्षित ठेवल्यास 'संयुक्त मतदारसंघाचा' स्वीकार करण्याचीही तयारी दर्शविली.

i) स्वतंत्र मतदारसंघाऐवजी संयुक्त मतदारसंघाचा स्वीकार, मात्र मुस्लीमांसाठी राखीव जागा.

ii) के. कायदेमंडळात 1/3 प्रतिनिधित्व

iii) पंजाब व बंगालमध्ये मुस्लीमांना लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व

iv) तीन मुस्लीम बहुल प्रांत - सिंध, बलुचिस्तान, वायव्य सरहद्द प्रांत हे प्रस्ताव काँग्रेसने स्वीकारले - मद्रास अधिवेशनात (1927)

4) 3 फेब्रुवारी 1928 - सायमन कमिशन मुंबईत आले.

- त्या दिवशी मोठ्या शहरांमध्ये व गावांमध्ये हरताळ
- मोठे मेळावे भरवले.

- मिरवणुका काढल्या.

- काळे झेंडे दाखवले.

- मद्रासमध्ये टी. प्रकाशम पोलिसासमोर निधड्या छातीने उभे राहिले.

- 'सायमन परत जा' अशा घोषणा

5) सरकारने दडपशाही सुरु

- लाठीहल्ले

- लखनौ जवाहरलाल नेहरू व गोविंदवल्लभ पंत यांना मारहाण

- लाहोर मध्ये 30 ऑक्टो 1928 लाला लजपतराय यांच्या हल्ला - जखमी

- 17 नोव्हे. 1928 निधन

- डिसेंबर 28, 1928

- भगतसिंग व त्यांच्या साथीदारांनी साँडर्स या पोलीस अधिकाऱ्यास ठार केले.

6) सायमन बहिष्कार चळवळीमुळे

1) तरुण पिढीला राजकीय कृतीचा प्रत्यय

2) ऑगस्ट - 1928 - जवाहरलाल नेहरू अध्यक्षतेखाली - अखिल बंगाल विद्यार्थी परिषद-भरविण्यात

3) देशभर युवा लीग व युवा संघटना स्थापना

4) नेहरू व बोस - तरुणांचे नेते पुढे

5) तरुणांमध्ये समाजवादी विचारसरणी प्रसार

● 1927 - ब्रुसेल्स - साम्राज्यवादविरोधी परीषदेत भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस प्रतिनिधित्व

- जवाहरलाल नेहरू भारतात.

- सोव्हिएन रशियाला भारतात.

- समाजवादाने - भारावून

- शेतकरी + कामगार संघटीत

● सायमन कमिशनच्या शिफारशी

- अध्यक्ष - जॉन सायमन

- सात सदस्य - ब्रिटिश पार्लमेंट सदस्य

- मे 1930 जाहीर (अटली पी.एम.)

1) प्रांतांमधील द्विदल

राज्यपध्दी रद्द करावी

- म्हणजेच राखीव व सोपी व खात्यांची पध्दत बंद करून सर्व खाती सोपीव म्हणजेच लोकप्रतिनिधींच्या ताब्यात द्यावीत.

- सोपीव खात्याचे मंत्री कायदेमंडळाला जबाबदार

- राज्यांमध्ये कायदा व सुव्यवस्था सरकारवर असल्याने गव्हर्नरकडे खास अधिकार द्यावे.

(प्रांताना पुर्ण स्वायत्तता)

2) प्रांतिक कायदेमंडळाचा विस्तार करावा

3) केंद्रस्तरावर संघराज्यात्मक कायदेमंडळ स्थापन करावे.

- ब्रिटिश भारत

- संस्थानिकांचा समावेश
- 4) उच्च न्यायालये भारतीय सरकारच्या प्रशासकीय नियंत्रणाखाली असावे.
- 5) मुंबई प्रांतापासून सिंधप्रदेश वेगळा करावा
- 6) हिंदुस्थानपासून ब्रम्हदेश वेगळा
- 7) महत्वाच्या प्रांतांच्या कायदेमंडळातील सदस्यांची संख्या कमीत कमी 200 व जास्त 250 असावी.
- 8) केंद्रात द्विदल राज्यपध्दतीचा प्रयोग करू नये.
- 9) लष्कराचे हिंदीकरण करण्यास हरकत नसावी.
- 10) लोकसंख्येच्या 10 ते 15% लोकांना मताधिकार असेल

नेहरू अहवाल - ऑगस्ट 1928

- लॉर्ड बर्कनहेड या हुजुरपक्षीय भारतमंत्र्याने - सायमन आयोगाची नियुक्ती केली.
- त्यांचे असे मत सर्व गटांची सहमती असणारी घटनात्मक सुधारणांची एखादी योजना भारतीय लोक तयार करू शकत नाही, त्यावर ते नेहमी भर देत. कारण हिंदु+मुस्लिम मध्ये प्रांतात होते, ते दोन गट ऐक्य होणे शक्य नव्हते.
- त्यांनी भारतीय नेत्यांसमोर असे आवान केले की सर्वांना मान्य होईल अशी घटना तयार करून दाखवा.
- भारतीय नेत्यांनी हे आवान स्वीकारले.
- काँग्रेसच्या मद्रास अधिवेशनामध्ये सर्वपक्षीय परिषद स्थापन करण्याचा ठराव मांडला
- 1) 12 फेब्रु. 1928 - परिषदेची 1ले अध्यक्ष - एस.ए.अन्सारी या बैठकीमध्ये हिंदु महासभा व शिखांनी मुस्लीमांच्या दिल्ली प्रस्तावांना विरोध केला (बंगाल व पंजाब लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व, 3 मुस्लीमबहुमत प्रांतांची निर्मिती.)
- 2) परिषदेची दुसरी बैठक मार्च 1928
 - मुस्लीम लीगने भाग घेतला नाही
- 3) परिषदेची तिसरी बैठक मुंबई यामध्ये भारताची घटना तयार करण्यासाठी मोतीलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली एक उपसमिती स्थापन करण्यात आली. यामध्ये विविध गटांच्या प्रतिनिधित्व ठरणारे पुढील सदस्य होते.
- 1) उपसमितीचे अध्यक्ष - मोतीलाल नेहरू
- 2) तेजबहादूर सप्रु - लिबरल फेडरेशन
- 3) काँग्रेस - सुभाषचंद्र सिंग
- 4) शीख - मंगल सिंग
- 5) मुस्लीम - शोएब कुरेशी, सर अली इमाम
- 6) हिंदु महासभा - एम. अणे/एम.जयकर
- 7) कामगार - एन.एम.जोशी
- 8) ब्राम्हणोत्तर - जी.आर.प्रधान

- 9) जवाहरलाल नेहरू - सेक्रेटरी
 - अलाहाबाद येथे - या समितीने अहवाल (घटना) तयार करण्याचे काम
 - 10 ऑगस्ट 1928 पुर्ण
 - 28 ऑगस्ट 1928 लखनौ येथे परीक्षणासाठी ठेवला.
 - प्रमुख तरतुदी
 - 1) हिंदुस्थानला साम्राज्यांतर्गत स्वराज्य दिले जावे
 - त्याच्या आधारावर भारताची घटना तयार करावी.
 - 2) केंद्र स्तरावर द्विगृही संसद असेल - इंग्लंडचा राजा असेल
 - 1) हाऊस ऑफ रिप्रेझेन्टेटिव्ह
 - कनिष्ठ
 - सदस्य - 500
 - 5 वर्ष कार्यकाळ
 - प्रौढ मतदानाद्वारे निवड
 - 2) सिनेट - वरीष्ठ सभाग्रह
 - सात वर्षांचा कालावधी
 - 200 सदस्य
 - प्रांतिक कायदेमंडळे निवडून देतील.
 - 3) प्रांतिक कायदेमंडळे
 - 5 वर्षासाठी असतील
 - प्रौढ मतदानाच्या आधारे निवड
 - प्रांतिक सरकार
 - गव्हर्नरच्या नेतृत्वाखाली ते प्रांतिक कार्यकारी परिषदेच्या सल्लाने कार्य
 - 4) केंद्र सरकार -
 - ग. ज. नेतृत्वाखाली
 - नेमणूक - ब्रिटिश शासन
 - पगार - भारतीय महसुलातून जी.जी. संसदेला जबाबदार असलेल्या केंद्रीय कार्यकारी परिषदेच्या सल्लाने काम.
 - 5) केंद्र तसेच प्रांतिक कायदेमंडळामध्ये स्वतंत्र मतदार संघाऐवजी संयुक्त मतदारसंघ असतील
 - 6) ??? जागा आरक्षित राखीव जागा ठेवल्या जातील.
(अल्पसंख्यांक असलेल्या प्रांतामध्ये)
 - ??? इतर लोकांप्रमाणेच हिंदी लोकांनाही जन्मतःच स्वातंत्र्य व मुलभूत हक्क प्राप्त झालेले असून घटनेत त्यांचा समावेश केला.
 - अहवालात 19 मुलभूत हक्क यादी देण्यात आली.
 - 7) देश संघराज्यात्मक असेल, ज्यामध्ये केंद्र व प्रांतामध्ये विषयाची विभागणी असेल.
 - शेषाधिकार - केंद्राकडे असतील
 - 8) धर्मनिरपेक्ष राज्य कोणत्याच एका धर्माचा पुरस्कार नाही
 - 9) भाषिक आधारावर स्थिती निश्चित

- 10) सर्वोच्च न्यायालयाच्या अधीन स्वतंत्र न्यायव्यवस्था
- 11) प्रधानमंत्री, संरक्षणमंत्री परराष्ट्रमंत्री 'सरसेनापती' इ. संरक्षण समिती ग. जनरल नेमावी
 - या समितीने देशाच्या संरक्षणाविषयी ग. ज. सल्ला द्यावा.
- 12) सु. कोर्टाच्या खांची नियुक्ती ग. ज. करावी. त्यांना दूर करण्याचा अधिकार पार्लमेंट असावा.
- 13) ग. ज. प्रधानमंत्र्यांची निवड
 - त्याच्या सल्लाने इतर मंत्र्यांची निवड
 - ग.ज. ने मंत्रिमंडळाच्या सल्लाने कारभार
 - मंत्रिमंडळ हे पार्लमेंटला जबाबदार
- 14) सिंध प्रांत स्वतंत्र करावा.
 - सर्व पक्षीय परिषदेची बैठक कलकत्ता येथे
 - डिसें. 1928 - नेहरू अहवालात चर्चा करण्यासाठी कलकत्ता बैठक
 - मुस्लीम लीगच्या वतीने जीनां यांनी दुरुस्त्या मांडल्या. त्या सर्व फेटाळण्यात आल्या
 - काँग्रेसने पुर्वी संमत केलेल्या दिल्ली प्रस्ताव नेहरू अहवालात जवळजवळ दुर्लक्षित केले. त्यामुळे जीनांनी चार दुरुस्त्या सांगितल्या.
- 1) के. कां. - मुस्लीमांना किमान 1/3
- 2) प्रौढ मतदान पध्दती प्रस्थापित न झाल्यास पंजाब व बंगालमध्ये मुस्लीमांसाठी लोकसंख्येच्या प्रमाणाइतके प्रतिनिधित्व
- 3) घटना संघराज्यीय असावी मात्र शेषाधिकार प्रांताकडे
- 4) सिंध व वायव्य प्रांतासाठी घटना प्रस्थापित होईपर्यंत थांबवणे म्हणजे जगाच्या आतापर्यंत पाहणे त्यामुळे मुस्लीम लीग तयार नाही.
 - जीना मुस्लीमांना मिळणाऱ्या स्वतंत्र मतदारसंघावर पाणी सोडण्यास तयार नव्हते. कारण केंद्रात व प्रांतात लीग ला पुरेसे प्रतिनिधित्व जातीय पायावर हवे होते.
 - काँग्रेसमधील तरुण नेते नेहरू व बोस - वसाहतीच्या स्वराज्याची मागणी फेटाळली
 - गांधीजीनी मध्यस्थी करून काँग्रेसला एकमताने नेहरू रिपोर्टचा स्वीकार करावयास लावला व त्याची अंमलबजावणी सरकारने 1929 हे वर्ष संपण्यापूर्वी करावी, असा ठराव पास केला.
 - सर्वपक्षीय सभेत जरी एकमत झाले तरी ते दिखाऊ होते. कारण मुस्लीम लीगने विरोध आगाखानच्या अध्यक्षतेखाली डिसे. 1928 मुस्लीम लीगचे दिल्ली येथे खास अधिवेशन
 - बॅ जीना या परीषदेला हजर होते.
 - या अधिवेशनात जीनाने आपले 14 मुद्दे सांगितले. जीनांचे - राजकीय तत्वज्ञान
- 1) भारतीय राज्यघटना संघराज्यत्मक असावी, शेषाधिकार प्रांताकडे

- असावेत
- 2) सर्व प्रांतांना प्रांतीक स्वायत्तता असावी.
- 3) सर्व कायदेमंडळात व लोकनियुक्त संस्थात अल्पसंख्याकांना योग्य व परिणामकारक प्रतिनिधित्व मिळावे
- 4) के कायदेमंडळात मुस्लीमांना 1/3 प्रतिनिधित्व
- 5) केंद्रिय आणि प्रांतीक कायदेमंडळात 1/3 मुसलमान सदस्य असले पाहिजे.
- 6) मुंबई प्रांतापासून सिंध प्रदेश वेगळा करावा.
- 7) संघराज्यातील प्रांताच्या संमतीशिवाय केंद्राने दुरुस्ती करू नये.
- 8) पंजाब, बंगाल, वायव्य सरहदय प्रांत यांची पुर्नरचना करताना मुस्लीम मताधिक्य नष्ट होता कामा नये.
- 9) सर्व समाजांना आपल्या धर्माचे आचरण करण्यात प्रचार करण्यास किंवा धार्मिक शिक्षण घेण्यास पूर्ण स्वातंत्र्य असेल.
- 10) कोणत्याही कायदेकाळात अगर लोकनियुक्त संस्थेमध्ये एखादा समाजाविषयी ठराव पास होत असताना त्या समाजातील 3/4 प्रतिनिधी जर त्या ठरावाला विरोध केला तर तो ठराव पास होवू नये.
- 11) वायव्य सरहदय प्रांत व बलुचिस्तान मध्ये घटनात्मक सुधारणा करण्यात याव्यात.
- 12) मुस्लीम संस्कृती भाषा, शिक्षण संस्था इत्यादींचे संरक्षण करण्यासाठी घटनेत आवश्यक त्या तरतुदी असाव्यात.
- 13) प्रौढ मतदानपध्दती लागू होईपर्यंत मुस्लीमबहुल प्रांतामध्ये स्वतंत्र मतदारसंघ असतील.
- 14) सेवा व स्वशासित यंत्रणा यामध्ये मुस्लीमांना पर्याप्त प्रतिनिधित्व दिले जावे.

काँग्रेसमध्ये मतभेद

- 1) नेहरू अहवाल - बोस, नेहरू/जेष्ठ नेते, गांधी वसाहतीचे स्वराज्य - 2 वर्ष कालावधी पूर्ण स्वराज्य
 - शेवटी दोघांनी आपल्या मागण्यामागे, कालावधी 1 वर्ष
 - जर 1 वर्ष स्वराज्य दिले नाही तर काँग्रेसचे लक्ष्य 'पूर्ण स्वराज्य' त्यासाठी सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरु असा ठराव पारित
- 20 मार्च 1929 - 33 कामगार लोकांना अटक सरकारने त्यांच्यावर - मीरत कट खटला - दाखविण्यात
- याचा सर्व राष्ट्रीय नेत्यांनी निषेध केला.
- 8 एप्रिल 1929 भगतसिंग व बटुकेश्वर दत्त यांनी असेंब्लीत बॉम्ब फेकला.
- जेलमध्ये (HSRA)च्या कैद्यांनी कैद्यांची तुरुंगातील स्थिती व राजकीय कैदी म्हणून दर्जा मिळविण्यासाठी प्रदीर्घ उपोषण सुरु केले.

- सप्टेबर 1929 : जतीन दासचा 64 दिवस उपोषणानंतर मृत्यू

लॉर्ड आयर्विन घोषणा

- हिंदुस्थानची भावी राज्यघटना कशी असेल यासंदर्भात चर्चा चालू असताना इंग्लंडमध्ये हुजूर पक्षाचा पराभव झाला.
- मे 1929 मध्ये रॅम्से मॅकडोनाल्ड यांच्या नेतृत्वाखाली मजुर पक्षाचे सरकार आले.
- त्यांनी आयर्विनला लंडनला चर्चेसाठी बोलविले.
- त्यानुसार 31 ऑक्टोबर 1929 घोषणा -
- हिंदुस्थानला वसाहतीचे स्वराज्य देणे हे सरकारचे उद्दिष्ट आहे.
- 1913 च्या मॉटियु घोषणेला अनुसरूनच हे धोरण सरकारने स्वीारले आहे, हे उद्दिष्ट क्रमाक्रमाने साकार करण्यात येईल हे स्पष्ट करण्यात आले.
- सायमन कमिशनच्या अहवालावर चर्चा करण्यासाठी इंग्लंडमध्ये सर्व पक्षीयांसाठी गोलमेज परिषद आयोजित केली जाईल.
- या चर्चांमधून निष्पन्न होणारे निर्णय पार्लमेंटमध्ये विचारासाठी पाठवले जाईल व हिंदुस्थानला ताबडतोब वसाहतीचे स्वराज्य मिळेल असे आश्वासन दिले नव्हते फक्त मजुरपक्षीयाची तयारी या घोषणेमागे होती.
- आयर्विन ने घोषणा केल्यावर दिल्लीमध्ये राष्ट्रीय नेत्यांनी अभिवादन केले.
- त्यासाठी काँग्रेस व बिगर काँग्रेसनेते सहकार्य करतील असे ठरले.
- राष्ट्रीय नेत्यांनी सर्व राजकीय कैद्यांना मुक्त करावे असे सरकारला आवाहन केले.

- लाहोर अधिवेशन डिसेंबर 1929
- अध्यक्ष : जवाहरलाल नेहरू
- पूर्ण स्वराज्याच्या ठराव पारित
- गोलमेज परिषद अन्वर बहिष्कार
- काँग्रेस कार्यकारिणीला सविनय कायदेभंगाचा कार्यक्रम सुरू करण्यात आला.
- 26 जानेवारी 1930 हा दिवस पहिला स्वातंत्र्य दिन म्हणून साजरा करण्याचे ठरवले.
- अधिवेशनाच्या शेवटच्या दिवशी 31 डिसेंबर 1929 मध्यरात्री नेहरूंनी स्वातंत्र्याचा तिरंगा ध्वज रावी नदीकाठी फडकविला.
- 26 जानेवारी 1930 रोजी प्रत्येक ठिकाणी सार्वजनिक सभांमध्ये ब्रिटिश सत्यापासून भारताला मुक्त करण्याची प्रतिज्ञा घेण्यात आली.
- पूर्ण स्वराज्य असावे असे उद्दिष्ट मानणारे सुभाष चंद्र बोस, नेहरू,

सत्यमूर्ति इत्यादी.

- सविनय कायदेभंग चळवळ 1930-1934

- सरकारला दिलेली एक वर्षाची मुदत समाप्त
- गांधीजींनी युरोपचा दौरा रद्द
- गांधी यांनी भारताचे वेगवेगळ्या भागाचे दौरे सुरू केली
- 1924 पासून ते दौऱ्यामधून लोकांशी संवाद साधला.
- 1929 सुरुवातीपर्यंत कालेवाडी मध्य प्रदेश मध्य प्रांत बंगाल मलबान बिहार संयुक्त प्रांत आसाम महाराष्ट्र कर्नाटक तमिळनाडू ओरिसा इत्यादी प्रदेशाचा दौरा पूर्ण.
- 1929 पूर्वीच्या दौऱ्यात गांधीजी खादीचा वापर हिंदू-मुस्लीम ऐक्य अस्पृश्यता इत्यादी कार्यांवर भर देत प्रत्यक्ष कृती.
- लाहोर अधिवेशनात काँग्रेस कार्यकारिणीला कर भरण्यास नकार देण्याबरोबर सविनय कायदेभंगाची चळवळ हाती घेण्याचा अधिकार
- 31 जानेवारी 1930 रोजी गांधीजींनी आपल्या अकरा मागण्यांचा खलिता आयर्विन सादर मात्र या मागण्या मान्य केल्या नाहीत.
- आता एकच पर्याय सविनय कायदेभंग
- मागण्या : मीठावरील कर रद्द, दारूबंदी, मीठ बनविण्याची सरकारी मक्तेदारी रद्द
- दांडी यात्रा :
- 2 मार्च 1930 रोजी गांधीजींनी आयर्विनला पत्र लिहून आपण ब्रिटिश राजवटीला साप का समजतो ते नमूद केले.
- लोकांचे शोषण, संस्कृती नष्ट, अध्यात्मिक अवतती, लोकांकडून कर, मोफत मिळण्याच्या मिठावर कर
- हे मिठाची कायदे तोडण्याची आपली योजना असल्याचे जाहीर केले.
- तुम्ही मला अटक करून माझे प्रयत्न निष्फळ करू शकतात याची जाणीव आहे.
- कायद्याचा भंग केल्यावर कायदानुसार होणारी शिक्षा भोगण्यास मी तयार आहे. अर्थात मिटांवर कर लावण्याची काहीच गरज नव्हती
- मिठाचा सत्याग्रह करण्यासाठी दांडी हे किनारी गाव
- साबरमती ते दांडी
- साबरमती आश्रम, गांधी आश्रम, हरिजन आश्रम, सत्याग्रह आश्रम
- साबरमती आश्रम पूर्वी अहमदाबादजवळील कोचाई येथे होता.
- 1914 प्लेगच्या साथीमुळे तो हलविण्यात आला. कोचा, बंगाल दांडी हे गाव किनारी बघत होते.
- जबलपुर तालुका
- नवसारी जिल्हा
- अरबी समुद्राचा जवळ
- दांडी यात्रा सुरु : 12 मार्च 1930 ते 6 एप्रिल 1930
- 78 सत्याग्रही

- 24 दिवस यात्रा
- 240 मैल
- 390 किलोमीटर
- सर्वात जास्त भारतीय या सविनय कायदेभंग चळवळीत सामील
- भारतातील पहिला सत्याग्रह
- ज्यामध्ये सगळ्यात जास्त लोकांनी सहभाग घेतला
- सर्व जाती धर्मातील लोकांनी सहभाग घेतला
- भाषणे, प्रवास, घोषणा, अहिंसेचे पालन शक्य त्या ठिकाणी मिठाच्या कायद्याचा भंग.
- कर भरण्यास नकार
- वकिलांचा व्यवसाय त्याग.
- मद्याच्या व कापडाच्या दुकानासमोर निदर्शने
- न्यायालयावर बहिष्कार
- सरकारी कर्मचाऱ्यांनी पदाचे राजीनामे
- सत्य व अहिंसा हाच फक्त स्वातंत्र्यप्राप्तीचा एकमेव मार्ग आहे गांधी आवाहन
- 6 एप्रिल दांडी येथे मीठ उत्पन्नातून मिठाचा कायदा मोडला
- संपूर्ण देशभरात सत्याग्रह पसरला.
- तामिळनाडू राजगोपालचारी, केरळ, के केळप्पन.
- नेतृत्व : मलबार वायकोम सत्याग्रहाचे नायक
- **चळवळीतील विविध टप्पे**
- वायव्य सरहद्द प्रांतातील प्रतिसाद
- खान अब्दुल गफार खान हे गांधीजींचे निष्ठावान अनुयायी (सुख पोस्ट)
- खुदा-ई खिदमतगार संघटना
- स्थापना : 1929
- (परमेश्वराचे सेवक) सदस्यांना लाल डगलेवाला म्हणत.
- या चळवळीत सक्रिय भूमिका
- 'पख्तून' हे मासिक काढले.
- त्यामुळे पेशावरमध्ये जनतेमधील आनंदाचे वातावरण
- पेशावर शहर लोकांच्या नियंत्रणाखाली
- 23 एप्रिल 1930 : काही काँग्रेस नेत्यांना अटक
- येथील गडवाल फलटणचे अधिकारी 'चंद्रसिंग ठाकूर' यांनी गोळीबार करण्यास नकार
- लष्करी न्यायालयाकडून शिक्षा
- (खान अब्दुल गफार खान) बादशहा खान म्हणतात.
- सरहद्द गांधी म्हणून ओळख
- बच्चा खान यांची अहिंसा या प्रयोगामुळे ओळख
- जन्म : पेशावर 1890
- संघटनेची प्रतिज्ञा 'हम खुदा के बंदे दौलत मौत की हमे कदर नही'

- 1987 भारतरत्न
- 1988 मृत्यू
- माईड लाइफ अँड स्ट्रगल 1969- प्रकाशित
- ब्रिटिश इंडियामध्ये 'फ्रंटियर गांधी' म्हणून ओळख
- अखिल भारतीय मुस्लिम लिंगच्या भारताच्या फाळणीची मागणीचा त्यांनी विरोध केला.
- 2) **सोलापूरचा सत्याग्रह**
- चळवळ झपाट्याने पसरू लागली.
- सरकारपुढे पाशवी बळाला वापर करण्याशिवाय पर्याय
- 4 मे गांधीजींना अटक
- गांधीजींच्या अटकेचा सर्वात जास्त संताप सोलापूर
- तेथे कामगार आघाडीवर
- 6 मे 1930 हरताळ
- जनतेचे राज्य निर्माण
- शेवटी लष्कराला पाचारण केले.
- 9, 10, 11 मे सोलापूर पूर्णपणे जनतेचे राज्य मुक्त झाले.
- (काही काळांसाठी स्वतंत्र झालेल्या भारतातील पहिला भाग)
- 49 दिवस मार्शल (लॉ) हा कायदा सोलापुरात लागू.
- 8, 9 मे नाईट कलेक्टर जमावावर गोळीबार केला
- **शंकर शिवदारे** सोलापूरचा पहिला हुतात्मा - हातात तिरंगा- अब्दुल कुर्बान हुसेन, मल्लप्पा धनशेट्टी, श्रीकिसन सारडा, जगन्नाथ शिंदे (वेगवेळ्या जातीचे)
- 12 जानेवारी 1931 फाशी - पुणे जेल
- यामुळे सोलापूर हुतात्म्यांचे शहर
- तो दिवस 'हुतात्मा दिवस' साजरा
- **धारासना सत्याग्रह**
- गांधीजींना अटक करण्यापूर्वीच धारासना येथे सत्याग्रह निश्चित निश्चित.
- नेतृत्व : सरोजिनी नायडू, इमाम साहेब, आफ्रिकेतील सहकारी मणिलाल, (गांधींचे चिरंजीव)
- दोन हजार सत्याग्रही तेथे सत्याग्रहासाठी केली मात्र इंग्रजांनी काट्यांनी बेशुद्ध होईपर्यंत मारहाण केली.
- जखमी सत्याग्रहींना त्यांचे सहकारी उचलून नेत असे नंतर समोर दुसरी तुकडी येत
- एकाही सत्याग्रहींने प्रतिकारास्तव इंग्रजावर हात उचलला नाही .
- **वेब मिलर** - अमेरिकन पत्रकारांनी या भारतीय राष्ट्रवादाची झलक सगळीकडे पोहोचविली.
- अहिंसक सत्याग्रह ही साधी गोष्ट नव्हती.
- मिलर लिहितात असा सत्याग्रह मी वीस देशांमध्ये कुठेही पाहिलेला नाही.
- **इतर ठिकाणचे सत्याग्रह**

- एप्रिल 1930 गांधीजींनी बॉम्बे चौपाटीवर मिठाचा सत्याग्रह करण्यासाठी सात जणांची तुकडी - दोन महिला त्यात कमलादेवी चटोपाध्याय व अवंतिकाबाई गोखले
- कमलाबाई मीठ तयार करित असताना जखमी तरीही मिठाचे पॅकेट्स उच्च न्याय स्वातंत्र्याचे मीठ विकत होता का असे विचारले
- महाराष्ट्रात वडाळा मालवण शिरोडा दहीहंडा शिवाजीराव पटवर्धन
- मद्रास ओरिसा आंध्र किनारा
- कर्नाटकात सनिकदा येथे मिठाचा सत्याग्रह
- **बहिष्कार**
- दारूच्या व परदेशी कापडाच्या दुकानांसमोर निदर्शने
- महिला विद्यार्थी करून सहभागी
- दारूवरील बहिष्कारामुळे सरकारचे उत्पन्न बुडाले
- **बाबू गेनू चे बलिदान**
- 12 डिसेंबर 1930 रोजी मुंबई जॉर्ज फ्रिजर या व्यापाराचा परदेशी मालाचा ट्रक - विरोध
- बाबू गेनू हा कामगार आघाडीवर
- तो ट्रक समोरून हलला नाही - अंगावर
- **बिहारमधील चौकीदार करबंदी**
- पूर्व भारतात सत्याग्रहींना चौकीदार कर देण्यास नकार
- (मोंघीर, अरण बागल जिल्हा)
- गुजरात बारडोली येथे जमीन महसूल देण्यास नकार
- वनविषयक कायद्यांना आवाहन
- ब्रिटिश सरकारने महाराष्ट्र-कर्नाटक, मध्यप्रांतात लादलेल्या वन व्यापारावरील निर्बंधांचा आदिवासी परिसरात
- तेथील आदिवासींना आव्हान देवून सविनय कायदेभंग चळवळीत सहभाग
- **महाराष्ट्रात**
- बिळाशी, संगमनेर, कळवण, चिरणे, पुसद येथे जंगल सत्याग्रह
- आदिवासींना अटक
- उत्तर प्रदेश-करबंदी
- जमीन महसूल व खंड न देण्याची चळवळ
- जमीनदारांनी सरकारला महसूल देऊ नये
- कुळांनी-जमीनदाराला खंड देऊ नये.
- जमीनदार हे सरकारशी एकनिष्ठ त्यामुळे - कर बंदी
- नेहरूंनी काँग्रेसकडून कर बंदीचा ठराव संमत
- त्यात आग्रा व रायबरेली हे दोन्ही प्रमुख केंद्रे
- मुलांची वानरसेना व मुलींच्या मांजरी सेना स्थापन
- स्त्रीपुरुष व मुलांचे गट- राष्ट्रीय गीते म्हणत
- प्रभातफेऱ्या
- सर्वत्र हस्तपत्रके
- यातून राष्ट्रीय चळवळीची माहिती देत

- सार्व, सभा इ.
- **स्त्रियांचा सहभाग**
- लाडीराणी झुत्सी - उत्तर भारतीय महिला
- दारू दुकाने पेटवली
- परदेशी कपड्यांच्या होळ्या
- 1920-42 सर्व आंदोलनात भाग
- गांधी युगाचा आरंभ काळ
- 2) अवंतिकाबाई गोखले
- 1930 मध्ये स्त्री पुरुष मार्गदर्शन
- सरलादेवी चौधरी (रवींद्रनाथ टागोर यांची नात)
- बंगाल+पंजाब क्रांतिकारकांच्या शक्तीला एकत्र (1 जानेवारी 1909) वंदे मातरम घोषणा
- **हंसा मेहता**
- उच्चशिक्षण इंग्लंडमध्ये
- राष्ट्रीय चळवळीत सामील
- सायमन कमिशनला विरोध कारावास
- सरलाबेन साराभाई
- स्वतंत्र आंदोलन गुजरातमध्ये तळागाळापर्यंत
- गुजरात : जानकीदेवी बजाज, मृदुला साराभाई, भक्तीबा देसाई स्वातंत्रसंग्रामात सामील.
- गांधीजींनी असे स्पष्ट केले की स्त्रियांनी सत्याग्रहात भाग घेण्यापेक्षा पिछाडीला राहून जखमी सत्याग्रहीची देखभाल करावी
- हा निर्णय सरोजिनी नायडू यांना समजला त्या म्हणाल्या आम्ही सत्याग्रहींची देखभाल जरूर करू पण आम्ही देशासाठी बलिदान देण्यासाठी आलोय आम्हाला त्या ध्येयापासून वंचित करणे अन्याय आहे.
- सत्याग्रह शस्त्र
- गांधीजींना मान्य
- राणी गौडिन्ट
- जन्म : मनिपुर
- नागा जमातीचा नेता
- वयाच्या तेराव्या वर्षी हेरक धार्मिक चळवळीत सहभागी
- इंग्रजांना मणिपुर मधून हाकलून लावण्यासाठी
- नेते जादोनाग - झाशी
- राणी नागा टेकड्यांमध्ये एकता प्रस्थापित करण्याचे प्रयत्न
- गांधीजींच्या चळवळीने प्रभावित
- कोणताही कर न भरण्याची घोषणा
- ब्रिटिश लष्करावर छापे टाकू
- सरकारी चौकीवर हल्ले
- एप्रिल 1932 गौडीनल्यू अटक
- 1947 सुटका

- मदन मोहन मालवीय व माधव श्रीहरी अणे अटक करून
- 9 जुलै गोलमेज परिषदेचे सुतोवोच
- बॅ. जयकार व तेज बहादुर सप्रू यांनी काँग्रेस व सरकार यांच्या दरम्यान तडजोडी प्रयत्न
- व्हाईसरॉयने नकार
- सायमन कमिशन अहवाल प्रसिद्ध त्यात वसाहतीच्या स्वातंत्र्याचा उल्लेख नव्हता.
- गोलमेज परिषदा भरविण्याची तरतूद - घटनात्मक सुधारण्यासाठी
- पहिली व नवीन परिषद 12 नोव्हेंबर 1930 ते जानेवारी 1931
- ब्रिटिश पंतप्रधान मॅक्डोनाल्ड
- परिषदेला 89 प्रतिनिधी : 16 राजकीय पक्षाचे, 16 भारतीय संस्थानिक, 57 भारतीय राजकीय पक्ष
- काँग्रेसचा एकही प्रतिनिधी हजर नव्हता.
- भारतीय एकही उद्योजक नव्हता.
- मात्र काँग्रेस नव्हते त्यामुळे घटनात्मक प्रगतिविषयी चर्चा निरर्थक आहे, असे सर्वांचे मत.
- त्यामुळे काँग्रेसशी जमवून घेतले पाहिजे
- गांधीसह, सर्व सदस्य 25 जाने. 1931 सुटका
- प्रतिनिधी हजर
- 1) हिंदु-मुंजे, जयकर
- 2) मुस्लीम - आगाखान, जीना, मौलाना अली, फलज-उल-हक
- 3) लिबटल फेडरेशन - तेजबहादुर सप्रू, श्रीनिवास शास्त्री
- 4) डिप्रेस्ड क्लासेस - डॉ. आंबेडकर
- 5) महिला - बेगम शाहनवाज, राधाबाई सुब्बारायन
- 6) कामगार - 10 - एम. जोशी
- परिषदेचा परिणाम
- 1) सायमन कमिशनच्या अहवालावर काही प्रस्ताव-संघराज्य, पूर्ण प्रांताना स्वायत्तता, केंद्रात द्विदल राज्यपध्दती, संस्थानिक-संघराज्य
- 2) 8 उपसमित्या स्थापन
- 3) जांतीवार प्रश्नांत एकमत नाही
- जीनांनी - चौदा मागण्यांचा आग्रह - स्वतंत्र मतदारसंघ
- 4) आंबेडकरांनीही - दलित वर्गासाठी स्वतंत्र मतदारसंघ

गांधी-आयर्विन करार - 5 मार्च 1931

- गोलमेज परिषदेवरून परतलेल्या प्रतिनिधींशी व विविध राजकीय पक्षांशी तीन आठवडे काँग्रेस कार्यकारणीने चर्चा
- कार्यकारणीने सर्व अधिकार गांधीजींना दिले
- त्यानंतर गांधीजी व आयर्विन 15 दिवसांच्या चर्चेनंतर करार झाला.
- ही चर्चा दिल्लीला झाली त्यास 'दिल्ली करार' म्हणतात.
- या करारानुसार आयर्विनने पुढील मागण्या मान्य केल्या.
- 1) हिंसक कृत्यांच्या शिक्षा झालेल्यांना वगळता सर्व राजकीय कैद्यांची मुक्तता करणे.
- 2) अद्याप वसुल न झालेला दंड माफ करावे.
- 3) त्रयस्थांना विकण्यात आलेल्या जमिनी शेतकऱ्यांना परत द्याव्यात.
- 4) राजीनामा दिलेल्या सरकारी कर्मचाऱ्याप्रती सौम्य धोरण स्विकारावे.
- 5) किनारी भागातील लोकांना मीठ तयार करण्याची परवानगी घावी.
- 6) शांततापूर्ण व आक्रमक नसलेली निर्देशने करण्याची लोकांचा हक्क मान्य करणे.
- 7) आपत्कालीन अध्यादेश मागे घेणे.
- गांधीजींच्या दोन मागण्या अमान्य
- 1) पोलिसांच्या दडपशाहीची सार्व. चौकशी करणे.
- 2) भगतसिंग व साथीदार फाशीची शिक्षा सौम्य करून जन्मठेपेत रुपांतर
- गांधीजींनी काँग्रेसच्या वतीने
- 1) सविनय कायदेभंग चळवळ स्थगित करणे.
- 2) दुसऱ्या गोलमेज परिषदेत सहभागी होणे मान्य केले.

कराची अधिवेशन - 29 मार्च 1931

- अध्यक्ष - सरदार वल्लभभाई पटेल
- केवळ 6 दिवस आधी
 - भगतसिंग, सुखदेव, राजगुरु यांना फाशी
 - कराराची संभावना : ♦ एक विश्वासघात, भारतीय मध्यमवर्गांच्या चंचल स्वभावाचा पुरावा ♦ दबावाखाली गांधीजींनी पत्करलेली शरणागती इ.
 - पंजाबातून कराची पर्यंत जाताना नवजीवन सभेच्या तरूणांनी काळे झेंडे गांधीजींना दाखवले.
 - अधिवेशनात
 - 1) मुलभूत हक्क व राष्ट्रीय आर्थिक कार्यक्रम आखला गेला.
 - 2) गांधी-आयर्विन कराराला मान्यता.
 - 3) भगतसिंग व सहकार्य यांच्या धैर्याची प्रशंसा
 - पहिल्यांदाच काँग्रेसने सर्वसामान्यांसाठी असलेल्या 'स्वराज्याची' व्याख्या

“लोकांचे शोषण थांबविण्यासाठी राजकीय स्वातंत्र्यामध्ये भुकेल्या लक्षावधी व्यक्तींसाठी खरे आर्थिक स्वातंत्र्य ही समाविष्ट असावे.”

दुसरी गोलमेज परिषद

7 सप्टे. 1931 - 1 डिसें. 1931

- 29 ऑगस्ट 1931 रोजी गांधीजी दुसऱ्या गोलमेज परिषदेला उपस्थित राहण्यासाठी समुद्रमार्ग लंडन निघाले
- या परिषदेविषयी फारश्या अपेक्षा नव्हत्या.
- 1) आर्थिक व राजकीय सुधारणांमुळे भारतावरचे नियंत्रण कमी होईल
- 2) विन्स्टन चर्चिल यांनी एका राजद्रोही फकिराशी (देशद्रोशी फकीर) ब्रिटिश सरकार वाटाघाटी करित असल्याबद्दल तीव्र असंतोष व्यक्त केला.
- 3) डेली मेल : वृत्तपत्राने 'भारताशिवाय ब्रिटिश राष्ट्रकुलाचे तुकडे होतील ते कोसळून पडेल, आर्थिक व्यापारी, राजकीय, भौगोलिक दृष्टीने भारत ही आपल्या साम्राज्याची मालमत्ता ही सत्ता संपवणे म्हणजे देशद्रोह होय.
- 4) भारतामध्ये लॉर्ड आयर्विन जागी लॉर्ड विलिंग्डन यांची नियुक्ती करण्यात आली.
- 5) मजुर पक्षाचे सरकार जरी निवडून आले असले तरी त्यांना हुजूर पक्षाबरोबर राष्ट्रीय सरकार स्थापन करावे लागले
- हुजूर पक्ष - भारतीय प्रश्नाप्रती प्रतिकूल होता.
- 6) या काळात सम्युअल होअर - कमकुवत भारतमंत्री
- 7) गोलमेज परिषदेतील सर्व तथाकथित भारतीय प्रतिनिधी सरकारनिष्ठ जातीयवादी, संधिसाधू जमीनदार, संस्थानाचे प्रतिनिधी होते.
- काँग्रेस म्हणजे सर्व भारतीयांची प्रतिनिधी नव्हे, गांधीजींना शह देण्यासाठी व त्यांनी ब्रिटिश राज्यकर्त्यांसमोर प्रश्न उपस्थित करू नये. यासाठी सरकारने या सर्वांचा वापर करून घेतला.
- महान गुजराती कवी मेघानी काव्यपंक्तीमध्ये-गो. परिषदेविषयी राष्ट्राला वाटणाऱ्या आकांक्षा लिहतात
- गांधीजींना उद्देशून -
“छेलो कटोरो जेरनो आ,
पी जाओ बापू”
(विषाचा हा शेवटचा प्यालाही बापु तुम्हालाच प्यावा लागेल.)
- गांधीजी - लंडनमध्ये काय होईल याचा जेव्हा मी विचार करतो तेव्हा भारतात सर्व काही ठिक नाही अशी जाणीव होती. अशा वेळी मला निराश करण्यासाठी कशाची गरज नसते.
- मी रिकाम्या हाताने परतणेही शक्य नाही.
- प्रतिनिधी -
- दुसऱ्या गोलमेज परिषदेला भारतीय पक्ष व संस्थानिक यांचे मिळून 107 प्रतिनिधी हजर
- दुसरी परिषद अल्पसंख्यांच्या प्रश्नावरून बारगळली

- हिंदुस्थानची भावी राज्यघटना कशी असावी अशी चर्चा व्हायला हवी होती, चर्चा झाली जातीय प्रश्नावर
- 1) जातीय प्रश्नावर मुसलमान, ख्रिश्चन, अस्पृश्य, शीख यांचा प्रतिनिधीनी स्वतंत्र मतदार संघ मागणी
- 2) त्यांना महात्मा गांधी व राष्ट्रसभा आपले प्रतिनिधीत्व करणार नाहीत असे वाटायचे
 - गांधीजी सांगत होते. राष्ट्रसभा राष्ट्राचे प्रतिनिधीत्व करणारी संघटना आहे.
- 3) गांधीजींनी सर्व हिंदुस्थानच्या वतीने संपूर्ण स्वातंत्र्याची मागणी केली.
 - सरकार त्या मागणीस तयार नव्हते.
 - जबाबदार राज्यपध्दती ते केंद्रात आणावयास तयार होते परंतु तीही अर्धवट
- 4) एका बाजूला गांधीजी आणि दुसऱ्या बाजूला हिंदुस्थानातील अल्पसंख्याकांचे प्रतिनिधी असे दृश्य परीषदेत दिसत होते.
 - मुस्लीम, शीख इ. आपल्या स्वार्थासाठी राष्ट्रीय हित बाजूला केले.
- जातीवार प्रश्नासाठी समाधानकारक उत्तर मिळेना. सरकारला हेच हवे होते.
- हिंदी प्रश्नांबाबत एकमत होत नाही हे पाहून सरकारने स्वतः निर्णय घेण्याची योजना केली.
- त्यामुळे सरकार राष्ट्रविरोधी व फुटीरवृत्तीय पाठिंबा देणार उघड होते.
- डिसें. 1931 परीषदेचा शेवट घोषणा
 - 1) दोन मुस्लीम बहुसंख्य प्रांत स्थापन केले जातील.
 - सिंध, वायव्य सरहद्द प्रांत
 - 2) भारतीय सल्लागार समिती व 3 तज्ञ समित्या स्थापन. मताधिकार, वित्त, संस्थाने, समित्या.
 - 3) एकमत नाही; जातीय निवाडा जाहीर केला जाईल.

सविनय कायदेभंग – दुसरे पर्व

29 डिसेंबर 1931 ते एप्रिल 1934

- 28 डिसें. 1931 गांधीजी निराश होऊन भारतात परतले.
- काँग्रेस कार्यकारणीने सविनय कायदेभंग चळवळ सुरु करण्याचा निर्णय घेतला
- 31 डिसें. गांधीजींनी व्हाइसरॉयची भेट घेण्याची इच्छा प्रदर्शित केली.
- तोपर्यंत सविनय कायदेभंग चळवळ तहकूब करण्याची तयारी दाखविली.
- व्हाइसरॉयने भेटण्यास नकार
- पुढील 5 वर्षे नकार कायम.

- 4 जाने. 1932 गांधीजींना अटक
- चळवळीची दडपशाही सुरु
- पोलिसांना अमर्याद अधिकार दिले.
- मुलकी लष्करी कायद्याचा अंमल.
- 1 लाख - अटक
- काँग्रेस व तिच्या संघटनांना बेकायदेशीर ठरविण्यात आले.
- काँग्रेसच्या अधिवेशनावर बंदी
- गांधीजींचे आश्रम ताब्यात.
- दुसरे पर्व प्रभावी नाही कारण
 - 1) जनता तयार नव्हती.
 - 2) गांधीजींना वेळ मिळाला नाही
 - 3) सरकारची दडपशाही
- यामुळे इ.स. 1933 च्या सुरुवातीला विलिंग्डन म्हणतात, “काँग्रेसची आजची स्थिती ही निश्चितच 1930 इतकी चांगली नाही, सर्वसामान्य जनतेवरील तिचा प्रभाव कमी झाला आहे, परंतु विलिंग्डनला अजून काँग्रेस समजलीच नव्हती.”
- तर ती चळवळ
 - स्त्री-पुरुष मने जिंकण्याची
 - काँग्रेसवरचा लोकांचा विश्वास वाढला
 - स्वातंत्र्य जरी मिळाले नसले, तरी ते मिळवण्याची इच्छा दृढ
 - ब्रिटिश राजवटीवरील विश्वास पूर्ण उडाला.
- H.N. ब्रेल्डफर्ड -
भारतीयांची मने मुक्त झाली होती, त्यांनी आपल्या हृदयात स्वातंत्र्याच्या उर्मींना अनन्यसाधारण महत्त्व दिले.
- पुर्नबांधणीचा कालखंड
- डॉ. अन्सारी - प्रदीर्घ लढ्यांनंतर आपण विश्रांतीची तयारी करित आहोत, त्यामुळे कधी काळी आपल्याला संघटित सामर्थ्यासह अधिक व्यापक लढा देता येईल.
- गांधीजींना या चळवळीचे नेमके आकलन झाले ते ज. नेहरू 1933 लिहतात
“आपला पराभव झाला असे मला वाटत नाही आपला देश स्वातंत्र्याच्या दिशेने 1920 प्रमाणे आजही झपाट्याने आगेकूच करित आहे व याबद्दल मला खात्री आहे.”

जातीय निवाडा – 16 ऑगस्ट 1932

- ब्रिटिशांची फोडा व झोडा नीती.
- या निवाड्याने सर्व अल्पसंख्याकांना कायदेमंडळामध्ये स्वतंत्र मतदारसंघ जाहीर करण्यात आले.
- म्हणजे मुस्लीम प्रतिनिधीची निवड फक्त मुस्लीम मतदारच करणार होते.
- या निवाड्याने अनुसूचित जातींना अल्पसंख्यांक ठरवून हिंदू पासून

- वेगळे करण्याचा प्रयत्न
- काँग्रेसचा विरोध
- यामुळे अल्पसंख्यांक किंवा सर्वच
- गटाचा आपले हितसंबंध वेगळे आहेत (सर्वसाधारण भारतीयांपेक्षा) असा समज दृढ होणार होता.
- याचा परिणाम भारतीय लोकांमध्ये फूट पडणार
- राष्ट्रीय एकात्मतेस घातक त्यामुळे स्वतंत्र मतदारसंघ काँग्रेसचा विरोध असला तरी अल्पसंख्याकांच्या संमतीशिवाय जातीय निवाड्यात बदल करू नये अशी भूमिका काँग्रेसने घेतली.
- काँग्रेस तटस्थ
- गांधीजींचा विरोध
- 1) दलित हिंदुपासून वेगळे पडतील
- 2) राष्ट्रीय ऐक्य व राष्ट्रवाद गंभीर हल्ला
- 3) दलितांना राजकीय वेगळा दर्जा मिळाला तर अस्पृश्य निवारणाचा प्रश्न माघे पडेल.
- गांधीजींची सहमती - राखीव होती.

पुणे करार - 24 सप्टेंबर 1932

- येरवडा येथे हा करार करण्यात आला.
- जातीय निवाड्यामुळे गांधीजींनी 20 सप्टेंबर 1932 रोजी प्राणातिक उपोषण सुरू केले.
- वृत्तपत्रांना निवेदन "माझ्या मते, माझा जीव फारसा महत्वाचा नाही या उदात्त कार्यासाठी 100 जणांना जरी हौतात्म पत्करावे लागले सवर्ण हिंदुनी आपल्या धर्मातील असहाय्य स्त्री पुरुषावर केलेल्या अत्याचाराचे परीमार्जन होणार नाही.
- या उपोषणामुळे सगळ्यांची मने हेलावून गेली.
 - मोठमोठ्या सार्व सभा
 - गांधीजींसाठी उपवास व प्रार्थना
 - अनेक मंदिरे अस्पृश्यांसाठी खुले.
- 1) रविंद्रनाथ टागोर - भारताची एकता व सामा-एकात्मकता याकरिता आपल्यासारखे त्यागी आणि अमुल्य असे जीवन पणाला लावले जावे ही गोष्ट निश्चितच महत्वाची आहे.
 - आमची दुःखी मने नेहमीच आपल्यासोबत असतील.
 - आंबेडकरांनी नाराजी व्यक्त (उपोषणावर)
 - गांधीजींचा राजकीय स्टंट आहे असे आंबेडकर म्हणाले
 - मालवीय
 - तेजबहादूर
 - हृदयनाथ कुंझरू
 - डॉ. राजेंद्र प्रसाद
 - सरदार पटेल
 - या सर्वांनी गांधी आंबेडकर समेट घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न.

- या नुसार पद दलितांसाठी स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी मागे घेण्यात आली.
- राखीव जागा मान्य
- 1) केंद्रिय कायदेमंडळात राखीव जागेचे प्रमाण एकूण सभासद संख्येच्या 18% इतके
- 2) प्रांतिक कायदेमंडळात राखीव जागांची संख्या 148 पर्यंत वाढविण्यात आली. (अगोदर - 71 होती.)
- दलितांच्या वतीने आंबेडकरांनी व दादासाहेब गायकवाड काँग्रेसच्या वतीने मालवीय - तत्कालीन काँग्रेस अध्यक्ष नात्याने सहा
- 'येरवडा करार' असे म्हणतात
- सरकारने पुणे करारास मान्यता दिली आणि जातीय निवाड्याला दुरूस्ती म्हणून स्विकार केला.
- पुणे करारानंतर गांधीजींनी घोषित "माझ्या हरिजन मित्रांना मी वचन देतो कराराचे पालन होण्यासाठी त्यांनी मला ओलीस ठेवले तरी चालेल.
- तुरुंगातून आल्यानंतर दोन वर्ष त्यांनी आपल्या अन्य कार्याकडे पाठ फिरवली.
- अस्पृश्यतेच्या विरोधात मोहिम
- साबरमतीमधून आपला मुक्काम
- वर्ध्यांच्या हरिजन आश्रमात नेला कारण स्वराज्य मिळविल्याशिवाय आपण साबरमती आश्रमता परत नाही अशी शपथ त्यांनी 1930 मध्येच घेतली होती.
- नोव्हेंबर 1933 ते जुलै 1934 नऊ महिन्यांच्या काळात वर्ध्यांपासून सुरुवात करून देशाचे विस्तृत असा 'हरिजन दौरा' केला
- हरिजन सेवक संघ - निधी जमविला
- हरिजन आंदोलन काळात दोन मोठी उपोषणे
- 'अस्पृश्यतेचे निवारण करा व मला संपवून टाका' अशी गांधीजींची भूमिका'

तिसरी गोलमेज

- 17 नोव्हें. ते 24 डिसे. 1932
- काँग्रेसने बहिष्कार टाकला
- या परिषदेला केवळ 46 प्रतिनिधी
- ते एकनिष्ठ प्रतिनिधी
- आगाखान आंबेडकर सपु. केळकर, बेगम जहानआरा इ. आमंत्रित
- या परीषदेत ब्रिटिशांनी पूर्वीच ठरवून ठेवलेली योजना तत्काळ मंजूर करण्यात आली.
- या योजनेत मुलभूत हक्कांचा समावेश करण्यात यावा अशी प्रतिक्रिया भारतीय प्रतिनिधींनी केली, पण ती मंजूर झाली नाही.
- ती गोलमेज परिषदापैकी दोन परीषदांमध्ये काँग्रेसचा सहभाग नसल्याने या परिषदांना फारशी लोकप्रियता मिळाली नाही.

- मार्च 1933 - तीन गोलमेज परिषदांच्या अहवालाच्या आधारे 'श्वेतपत्रिका'
- यास काँग्रेसने विरोध
- त्यासाठी श्वेतपत्रिकेच्या परीक्षणासाठी ब्रिटिश पार्लमेंटने एक संयुक्त समिती स्थापन केली.
- 11 नोव्हें. 1934 - अहवाल
- अहवालाच्या आधारे विधेयक पार्लमेंटमध्ये
- 4 ऑगस्ट 1935 रोजी हे विधेयक "भारतीय शासन कायदा - 1935" म्हणून पारित करण्यात आला.

भारतीय शासन कायदा - 1935

- प्रमुख स्रोत -
 - 1) सायमन कमिशनचा अहवाल
 - 2) नेहरू अहवाल
 - 3) तिन्ही गोलमेज परिषदांमधील चर्चा
 - 4) ब्रिटिश सरकारची श्वेतपत्रिका
 - 5) पार्लमेंट 'संयुक्त निवडक समिती' अहवाल (निवडणूक विषयक तरतूद)
- 1935 च्या कायद्याची वैशिष्ट्ये
 - 1) अखिल भारतीय संघराज्य - अ) ब्रिटिश प्रांत ब) संस्थाने
 - 2) केंद्र स्तरावर द्विशासन व मर्यादित प्रमाणावर जबाबदार शासनपध्दती
 - 3) प्रांतिक स्तरावर प्रांतीक स्वायत्ता व जबाबदार शासन
 - 4) केंद्र व प्रांतिक स्तरावर स्वतंत्र प्रतिनिधित्व (धार्मिक व इतर गट)
 - 5) सुप्रीम कोर्टाची स्थापना (फेडरल कोर्ट)
 - 6) भारतमंत्र्यांचे इंडिया कौन्सिल रद्द करण्यात आले. त्याऐवजी भारतमंत्र्यांला सल्ला देण्यासाठी सल्लागार मंडळ स्थापन.
 - 7) जातीय मतदारसंघाचा पुरस्कार
 - 8) ब्रम्हदेश हिंदुस्थानापासून वेगळा.
- या कायद्याने इंग्लंडमधील तरतूदी
 - 1) भारतमंत्र्यांचे इंडिया कौन्सिल रद्द, जागी, सल्लागार मंडळ नेमले.
 - 3 ते 6 सदस्य
 - यांचा सल्ला भारतमंत्री बंधनकारक नव्हता.
 - भारतीय राज्यकारभाचा कमीत कमी 10 वर्षे
 - अनुभव असणाऱ्या व्यक्ती नेमणूक या मंडळात
 - यांचा पगार भारताच्या तिजोरीतून तरतूद
 - 2) केंद्रात मर्यादित जबाबदारी शासन पध्दत व प्रांतिक स्वायत्तता यामुळे भारतमंत्र्यांचे देखरेख व नियंत्रणाचे अधिकार कमी झाले.
 - मात्र निर्णायक सत्ता कायम.

संघराज्य तरतूद

- अखिल भारतीय संघराज्य तरतूद

- गव्हर्नराचे प्रांत - 11
- चीफ कमिशनरचे प्रांत - 6
- संस्थानिक

- संस्थानिक भूमिका ऐच्छिक

- 1) सर्व संस्थानाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी निम्म्या लोकसंख्येचे प्रतिनिधी करतील इतके सदस्य आले. संस्थानिक संघराज्यात सामील होण्यास तयार होतील तर
- 2) राज्यसभेतील संस्थानिकांच्या 104 जागापैकी निम्म्या जागांचे प्रतिनिधित्व करतील इतके तेव्हाच संघराज्य होईल.

- मात्र हे झाले नाही त्यामुळे संघराज्य स्थापन होऊ शकले नाही.
- अखिल भारतीय संघराज्याच्या कारभारासाठी विषयांची विभागणी तीन सुचीमध्ये

- 1) संघसूची - राष्ट्रीय विषय
 - संरक्षण परराष्ट्र धोरण, चलन, सीमा शुल्क, रेल्वे, पोस्ट इ.
- 2) प्रांतिक सूची - प्रादेशिक विषय
 - जमीन महसूल, शिक्षण, सुरक्षा दल, स्थानिक शासन इ.
- 3) समवर्ती सूची -
 - पाटबंधारे, वीजपुरवठा मजूर इ.
 - शेषाधिकार - गव्हर्नर जनरल

कार्यकारी मंडळ

- संघराज्याच्या कार्यकारी मंडळासाठी द्विशासन लागू करण्यात आले
- संघराज्यीय विषयाची विभागणी राखीव व सोपीव अशी करण्यात आली.
- राखीव विषय
 - प्रशासन - गव्हर्नर जनरल मार्फत त्याने नियुक्त केलेल्या महत्तम 13 कार्यकारी सदस्यांच्या मदतीने
 - संरक्षण, परकीय कामकाज, धर्मविषयक, आदिवासी प्रदेश प्रशासन इ.
 - मंत्रिमंडळाची नेमणूक बडतर्फे, अध्यादेश, कायदे पारित करणे संयुक्त बैठका बोलावणे इ.

सोपीव विषय

- प्रशासन ग.ज. मार्फत मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानुसार
- 10 मंत्री मंत्रिमंडळात
- नेमणूक - ग.ज. कायदेमंडळाच्या सदस्यांमधून त्यात काही
 - संस्थानिक, अल्पसंख्याक
- मंत्री ग.ज. मर्जीने पद धारण
- तसेच ते कायदेमंडळाला जबाबदार
- ग.ज. विशेष जबाबदारी

- तो वैयक्तिक इच्छेनुसार प्रशासन करेल
- वित्तीय स्थैर्य व पत सुरक्षा, शांतता, कर्मचारी हितसंबंध इ.

● संघराज्य कायदेमंडळ द्विगृही असेल.

1) फेडरल असेब्ली - कनिष्ठ

2) ब्रिटिश प्रांतांनी निवडलेले 250 सदस्य

- संस्था निकांनी नामनिर्देशित 125 सदस्य

- प्रांतीक कायदेमंडळाच्या सदस्यांकडून निवड

- कालावधी - 5 वर्षे

2) राज्यसभा - 260 सदस्य

- स्थायी सभागृह

- दर 3 वर्षांनी 1/3 सदस्य निवृत्त

- ब्रिटिश प्रांतांनी निवडून घ्यावयाचे - 156 सदस्य

- संस्थानिकांनी नामनिर्देशित 104 सदस्य

- हे सदस्य प्रत्यक्षपणे प्रांतांचे प्रतिनिधी निवडून देतील.

● मर्यादा - अधिकारावर

1) ब्रिटिश व्यापारी व हितसंबंधाप्रती कायदे करणे प्रतिबंध होता.

2) काही विषय संघराज्यीय व प्रांतीक कायदेमंडळाच्या अधिकारातून वगळले

उदा. - आर्मी व एअर फोर्स

सुधारणा कायदे केले

3) दोन्ही सभागृहात मतभेद गव्हर्नर जनरल संयुक्त बैठक बोलावून विधेयक पारीत करू शकत होता.

4) दोन्ही सभागृहांनी पारीत केलेल्या विधेयकास पूर्ण नकाराधिकार होता.

- किंवा पुनर्विचारासाठीचा हक्क

- किंवा ब्रिटिश राजसत्तेच्या विचारार्थ राखून ठेवणे

प्रांतीक सरकार

- 1919 च्या कायद्याने प्रस्थापित असलेली द्विशासन पध्दती रद्द करण्यात आली.

- त्याच्या जागी प्रांतीक स्वायत्तता प्रस्थापित करण्यात आली.

म्हणजेच 1) प्रांतांना गव्हर्नर जनरलच्या व भारतमंत्र्यांच्या नियंत्रणापासून मुक्त

- प्रांतांना प्रत्यक्ष कायदेशीर हक्क प्राप्त

- स्वतंत्र न्यायिक ओळख

- वित्तीय संसाधने व अधिकार

● प्रांताचा कारभार गव्हर्नरमार्फत मंत्रिमंडळाच्या साहाय्येने

1) गव्हर्नर ब्रिटिश राजसत्तेचा प्रतिनिधी

2) मंत्र्यांची नेमणूक गव्हर्नरमार्फत प्रांतीक कायदेमंडळाच्या निर्वाचित सदस्यांमधून केली जाईल.

- ते कायदेमंडळाला जबाबदार असतील.

- प्रांतीक प्रशासन मंत्रिमंडळा मार्फत

- गव्हर्नरला काही विशेष अधिकार असतील.

उदा. कायदा, सुव्यवस्था, लोकोसेवा, ब्रिटिश, व्यापारी संबंध इ.

- स्वेच्छाधीन अधिकार इ.

- मंत्र्यांना बडतर्फ

- विधेयकांना समिती पुर्ण नाकारण्याचा अध्यादेश काढण्याचा इ.

प्रांतीक कायदेमंडळ

- 6 प्रांतांमध्ये द्विगृही कायदेमंडळ निर्माण

- विधान परिषद - (वरीष्ठ)

- विधान सभा - (कनिष्ठ)

5 प्रांतात द्विगृही

- द्विगृही - बंगाल, बॉम्बे, संयुक्त प्रांत, मद्रास, बिहार, आसाम.

- सदस्यसंख्या वेगवेगळी

- सर्व प्रांतांच्या विधानसभांचे सदस्य हे लोकांकडून प्रत्यक्षपणे निवडून देण्याची व्यवस्था

- विधानपरिषदेत काही जागा ग.ज. नामनिर्देशित

● स्वतंत्र प्रतिनिधींची व्यवस्था

- स्वतंत्र मतदारसंघाद्वारे

- व्यवस्था - जातीय निवाडा/पुणे करार यावर

1) फेडरल कोर्ट

- 1 ऑक्टो. 1937 - स्थापन

- 1 + 6 = सदस्य = 7 एकूण

- नेमणूक व बडतर्फी - इंग्लंडच्या राजाच्या आदेशाने

- (1950 हेच. सुप्रीम कोर्ट स्थापन)

2) फेडरल रेल्वे अॅथॉरिटी

- रेल्वेचा कारभारासाठी

- 7 सदस्य मंडळ

- ग.ज. जबाबदार

3) अॅडव्होकेट जनरल

- हे पद ग.ज. मदत करण्यासाठी

- नेमणूक - इंग्लंडच्या राजाकडून

- संघराज्याच्या व प्रांतांच्या हिशोबावर

4) अर्थविषयक सल्लागार

- ग.ज. व के.का. यास आर्थिक बाबींवर सल्ला

● मुल्यमापन

1) ग.ज. व गव्हर्नर यांना जास्त अधिकार

- स्वशासनाच्या तत्वात घट

2) सोपीव व राखीव या द्विशासन पद्धतीवर टीका होती तरीही केंद्रात लागू करण्यात आली.

3) भारताच्या घटनात्मक दर्जात कोणताच बदल नाही.

- अधिकार ब्रिटिश पार्लमेंटच्या हातात

4) स्वतंत्र मतदार संघामुळे फुटीरतावाद खतपाणी - फाळणी बीजे

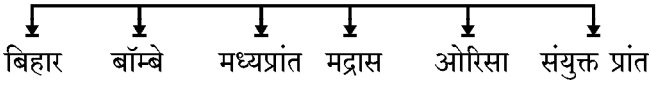
टिका :

- 1) जीना - संपूर्णपणे कुजलेल्या मुलभूतरीत्या अयोग्य व पूर्णपणे अस्विकाहार्य
- 2) पंडित मदनमोहन मालवीय "हा नवीन कायदा आपल्यावर लादला जात आहे, तो वरून लोकशाहीवादी दिसत आहे. मात्र आतून पूर्णपणे पोकळ आहे."
- 3) राजगोपालचारी - 'द्विशासनापेक्षा खराब' किंवा द्विशासनापेक्षा वाईट.
- 4) जवाहरलाल नेहरू - अनावश्यक लोकशाही विरोधी व राष्ट्रविरोधी घटना देशाच्या संपूर्ण इच्छेविरुद्ध देशावर थोपविली जाईल.
 - "एक प्रबळ ब्रेक्स असलेले मात्र इंजिन नसलेले मशिन"
 - गुलामगिरीची सनद - 1935 कायदा
 - हिंदी राजकीय संघटनांनी व संस्थानिकांनी अशा दोषयुक्त संघराज्याला विरोध केला त्यामुळे संघराज्य अस्तीत्वात नाही.
 - एकूण लोकसंख्या 70% हिंदु असताना अल्पसंख्याकांना खुष करण्यासाठी 50% जागा वाटण्यात आल्या.
 - सरकारनिष्ठ रहावे म्हणून.

1935 ते 1947

- 1935 च्या कायद्याने प्रांतिक स्तरावर प्रांतिक स्वायत्तता मिळाली.
- 1936-37 ला 11 प्रांतांमध्ये निवडणुका घेण्यात आल्या.
- गांधीजींनी निवडणुक प्रक्रियेत सहभाग घेतला नाही.
- काँग्रेसने संविधान सभेची मागणी केली.
- 14% लोकांनाच मताधिकार
- 1937 प्रांतिक कायदेमंडळ

6-प्रांत काँग्रेस

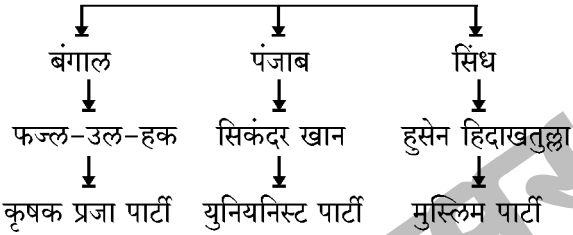

2-प्रांतात युती

- म्हणजेच काँग्रेसची आठ सरकारे सत्तेवर आली.

3-प्रांत-गैर-काँग्रेस

● काँग्रेसचे सहा+दोन आठ प्रांत

- 1) बिहार : श्रीकृष्ण सिन्हा
- 2) बॉम्बे : बाळकृष्ण खेर
- 3) ओरिसा : विश्वनाथ दास
- 4) मध्य प्रांत : एन. व्ही. खेर
- 5) मद्रास : राजगोपालचारी
- 6) संयुक्त प्रांत : जवाहरलाल नेहरू
- 7) आसाम : गोपीनाथ बार्डोली
- 8) वा. स. प्रांत - खान साहेब

● प्रांतीय स्वायत्तता ही 1937 ते 1939 पर्यंत होती.

- 28 महिने काम
- कारभार करण्यासाठी केंद्रिय नियंत्रण परिषद स्थापन केली. यालाच संसदीय उपसमिती असे नाव.
- सदस्य - वल्लभभाईपटेल, अबुल कलाम आझाद, डॉ. राजेंद्र प्रसाद

● 28 महिने सरकारचे कार्य

- 1) नागरी स्वातंत्र्यास प्रोत्साहन
- वृत्तपत्र बंधने कमी

- कामगार -शेतकरी प्रश्न सोडवले.
- 2) राजक्रिय कैदी, क्रांतिकारकांना मुक्त
- 3) सार्वजनिक आरोग्य लक्ष
- 4) लोककल्याण कार्य - दारुबंदी व शिक्षण
- 5) उद्योगात प्रोत्साहन
- 6) सांप्रदायिक दंगे - नियंत्रण
- 7) कामगार संघटनांना मुक्त वातावरण

● लॉर्ड लिनलिथगोची घोषणा

- सप्टेंबर 1939 : दुसरे महायुद्ध सुरु झाले.
- भारतीय कोणत्याही नेत्याशी चर्चा न करता भारत दुसऱ्या महायुद्धात जर्मनीच्या विरोधात इंग्लंडच्या बाजूने लढत असल्याची घोषणा.
- यामुळे काँग्रेसच्या आठ प्रांतातील सरकारांनी राजीनामे दिले.
- जुलै - 1937 व नोव्हेंबर - 1939
- 28 महिने कारभार
- दुसरे महायुद्ध
- 3 सप्टेंबर 1939 सुरु
- इंग्लंड व फ्रान्स यांनी जर्मनी विरोधात उडी.

काँग्रेसची भूमिका

- सप्टेंबर 1939 - वर्किंग कमिटी बैठक - वर्धा
- 1) गांधीजी - युद्धासाठी पाठिंबा - ब्रिटन - फ्रान्स - लोकशाही जर्मनी - जपान - हुकुमशाही
- 2) सुभाष बोस - साम्राज्यवादासाठी युद्ध आहे.
 - काँग्रेसने पाठिंबा देऊ नये
 - संधीचा फायदा घ्यावा.
 - स्वातंत्र्य मिळवावं
- 3) पंडित नेहरू
 - स्वातंत्र्य मिळाल्याशिवाय युद्धात भाग घ्यायचा नाही.
- काँग्रेसने ऑक्टोबर 1939
 - वर्धा येथील खास अधिवेशनात असे सांगितले की, 'ब्रिटीश सरकारने युद्धाचे हेतु व युद्धोत्तर शांततेचे स्वरूप जाहीर करून भारत हे संपूर्ण स्वतंत्र राष्ट्र असल्याचे घोषित करावे अशी मागणी केली.

लिनलिथगो - स्पष्टीकरण

- 1) जागतिक परिस्थिती युद्ध हेतू जाहीर करता येणार नाही.
 - 2) युद्धानंतर 1935 च्या कायद्यात बदल करू.
- गांधी : काँग्रेसने भाकरी मागितली, मिळाला धोंडा.

● काँग्रेसच्या आठ मंत्रिमंडळ राजीनामे दिल्यानंतर -

22 डिसेंबर 1939

मुस्लिम लीगने मुक्तिदिन व आभारदिन साजरा
डॉ. आंबेडकर - रामास्वामी अय्यर दिन साजरा

रामगड अधिवेशन

- मार्च 1940
- दामोदर नदी काठी (बिहार)
- अध्यक्ष - मौलाना अबुल - कलाम आझाद
- धोरण स्पष्ट - युध्दाला असहकार चालू राहिल संपूर्ण स्वातंत्र्याशिवाय भारताचे समाधान होणार नाही.
- गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली सविनय कायदेभंग चळवळ सुरू केली जाईल.

मुस्लीम लीगचे लाहोर अधिवेश

- 22-24 मार्च - 1940
- अध्यक्ष - जीना
- द्विराष्ट्र सिध्दांत
- (हिंदु व मुस्लीम दोन स्वतंत्र राष्ट्र)
- 23 मार्च - लाहोर ठराव
फजल - उल - हक
- 24 मार्च समंत
- 23 मार्च - पाकिस्तानमध्ये राष्ट्रीय दिवस मानतात.
- लाहोर ठरावालाच पाकिस्तान ठराव म्हणतात पण त्यात पाकिस्तानचा उल्लेख नव्हता.
- तरतुदी -
 - 1) संघराज्य - मान्य
 - 2) वायव्य व पूर्व भागातील मुस्लीम बहुल क्षेत्र स्वतंत्र राज्य
- लाहोर ठराव - म्हणजे मुस्लीम लीगची मागणी स्वतंत्र मतदारसंघाच्या ऐवजी स्वतंत्र राष्ट्र

ऑगस्ट ऑफर

- 1940 - 8 ऑगस्ट
- लिनलिथिगो
- ही ऑफर गव्हर्नर - जनरल कार्यकारी मंडळाच्या विस्ताराबाबत
- 1. युध्द झाल्यानंतर 'सल्लागार युध्द परिषद' स्थापन केली जाईल त्यामध्ये भारतीय असतील.
- 2. युध्द संपल्यानंतर वसाहतीच्या स्वातंत्र्याच्या आधारावर - घटना तयार करण्यासाठी राजकीय पक्षाची/गटांची संस्था स्थापन
- 3. अंशतः घटना तयार केली जाईल.
- 4. अल्पसंख्याकाच्या मताला पूर्ण महत्व
- 5. ब्रिटिश राष्ट्रकुलात मुक्त आणि समान दर्जा
- परिणाम -
 - काँग्रेसने ऑगस्ट ऑफर फेटाळली
 - गांधी - भारत व ब्रिटिश सत्ता दरी वाढली

- नेहरू - वसाहतीचा दर्जा मृतप्राय झाला.
- मुस्लीम लीगला आनंद झाला कारण मुस्लीम लीगने मान्यता दिल्याशिवाय घटनेचा स्विकार होणार नव्हता.

ऑक्टोबर 1940 ते डिसेंबर 1941

- वैयक्तिक सत्याग्रह चळवळ
- 1940 - अधिवेशन - ब्रिटिश युध्दात गुंतले असताना सामुदायिक सत्याग्रह करणे योग्य नाही त्यामुळे वैयक्तिक
 - गांधींचे मत
 - स्वरूप
 - निवडक व्यक्ती, स्थानिक भाग
 - युध्दात सहभाग होण्याविरूध्द
 - प्रचार युध्दाला अहिंसक मार्गाने प्रतिकार
 - भाषणापूर्वी कलेक्टर - स्थान, वेळ, माहिती
 - अटक केल्यास - अटक करून घ्यावी
 - गांधीजींनी - निवड
 - 1 ले विनोबा भावे - 25000 - तुरुंगात
 - 2 रे पंडित नेहरू - डिसें 41 - चळवळ मागे
 - 3 रे सरदार पटेल - सत्याग्रहाची सुटका
 - 4 थे आझाद मौलाना
- वैयक्तिक सत्याग्रहासाठी निवडलेली महाराष्ट्रातील पहिली महिला सत्याग्रही - पद्मावतीबाई हरोलीकर

1941 - काँग्रेसने ठराव

- जर ब्रिटनने भारतास युध्दानंतर पूर्ण स्वातंत्र्य व तत्काळ भरीव सत्ता देण्याचे मान्य केल्यास काँग्रेस ब्रिटिश सहकार्य करील.
- त्यामुळे ब्रिटिश सरकारने
 - 1942 क्रिप्स मिशन - पाठवले
 - मजूर पक्षाचे
 - कॅबिनेट मंत्री
 - स्वातंत्र्य चळवळीला पाठिंबा
- तरतुदी -
 1. वसाहतीच्या स्वातंत्र्यावर भारताचे संघराज्य - उद्दिष्ट
 2. युध्दानंतर V कार्यकारी मंडळ सदस्य भारतीयांमधून संरक्षण सोडून सर्व खाती भारतीयांकडे
 3. घटना तयार करण्यास निर्वाचित घटना समिती स्थापन
 4. घटना समितीत - संस्थानिक
 5. सदस्य - प्रांतिक कायदे कनिष्ठ सभागृहातून
 6. सामील न होणाऱ्या प्रांताला स्वतंत्र घटना - त्या प्रांतास ब्रिटिश सरकार भारतीय संघराज्याचा समकक्ष दर्जा
 7. जबाबदारीचे पूर्ण हस्तांतरण भारतीयांकडे - करार

8. वाशिक धार्मिक अल्पसंख्याक तरतूद
9. ब्रिटिश राष्ट्रकुलातील इतर देशांबरोबर संबंध निश्चितीसाठी बंधन नाही.
10. युद्ध संपेपर्यंत - सहकार्य.
 - महत्वाचे -
 1. वसाहतीचे स्वातंत्र्य मान्य
 2. घटना समितीच्या योजनेची तरतूद
 3. घटना - पूर्णतः भारतीयांनी तयार करावी मान्य
 4. राष्ट्रकुलातून बाहेर - अधिकार
गांधी - बुडत्या बँकेवरील पुढील तारखेचा चेक
- काँग्रेस नकार
 - 1) संरक्षणाची मागणी
 - 2) G नामधारी प्रमुख त्याने राष्ट्रीय सरकारच्या सल्ल्याने काम करावे. याला ब्रिटिश विरोध
 - संघराज्य विरोध
 - घटना समितीची
 - स्वतंत्र मतदार संघ नव्हते
 - मु. अपुरे प्रतिनिधित्व
 - पाक निर्मिती नव्हती
 - हिंदु महासभा - नाकारली
 - पाक निर्मिती शक्य
 - शीख नकार - वेगळे मान्य नव्हते.
 - दलित नकार - संबंध नव्हता

छोडो भारत चळवळ

- छोडो भारत या साध्या सोप्या परंतु साम्यर्थवान घोषणेने सुरू झालेल्या चळवळीला मोठे स्वरूप
 - ही चळवळ 'ऑगस्ट क्रांती' म्हणून ओळखली जाते.
 - या चळवळीत सर्वसामान्य जनतेने शौर्य आणि लढाऊ वृत्तीचे दर्शन
 - क्रिप्स निघून गेले महात्माजींच्या पूर्ण लक्षात आले की चर्चिल ला हिंदुस्थानाला स्वातंत्र्य द्यायचे नव्हते.
 - एप्रिल 1942 पासून ते हरीजन वृत्तपत्रांमध्ये लिहू लागले.
“आमचे काहीही होवो, ब्रिटिशांनी शांतपणे भारत सोडून निघून जावे.” त्यात दोघांचेही भले आहे.
 - राष्ट्रसभेच्या इतर नेत्यांना महात्माजींचे विचार समजू शकले नाहीत.
 - या सर्वांसाठी योजना आखणे गरजेचे होते. कृती करणे गरजेचे होते.
- 2 मे 1942 - अलाहाबाद राष्ट्रसभेने या विचारावर आधारित ठराव पास.
 - राष्ट्रसभा संघर्ष करण्याच्या पावित्र्यात उभी होती.
- छोडो भारतची कारणे -

1. क्रिप्स मिशनचे अपयश
 - स्वराज्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी असफल
 - सरकार युद्धादरम्यान घटनात्मक सुधारणा करण्यास इच्छुक नाही.
2. साम्राज्यवाद्यांचा उलटा प्रसार
 - इंग्लंडचे सरकार असे भासवत होते की राष्ट्रसभा भारतीय प्रश्न सोडविण्यास उत्सुक नाहीत.
 - सत्ता कोणाकडे द्यायची?
3. जपानी आक्रमण आणि गांधीजींची भूमिका
 - आग्नेय आशियातील सिंगापूर, मलाया, रंगून इ. ठिकाणी जपानने इंग्रजांचा पराभव
 - गांधींना वाटले जपानने भारतावर आक्रमण केले तर इंग्रज भारताला वाचवू शकणार नाहीत. जर इंग्रजांनी भारत सोडला तर जपान आक्रमण करणार नाही तेव्हा इंग्रजांनी भारत सोडून जावे.
- एप्रिल - 1942 गांधी 'हरिजन'
 - “भारताला त्याच्या नशिबाच्या हवाली करून गेले तर अहिंसेवर श्रद्धा असल्याने भारताला काही होणार नाही.”
4. गांधीजींचे वास्तव धोरण -
 - देशव्यापी चळवळीत हिंसात्मक कृत होतील, तरी स्वातंत्र्याचा प्राप्तीसाठी त्यांचा धोका पत्कारावा लागेल, असे त्यांना वाटत.
 - गांधी हरीजन मध्ये लिहितात
“मी गेली 22 वर्षे परकीय सत्ता उलथून टाकण्यासाठी अहिंसात्मक शक्तीची साधना देशाने करावी म्हणून मी वाट पाहिली, पण आता माझ्या विचारात बदल झाला आहे, मी आता जास्त वेळ वाट पाहू शकत नाही.
 - मी जर वाट पाहण्याचे चालू ठेवले तर जगाच्या अंतापर्यंत मला थांबावे लागेल.
 - दरम्यानच्या काळात आम्ही नष्ट होवू.
 - त्यामुळे धोका पत्करून गुलामगिरीचा प्रतिकार करण्यास सांगण्याचा निर्णय मी घेतला आहे.
 - परंतू याचा अर्थ असा नव्हे मी अहिंसेवरील श्रद्धा सोडली आहे.
 - लोकांच्याजवळ माझी अहिंसा नसेल पण अहिंसा त्यांना मदत करेल.

चळवळीची सुरुवात

- 14 जुलै 1942 वर्धा येथे राष्ट्रीय सभेच्या वर्किंग कमिटीने ब्रिटिशांना “भारत सोडून निघून जावे” असा ठराव पास स्वातंत्र्य देण्याची मागणी मान्य झाली नाही तर आंदोलन 24 दिवसाचा कालावधी दिला
- मुंबईच्या गवालिया टँक मैदानावर 7 व 8 ऑगस्ट 1942 अधिवेशन

- अध्यक्ष - आझाद
यामध्ये - ठराव मंजूर - भारत सोडून जावे
- ठराव मांडला - जवाहरलाल नेहरू 8 ऑगस्ट 1942
भारतातील सत्तेची समाप्ती करा. भारताच्या हितासाठी तर आहेच परंतु लोकशाहीसाठी सुध्दा हितकारक.
 - गांधी म्हणतात
पुर्ण स्वातंत्र्याशिवाय आता कशानेही माझ समाधान होणार नाही.
 - याचवेळेस गांधीजी म्हणतात करा किंवा मरा.
 - **सरकारची भूमिका**
9 ऑगस्ट - दडपशाही, अटकसत्र
नेहरू, जे.बी. कृपलानी, पटेल, आझाद, राजेंद्र प्रसाद, गांधीजी
 - हिंसात्मक अहिंसात्मक चळवळ
 - **जनआंदोलन सुरू - शाळा बंद**
स्वरूप - मोर्चे, हरताळ, संप, कामगार, विरोधने, निर्देशने
 - पोलीस स्टेशन, कोर्टात दडपशाही, पोस्ट कार्यालये हल्ले
 - **नंदूरबार**
शाळेतील वि.नी. तिरंगा झेंडा घेवून मिरवणूक
वंदे मातरम् - शिरीषकुमार - गोळीबार
यावली - चिमुर्, महाड - गारगोटी इ. लढे
 - **कराची - हेमु कलानी - तरूणास गोळ्या**
भूमिगत चळवळ
भूमिगत संघर्ष गाळे
स्थानिक संघटना
तरूण समाजवादी काँग्रेस नेते
दडपशाही मुळे जनआंदोलन संपले
मार्गदर्शन पैसे, साहित्य
घातपाती मार्ग
लोकांनी - पोलिस चौक्या, रेल्वे मार्ग उखडणे, तारा तोडणे,
पोस्ट कार्यालये.
महाराष्ट्र - भाई कोतवाल, जनरल आव.
आझाद दस्ता कर्जत (रायगड) - लाल (नागपूर)
 - सरकारला जेरीस आणले
भूमिगत रेडिओ केंद्र - मुंबई
उषा मेहता, कुमी दस्तुरू, विठ्ठल जव्हेरी, चंद्रकांत जव्हेरी,
बाबुभाई ठक्कर
आझाद रेडिओ/काँग्रेस रेडिओ - छायाभाई पटेल (वल्लभभाईचा
मुलगा)
पुणे - रेडिओ केंद्र : अच्युत आपटे, वसंत बापट
भूमिगत व्यक्ती व टोपण नाव
1. कुसुम - अच्युतराव पटवर्धन
 2. कदम - अरूणा असफ अली
 3. दादी - सुचेता कृपलानी
 4. दीदी - बाबा राघवादास
 5. डॉक्टर, रमेश, टिकाजी - राममनोहर लोहिया भाषणे देत असत.
- **दडपशाही सत्र सुरू**
लाठीमार, गाळीमार, फटाक्यांची शिक्षा, पूर्ण गाव जाळले
पाटणा, भागलपूर, नाडिया, मोघीर
हेलिकॉप्टर्स गोळीबार
 - 1942 अखेरपर्यंत - 10000 लोक ठार
डिफेन्स ऑफ इंडिया अॅक्ट
नुसार - 60,000 अटक
- 18000 स्थानबध्द
भारतीय नेत्यांनी
पदांचे राजीनामे
पदव्यांच्या त्याग
 - **गांधीजींनी उपोषण**
- हिंसक कृतीचा निषेध - आगाखान पॅलेस - गांधीजींच्या सुटकेसाठी
लोकांची मागणी
- सरकारचा दबाव - यामुळे 21 दिवसासाठी उपोषण
- व्हाईसरॉय कार्यकारी परिषदेतील भारतीय नेत्यांनी राजीनामा
बापुजी अणे, होमी मोदी, एन.आर. सरकार
 - मात्र सरकारने दुर्लक्ष
चार्लेल
सगळीकडे विजय होत असताना वृध्द विपन्न व्यक्तीसमोर गुडघे
टेकण्याची ही वेळ नाही.
 - त्यामुळे गांधीजींचा मृत्यू होऊ देण्याची तयारी सरकारने ठेवली
अस्थीसाठी विमान, अर्ध्या दिवसाची सुट्टी
जाहीर - मात्र लगेच गांधीजींनी उपोषण मागे घेतले.
- प्रतिसरकारे**
लोकांनी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांची हाकालपट्टी केली.
1. बालिया - यूपी
आझमगड - यूपी
चित्तु पांडे
देशातील 1 ले प्रतिसरकार
मात्र 1 आठवड्यात लष्कराने ताबा
 2. प. बंगाल
तामलुक - मिदनपुर जिल्हा
जातीय सरकार - नाव
रचनात्मक कार्य
डिसें. 1942 - सप्टें. 1944 पर्यंत
 3. सातारा - महाराष्ट्र
सर्वाधिक काळ/सर्वात प्रभाव

- क्रांतिसिंह नाना पाटील
- यशवंतराव चव्हाण, किसन वीर
- वसंतदादा पाटील, जी.डी. लाड
- नागनाथ नायकवाडी इ.
- गुन्हेगार, साक्षर, कर गोळा, शिक्षा, न्यायनिवाडा, कायदा, सुव्यवस्था, दारूबंदी - कार्य

● अपयशाची कारणे -

1. राष्ट्रीय नेत्यांच्या अटके नंतर नेतृत्वहीन चळवळ
2. कृती करण्यासाठी मतभेद
3. पाठिंबा नाही
व्यापारी, जमीनदार, संस्थानिक वरील वर्ग
4. जीना - दूर
मुस्लीम समाज अल्पित
5. तेजबहादूर सप्रू
डॉ. आंबेडकर - हे चळवळीला अनुकूल नव्हते.

● 23 मार्च 1943

- मु. लीगने - पाकिस्तान दिन साजरा
जीनांचा संदेश
“पाकिस्तानची प्राप्ती हेच मुस्लीम भारताचे अंतिम राष्ट्रीय लक्ष्य”

● राजगोपालचारी योजना - एप्रिल 1944

- काँग्रेसचे प्रमुख नेते
- पाकिस्तान निर्मितीस अनुकूल
- मद्रास कायदेमंडळ ठराव पास - काँग्रेस पार्क मागणी मान्य करावी
- अलाहाबाद येथे ठराव - फेटाळला
- गांधीजींच्या सांगण्यानुसार कायदेमंडळाचा राजीनामा
- 1944 मध्ये राजगोपालचारी यांनी जीनांबरोबर पत्राद्वारे चर्चा
- स्वातंत्र्याच्या मागणीसाठी मु. लीगचा पाठिंबा साध्य
राजाजी योजना

1. एम.एल. ने हंगामी सरकार काँग्रेस सहकार्य
2. युध्दानंतर वायव्य व पूर्वेकडील प्रदेश निश्चिती आयोग
3. तेथे प्रौढ मतदान - स्वतंत्र, हिंदुस्थानात, सार्वमत
4. जर स्वतंत्र निर्णय - संरक्षण, व्यापार, दळणवळण करार
5. स्वैच्छिक हस्तांतरण
6. ब्रिटन सत्ता संपल्यावर करार अस्तीत्वात

● याच्यानंतर - 5 ते 1944 गांधी - मुक्त

- गांधी द्विराष्ट्र चर्चा करू - राजाजी बेस असेल
- जीना - 6 प्रांत वेगळे सिंध - आसाम, बंगाल, वा. प्रा. बलुचिस्तान
राजाजी योजनेवरील कितकाने कुरतडलेला पाक देत आहेत.

● जाने - 1945

- देसाई - लियाकत करार
- भुलाभाई के. का. नेते

अलीखान

एम.एल. नेते जीनांनंतरचे

- हिंदु मुस्लीम पेचातून मार्ग काढणे

हा करार - केंद्रस्तरावर अंतरीय सरकार स्थापन करण्यासाठी होता.
1935 कायदानुसार

● तरतूदी

- शीख, एस.सी. प्रतिनिधित्व अल्पसंख्याक, काँग्रेस+मुस्लीम अंतरीय सरकार, नामनिर्देशित दोघांचे समान प्रतिनिधित्व
व्हाइसरॉयने काँग्रेस - एम.ए. : आमंत्रित
तुरूंगातून कॉ. कार्य सदस्यांना मुक्त
- मात्र हा करार जीनांना फेटाळला
मुस्लीम राष्ट्राचा विचार नव्हता
- भुलाभाई - कोणाच्या सांगण्यावरून बोलणी केली यावर प्रश्चिन्ह
गांधीजी, व्हाइसरॉय, स्वयंप्रेरणा - कॉ. कार्य आक्षेप
1946 तिकिट दिले.

- 30 एप्रिल 1945 - हिटलरने 7 मे 1945 - जर्मनी शरणागती
युध्द संपले

- चर्चिल यांनी वेव्हेल यांना व्हाइसरॉय

- भारतातील घटनात्मक सुधारणा

● तरतूदी

- गव्हर्नर जनरल व कमांडर इनचा वगळता कार्य मंडळातून सर्व
सदस्य भारतीय
- कार्यकारी मंडळात समतोल प्रतिनिधी
- समान प्रमाण
- ग.ज. नकाराधिकार
- परराष्ट्र खते ग.ज. कडून भारतीय सदस्याकडे
- नामनिर्देशित सदस्य संयुक्त यादी सादर.

सिमला परिषद

- ☒ जुन - जुलै 1945
- ☒ कारण - वेव्हेल योजनेवर चर्चा
- ☒ भारतीय राजकीय पक्ष - 21 प्रतिनिधी
- ☒ काँग्रेस - मौलाना अबुल कलाम आझाद
- ☒ लीग - जीना
- 1) मौलाना आझाद - समान प्रतिनिधीत्व मान्य, पण गैर-हिंदू व मुस्लिम सदस्यांचे नामनिर्देशन हक्क काँग्रेसला असावा.
- 2) जीना - सर्व मुस्लीमांचे कार्यकारी मंडळातील नामनिर्देशन लीगने करावे.
 - या परिषदेमध्ये एकमत झाले नाही.
 - जीनांनी 14 सदस्यांची कार्यकारी मंडळाची मागणी केली.
- 1) गव्हर्नर जनरल - 1
- 2) कमांडर इन चीफ - 1
- 3) हिंदू - 5
- 4) मुस्लिम - 5
- 5) शिख - 1
- 6) अनुसुचित जाती - 1
 - या परिषदेत संयुक्त यादी तयार झाली नाही.
 - जीनांची मागणी वेव्हेल यांनी अमान्य केली त्यामुळे परिषद अपयशी.
 - मात्र या परिषदेत जीनांच्या मागणीला वेव्हेल यांनी नकार देऊन त्यांचा दर्जा उंचावला.
- ☒ जीना - भारतीय मुस्लिमांचे एकमेव नेते म्हणून मान्यता.
 - 1945 मध्ये ब्रिटनमध्ये निवडणुका
- ☒ हुजूर पक्षाचा पराभव
- चर्चित**
- ☒ फ्लेमंट अँटली - मजुर पक्ष सत्तेमध्ये.
- ☒ 6 ऑगस्ट 1945 - हिरोशिमा
- ☒ 9 ऑगस्ट 1945 - नागासाकी अणुबॉम्ब
- ☒ त्यामुळे जपानने शरणागती
- ☒ अँटली सरकारने वेव्हेल यांना इंग्लंडमध्ये बोलावून घेतले. 1942च्या क्रिस योजनेनुसार घटना निर्मितीसाठी समिती बोलविण्याचा इरादा स्पष्ट केला.
 - 1945 - निवडणुका डिसेंबर 1945 - केंद्रिय कायदेमंडळाच्या निवडणुका 1919 च्या कायद्याने
 - ☒ जानेवारी 1946 - प्रांतीय का. निवडणुका 1935 च्या कायद्याने.
 - केंद्रिय कायदेमंडळ

102 - निर्वाचित जागांपैकी

काँग्रेस	M.L.	युरोपियन	अपक्ष	अकाली दल
59	30	8	3	2
- ☒ कायदेमंडळात काँग्रेस नेते - शरदचंद्र बोस
 - M.L.चे नेते - जीना
 - प्रांतिक कायदेमंडळे - प्रांत
 - 8) काँग्रेस बहुमत
 - 3) M.L. मोठी पार्टी - अ) बंगाल ब) पंजाब क) सिंध
 - वायव्य सरहद्द प्रांतातील बहुतेक मुस्लिम जागा काँग्रेसला मिळाल्या.
 - प्रांतिक मंत्रिमंडळे व त्यांचे मुख्य व्यक्ती.
 - 1) बंगाल - हुसेन सुहारावर्द मुस्लीम लीग
 - 2) सिंध - सर गुलाम हुसेन हिंदायतुल्क
 - 3) पंजाब - मलिकाखिज लि. - व्ही.पी.
 - 4) वा. स. प्रांत - खान साहेब
 - 5) ओरिसा - हरेकृष्ण मेहता
 - 6) संयुक्त प्रांत - गोविंद वल्लभ पंत
 - 7) मद्रास - टी. प्रकाशम काँग्रेस
 - 8) मध्य प्रांत - रवी शुक्ल
 - 9) बॉम्बे - बाळगंगाधर
 - 10) बिहार-श्रीकृष्ण सिन्हा
 - 11) आसाम-गोपीनाथ बोर्डे
 - त्रिमंत्री योजना
 - कॅबिनेट मिशन प्लॅन मे 1946
 - ☒ पॅथिक लॉरेन्स (भारतमंत्री)
 - ☒ सर स्ट्रुफर्ड क्रिप्स (बोर्ड ऑफ ट्रेडचे अध्यक्ष)
 - ☒ ए. व्ही. अलेक्झांडर
 - कॅबिनेट मिशन व भारतातील सर्व पक्षांनी सिमला येथे चर्चा.
 - मात्र काँग्रेस व मुस्लिम लीग यामध्ये भारताची फाळणी की अखंडता या प्रश्नावर एकमत नाही. - चर्चा मावळली.
 - त्यामुळे मे 1946 कॅबिनेट मिशन व व्हाइसरॉय यांनीच योजना तयार - तीच कॅबिनेट मिशन प्लॅन होय.
 - तरतुदी
 - 1) भारताचे संघराज्य स्थापन केले जाईल त्यामध्ये ब्रिटिश प्रांत व संस्थापक असतील.
 - ☒ संघराज्याचे कार्यकारी मंडळ व कायदेमंडळ असेल.
 - 2) कार्यकारी मंडळाकडे तीन विषय असतील.
 - ☒ परकीय कामकाज
 - ☒ संरक्षण
 - ☒ दळणवळण

- उर्वरित विषय तसेच शेषाधिकार प्रांतांकडे व संस्थानिकांकडे असतील.
- 3) कायदेमंडळात हिंदू व मुस्लिम यांचे समान प्रतिनिधित्व असेल तसेच संस्थानिकांचेही प्रतिनिधी असतील.
- ☒ कायदेमंडळामध्ये निर्णय साध्या बहुमताद्वारे घेतले जातील.
- 4) ब्रिटिश प्रांताचे गट स्थापन केले जातील.
- ☒ प्रत्येक गटाला कार्यकारी मंडळ व कायदेमंडळ - या गटांनी स्वतःची घटना तयार करावी.
- गट अ
- ☒ बॉम्बे, मद्रास, मध्यप्रांत
- ☒ बिहार, ओरिसा, संयुक्त प्रांत
- ☒ दिल्ली, अजमेर - मारवाड, कुर्ग
- ☒ हिंदुबहुल प्रांत
- गट ब
- ☒ पंजाब, वायव्य सरहद्द प्रांत, सिंध, बलुचिस्तान
- ☒ मुस्लीम जास्त संख्येचा प्रदेश
- गट क
- ☒ बंगाल, आसाम
- ☒ मुस्लीम संख्या जास्त
- ☒ असे गट तयार करून मुस्लीम लीगला पाकिस्तान नाही तर स्वायत्तता देण्याचा विचार होता - गट ब व गट क मध्ये
- 5. संघराज्याची घटना तयार करण्यासाठी घटना समिती स्थापन करण्याची तरतूद
- 6. ही घटना तयार होईपर्यंत भारताचा राज्यकारभार व्हाईसरायच्या सल्लाने भारतीयांच्या हंगामी सरकारने करावा - तरतूद

संविधान सभा

- ☒ यामध्ये एकूण सदस्य - 389
- 292 प्रांत, 4 चीफ कमिश्नर, 93 संस्थानिक
- ☒ नामनिर्दिशित - तरतूद
- ☒ प्रांतिक कायदेमंडळाच्या सदस्यांचे विभाजन
- गट : साधारण, मुस्लीम, शीख
- ☒ हे गट आपआपले प्रतिनिधी संविधानसभेवर पाठवतील
- ☒ लोकसंख्येच्या प्रमाणानुसार 10 लाखांमागे 1 प्रांत निश्चित केला जाईल.

घटना तयार

- ☒ प्रत्येक विभाग आपल्या प्रांतासाठी घटना
- ☒ तीन विभाग संस्थानिकांना घेवून संघराज्याची घटना तयार
- ☒ पहिल्या निवडणुकीनंतर कोणताही प्रांत बाहेर पडू शकेल
- ☒ 10 वर्षांनंतर पुनर्विचार

महत्व

- ☒ लोकशाहीची तत्व स्वीकारण्यात
- ☒ पाक - कल्पना फेटाळली
- ☒ सांप्रदायिक प्रश्न साध्या बहुमताने सोडवण्याची हमी
- ☒ भारतीयांची घटना भारतीय लोकांनीच तयार करावी - मान्य
- मुस्लीम लीग या मिशनवर नाराज कारण पाकिस्तान मागणी नव्हती
- काँग्रेसला प्रांताचे गट नको होते
- शिखांची बहुसंख्य लोकसंख्या मुस्लीम गटात
- मुस्लीम लीग एकाच गोष्टीवर खुश होती. ती म्हणजे गट 'ब' व गट 'क' या गटांवर प्रभाव स्वतःचा राहिल. 10 वर्षांनंतर संघराज्यातून बाहेर पडता येईल. त्यामुळेच योजनेला स्वीकार.
- नेहरूंनी घोषित केले की काँग्रेस ही संविधान सभेला सार्वभौम मानते, प्रांताचे गट करणे ऐच्छिक असेल.
- ☒ नेहरूंच्या या विधानांमुळे जीनांना वाईट वाटले.
- ☒ पाक स्वप्न धोक्यात आल्यासारखा अर्थ जीनांनी काढला.
- दरम्यान 1946 संविधान सभेच्या निवडणुका झाल्या.
- ☒ काँग्रेस - 205 जागा
- ☒ मुस्लीम लीग - 73 जागा
- ☒ शीखांना - 4 जागा
- या निवडणुकीमुळे जीनां नाराज - काँग्रेसला बहुमत मिळाले. त्यामुळे जीनांनी कॅबिनेट मिशनला दिलेली स्वीकृती मागे घेतली.
- ☒ त्यानंतर 16 ऑगस्ट 1946 प्रत्यक्ष कृतिदिन साजरा करण्यात आला.
- ☒ प्रत्यक्ष कृतिदिनाचा अर्थ हिंदुंच्या विरुद्ध हिंसाचार व रक्तपात असा काढला.
- ☒ कलकत्ता शहरात दंगली - 7000 हिंदुंची हत्या
- ☒ पूर्व बंगालमध्ये नौखाली येथे.
- अंतरिम सरकार 2 सप्टें. 1946
- ☒ व्हाईसरॉयने नेहरूंना सरकार स्थापण्यास आमंत्रित
- ☒ व्हाईसरॉयने घोषणा केली की नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली 12 सदस्यीय सरकार स्थापन
- हिंदु - 6
- मुस्लीम - 3
- अन्य - 3
- ☒ नंतर 2 मुस्लीमांचे प्रतिनिधी सामील केले जातील मात्र जीनांनी सरकारमध्ये सामील होण्यास नकार

रचना

- ☒ व्हाईसरॉयच्या कार्यकारी मंडळाचे रूपांतर अंतरिम सरकारमध्ये
- ☒ व्हाईसरॉय - अध्यक्ष
- ☒ कमांडर-इन-चीफ

- ☒ पंतप्रधान - पंडित नेहरू
- ☒ मंत्रिमंडळ 14
- 9 काँग्रेस 5 मुस्लीम लीग

भारताचे पहिले केंद्र सरकार

1. पंडित नेहरू - पंतप्रधान परकीय कामकाज
2. वल्लभाई पटेल - गृह
3. बलदेव सिंग - संरक्षण
4. राजगोपालचारी - शिक्षण
5. असफ अली - रेल्वे
6. जगजीवन राम - कामगार
7. राजेंद्र प्रसाद - अन्न-कृषी
8. जॉन मथाई - उद्योग
9. सी.एच. भाभा - कारखाने व खाणी
10. लियाकत अली - वित्त
11. अब्दुल निस्तर - पोस्ट, नागरी
12. इब्राहीम चंदीगिर - वाणिज्य
13. गजनपफर अली -आरोग्य
14. जोगेद्र मंडेल - कायदे व कामगार

संविधान सभेस सुरुवात

1. 1ली बैठक - 9 डिसें. 1946
 - ☒ तात्पुरते अध्यक्ष - डॉ सच्चिदानंद
 - ☒ फ्रेंच - जेष्ठ अनुसरण
 - ☒ 211 सदस्य हजर
2. 2री बैठक - 11 डिसें. 1946
 - ☒ अध्यक्ष - राजेंद्रप्रसाद
 - ☒ उपाध्यक्ष - एच. मुखर्जी
 - ☒ कायदा सल्लागार - बी.एन.राव
3. 3री बैठक - 13 डिसें. 1946
 - ☒ जवाहरलाल नेहरूंनी संविधान सभेत उद्देश पत्रिका मांडली
 - ☒ घटनात्मक संरचनेची मुलतत्वे व तत्वज्ञान होते.

अटलीची घोषणा 20 फेब्रु. 1947

- ☒ संविधान सभेच्या कामकाजात मतभेद असल्याने काम योजनेनुसार चालत नाही
- ☒ क्लेमेंट अटलींनी घोषणा केली की - ब्रिटिश सरकार जून 1948 पर्यंत जबाबदार भारतीयांच्या हातामध्ये सत्तेचे हस्तांतरण घडवून आणण्यासाठी आवश्यक पावले उचलण्याचे सरकारचे उद्दिष्ट्य आहे.
- या घोषणेला जास्त महत्व - कारण ब्रिटिश भारताची सत्ता-जून

1948 नंतर सोडणार

- ☒ देशाची फाळणी निश्चित
- ☒ मुस्लीम लीगला जे हवे ते मिळणार होते कारण त्यांनी दंगे चालू केले होते.

माऊंटबॅटन योजना - 3 जून 1947

- ☒ पंजाब, बंगालमध्ये दंगे
- ☒ कॅबिनेट मिशन प्लॅन मृतप्राय
- ☒ गांधीजी व आझाद सोडून सर्व राष्ट्रीय नेत्यांनी फाळणी गरजेची.
- ☒ माऊंटबॅटन मार्च 1947 दिल्लीत
- ☒ भारतीय नेत्यांशी बोलणी.
- ☒ त्यांनी निष्कर्ष काढला की फाळणीशिवाय दुसरा कोणताही पर्याय नाही.

डिकी बर्ड योजना

- ☒ एप्रिल 1947 - भारतीय स्वातंत्र्याबद्दल एक योजना तयार
- ☒ त्यासाठी ICS-V.P. मेनन मदत
- 1. या योजनेस भारताची सत्ता प्रांताच्या हातात सोपविण्यासाठी तरतूद
 - ☒ म्हणजे प्रथम प्रांत स्वतंत्र होतील नंतर ते भारताच्या संविधान सभेत सामील व्हायचे की नाही ठरवतील.
- पण ही योजना जाहीर न करता अनौपचारिकपणे भारतीय नेत्यांशी चर्चा
- ☒ मात्र नेहरूंनी ही योजना फेटाळली - रद्द
- माऊंटबॅटन यांना असे वाटायचे जीनांनी जरी पाकिस्तानसाठी डॉमिनियन दर्जा स्वीकारला तरी काँग्रेस डॉमिनियनसाठी तयार होणार नाही व लगेच काँग्रेस पूर्ण स्वराज्य मागणी करेल. त्यामुळे अगोदरच मेनन यांनी काँग्रेसबरोबर बोलणी करून डॉमिनियनसाठी संमती मिळवली.
- त्यानुसार माऊंटबॅटन यांच्या सांगण्यानुसार व्ही.पी. मेनन यांनी एक नवीन योजना तयार केली. ते इंग्लंडला गेले.

- ☒ कॅनिबेटने तिला मान्यता दिली.
- ☒ 3 जून 1947 भारतात जाहीर
- ☒ 'माऊंटबॅटन योजना'
- ☒ 3 जुनची योजना म्हणून

योजनेच्या तरतुदी

- ☒ सिंध प्रांत - प्रांतिक कायदेमंडळ कोणत्या संविधान सभेत सामील व्हायचे याबद्दल निर्णय
- ☒ वायव्य सरहद्द प्रांत - सार्वमत आधार
- ☒ आसाम - सिल्लेट जिल्हात सार्वमत (मुस्लीम-जास्त)

- ✘ बलुचिस्तान - ब्रिटल प्रतिनिधी चर्चा करून निर्णय
- ✘ पंजाब व बंगाल
दोन गट - प्रांतिक कायदेमंडळ
1) मुस्लीम - एक गट
2) उर्वरीत प्रतिनिधी एक गट
- ✘ ब्रिटिश सत्ता - संस्थानिकांवरील नष्ट होईल स्वतंत्र अधिकार
- ✘ सीमा आयोग - सीमा निश्चिती
- माऊंटबॅटनने दुसऱ्या दिवशी स्पष्ट (4 जून) - 15 ऑगस्ट 1947 पर्यंत सत्तेचे हस्तांतरण केले जाईल.
- ✘ पाक निर्मिती शक्य
- ✘ या योजनेला नेहरू, पटेल, जीना यांचा अगोदरच पाठिंबा
- ✘ मुस्लीम लीगने योजनेला मान्यता मात्र जीनांना संपूर्ण बंगाल व पंजाब हवा होता, मात्र पाक हवा असेल तर पंजाब, बंगालचे विभाजन करावे लागेल हे माऊंटबॅटनने जीनांना सांगितले.
- ✘ परिणामी - जीना कितकांनी कुरतडलेला पाक स्वीकारण्यात तयार
- ✘ जून 1947 पंजाब व बंगाल प्रांतिक कायदेमंडळांनी विभाजनाचा निर्णय
1. पश्चिम पंजाब / पूर्व बंगाल - पाकिस्तान
2. पश्चिम बंगाल / पूर्व पंजाब - इंडिया
- निर्णय
- ✘ वायव्य सरहद्द प्रांत
खान साहेब - स्वतंत्र राहण्याचा विचार
मात्र जनता सार्वमत - पाक
- सिंध, सिल्लेट जिल्हा, बलुचिस्तान पाक - निर्णय

भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा - 1947

- ✘ माऊंटबॅटन योजनेवर आधारित विधेयक ब्रिटिश पार्लमेंटने मांडले.
- ✘ 18 जुलै मान्यता
- 1. भारताची फाळणी
1) भारत
2) पाकिस्तान
- 2. दोन्ही देश, घटना स्वीकारेपर्यंत संविधान सभा - कायदेमंडळ म्हणून काम
- 1935 कायद्या काम
- 3. इंग्लंडचा राजा - भारताचा सम्राट नसेल.
- विधेयकाला संमती गर्व्हनर जनरल
- 4. भारतमंत्री - रद्द त्याचे कार्य राष्ट्रकुल सचिवाकडे
- 5. दोन्ही स्वातंत्र - गर्व्हनर जनरल - इंडिया - पाक
- 6. संस्थानिकांवरील ब्रिटिशांची सत्ता नष्ट
- सर्व तह, करार - रद्द

- ✘ हा कायदा - ब्रिटिशांच्या भारतातील सत्तेचे मृत्यूपत्र गीत ठरला.
- ✘ ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये पारित केलेल्या सर्वात उदात्त कायदी

सीमा निश्चिती

1. रॅडाक्लिफ आयोग
1. पंजाब सीमा
- न्या. महाजन
- न्या. तेजा सिंग - काँग्रेस
- न्या. मुहम्मद
- न्या. मुनीर - मुस्लीम लीगचे
2. बंगाल सीमा
- न्या. विश्वास
- न्या. मुखर्जी - काँग्रेस
- न्या. मु. अक्रम
- न्या. रहमान - लीग - मुस्लीम
- 8 जुलै - 15 ऑगस्ट - सीमा निश्चित

कामगार संघटना

- ✘ 1918 - मद्रास लेबर युनियन
- ✘ बी.पी. वाडिया, मुदलियार
- ✘ 23 सप्टेंबर 1884 - बॉम्बे मिलहँडस असोसिएशन
- ✘ नारायण मेघाजी लोखंडे (नारायण मेघाजी)
- ✘ 31 ऑक्टो. 1920 - अखिल भारतीय ट्रेड युनियन काँग्रेस (आयटक)
- ✘ 1941 - इंडियन फेडरेशन ऑफ लेबर एम.एन. रॉय
- ✘ 1948 - कामगार संघटनांचा कायदा मंजूर ट्रेड युनियन अॅक्ट या कायद्याने संघटनांना संरक्षण
- भारतीय कामगार चळवळीचे जनक - ना.मे.लोखंडे 1893 - रावबहादूर पदवी
- ✘ मुंबईमधून 'दीनबंधू'चे संपादक
- ✘ 'गुराखी' हे दैनिक
- ✘ कामगारांसाठी केलेल्या कामगिरीमुळे सरकारने जे.पी. (जस्टीस ऑफ पीस) हा किताब
- 1929 - रॉयल कमिशन ऑन लेबर इन इंडिया
- ✘ हा आयोग
- ✘ ब्रिटिश सरकारने
- 1947 - इंडियन नॅशनल ट्रेड युनियन काँग्रेस
- ✘ इंटक : सरदार वल्लभभाई पटेल
- ✘ संस्थापक - खंडुभाई देसाई
- आयटकचे पहिले अध्यक्ष - 1920 काँग्रेस अध्यक्ष
- ✘ लाला लजपतराय (सी.आर.दास, सुभाषचंद्र बोस)
- ✘ व्ही.व्ही. गिरी, डांगे, सरोजिनी नायडू, ज. नेहरू अध्यक्ष
- ✘ अहमदाबाद टेक्सटाईल महिला लेबर असोसिएशन कामगार चळवळ - महात्मा गांधी - अनुसया बेन
- 1923 - हिंदुस्थान लेबर
- ✘ सोशॅलिस्ट पार्टी
- ✘ श्रीपाद अमृत कांगे
- ✘ केशव जोगळेकर
- 1926 - बॉम्बे टेक्सटाईल
- ✘ लेबर युनियन
- ✘ ना.म.जोशी
- 1929 - अखिल भारतीय ट्रेड युनियन फेडरेशन
- ✘ एस.एम.जोशी
- ✘ व्ही.व्ही.गिरी

- 1931 - मध्य प्रांत वन्हाड
- ✘ विढी कामगार संघ
- ✘ एल.एन.हरदास
- 1929 - सोशल सर्व्हिस लीग
- ✘ ना.म.जोशी
- ✘ गोपाळ देवधर
- ✘ नरेश द्रविड
- 1909 - कामगार हितवर्धक सभा
- ✘ भिबाजी नरे
- ✘ तालचेरकर - सिताराम बोले
- ✘ 1870 - शशिपाद बॅनर्जी
- ✘ बंगाल
- ✘ कामगारांचा क्लब
- ✘ 'भारत श्रमजीवी' वृत्तपत्र
- 1878 - सोराबजी शापूरजी बंगाली हे मुंबई विधानसभेत कामाच्या तासासंबंधी विधेयक अयशस्वी.
- कामगारांचे प्रश्न मांडणारे वृत्तपत्र
- ✘ अमृत डांगे - दि. सोशॅलॉजिस्ट
- ✘ मुज्जफर अहमद - नवयुग
- ✘ काझी नजरूल्ल - बंगाल
- ✘ गुलाम हुसैन - इन्कलाब
- ✘ सिंगारवेल्लू चेट्टीयार - लेबर किसान गॅझेट
- 1925 - भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष
- ✘ श्रीपाद अमृत डांगे
- ✘ लोकसभा दक्षिण मध्य मुंबई मतदारसंघ - टिळकाचा प्रभाव
- अमृत डांगे
- ✘ आयटकचे सहसचिव
- ✘ क्रांति - मराठी साप्ताहिक
- ✘ 1945 - वर्ल्ड फेडरेशन ऑफ ट्रेड युनियन - कमिटीवर निवड
- ✘ रशियाने लेनिन पदक गौरव
- 1920 मजूर महाजन युनियन
- ✘ गुजरात
- ✘ महात्मा गांधी
- 1 मे 1923 - पहिला कामगार दिवस
- लेबर किसान पार्टी ऑफ हिंदुस्थान
- ✘ सिंगारवेल्लू चेट्टीयार
- 1926 - इंडियन ट्रेड युनियन अॅक्ट पास
- ✘ ना. म. जोशी विशेष कार्य
- ✘ या कायद्याने कामगार संघटनांना मान्यता
- 1955 - भारतीय मजदुर संघ
- ✘ दत्तोपंत ठेणगी (जनसंघाची कामगार विंग)

- 1970 - सेंट्रल ऑफ इंडियन ट्रेड यूनियन
- ✘ अध्यक्ष - बी.टी.रणदिवे
- कामगार चळवळीचा उदय
- ✘ 1854 मुंबईला कापड गिरणी व कलकत्ता येथे ज्युट गिरणी
- ✘ समस्या -
 - कमी मजुरी
 - जास्त वेळ काम
 - कारखान्यांमधील अस्वच्छ वातावरण
 - सवलती नाही
 - बालमजुर
 - परकीय गुलामगिरी
 - चटके
- कामगार संघटना
- ✘ कामगारांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी प्रयत्न
- उद्दिष्टे
- ✘ भारतीय उद्योगधंद्यामध्ये काम करणाऱ्या मजुरांच्या स्थितीत सुधारणा व्हावी ही मागणी सर्वप्रथम - लॅकेशायरच्या कापड गिरण्यांच्या मालकाकडून झाली.
- ✘ त्यांना असे वाटायचे की कमी मजुरीमुळे भारतीय कापड उद्योग त्यांना प्रतिस्पर्धी ठरू शकतो.
- 1875 - पहिला आयोग
- टिळकांना कारावासाची शिक्षा झाल्याच्या निषेधार्थ मुंबईच्या कामगारांनी सहा दिवसांचा हरताळ पाळला.
- ✘ यामुळे प्रभावित होवून लेनिनने अशी कबुली दिली की, भारतीय पद्धतित इतके परिपक्व आहेत की हा वर्ग राजकीय लोकसंघर्ष चालवू शकतो.
- 1917 - रशियात साम्यवादाचा स्वीकार
- ✘ या क्रांतीमुळे जगभरातील कामगारांना उद्योगधंद्याच्या कब्जा घेवून सर्वसामान्यांची क्रांती करण्याचे आवान्हन.
- पहिल्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर
- ✘ राष्ट्रसंघ - 10 जाने 1920
- आंतरराष्ट्रीय मजूर संघटना 20 ऑक्टो. 1919 (100 वर्षे)
- यू. एच. ची शाखा
- ✘ 187 - सदस्य
- ✘ एच. क्यू. जिनिव्हा
- ✘ 1969 - नोबेल शांतता पुरस्कार

आयटक

1926-27 - गट

- 1) International Federation of Trade unions (IFTO)शी संलग्न व्हावे - अॅमॅस्टडन गट.

- ✘ क्रांतिकारी गट
- 2) Red International Labour Organisation (RILO)शी संलग्न व्हावे.
- ✘ मॉस्को
- ✘ क्रांतिकारी गट
- ✘ याच काळात साम्यवादी विचारांचा प्रभाव
- क्रांती : वृत्तपत्राने भांडवलशाही समाप्त होत नाही तोपर्यंत शांतता निर्माण होणार नाही असे मत...
- ✘ नंतर आयटकने मॉस्को गटाबरोबर संलग्न होण्याचा निर्णय घेतला.
- त्यामुळे जोशींच्या नेतृत्वात एक गट आयटकमधून बाहेर.
- जोशींनी - 1929 अखिल भारतीय ट्रेड युनियन फेडरेशन (All India Trade Union Federation)
- 1928 -सार्वजनिक सुरक्षा विधेयक (Public Safety Bill)
- ✘ पण बहुमतामुळे संमती नाही म्हणून ते अधिनियमाच्या स्वरूपात - The Trade Disputes Bill प्रसिद्ध.
- ✘ रेल्वे, पाणी, वीज यासारख्या सार्वजनिक सेवेतील हरताळासाठी एका महिन्याची पुर्वसूचना देणे बंधनकारक

मीरत कट खटला

- ✘ 1929 कामगार नेत्यांना अटक
- ✘ 32 कामगार नेत्यांना अटक-राजद्रोहाचा खटला
- ✘ यामध्ये - मुजफ्फर अहमद
- ✘ श्रीपाद अमृत डांगे
- ✘ जोगळेकर, शौकत उस्मानी
- ✘ हा खटला साडेतीन वर्षे चालला
- ✘ या नेत्यांमध्ये कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ ग्रेट ब्रिटनच्या तीन सदस्यांचा समावेश 1) फिलीप स्पॅट 2) बेन ब्रुंडेले 3) ह्यु लेस्टर हात्विसन
- ✘ या सर्व लोकांवर आयपीसीच्या 121 नुसार ब्रिटीश राजसत्तेला भारताच्या सार्वभौमत्वापासून वंचित करण्याचा व राजद्रोहाचा आरोप.
- ✘ काँग्रेस कार्यकारणीने एक सेंट्रल डिफेन्स कमिटी स्थापन जवाहरलाल नेहरू, के. एन. काटजू, अन्सारी
- ✘ 1933 शिक्षा
- ✘ मुजफ्फर अहमद जन्मठेप
- ✘ काहींना 12 वर्षे
- 1927 : कामगार किसान पक्ष
- ✘ श्रीपाद अमृत डांगे
- ✘ मुजफ्फर अहमद
- ✘ पी. सी. जोशी, सोहनसिंग जोरा इ.
- संयुक्त ट्रेड युनियन काँग्रेस - 1949, मृणालकांती बोस, जतिन चक्रवर्ती

के. टी. शहा

● 1959 - मुंबई गिरणी कामगार युनियन

के कामगार आघाडी

के दत्ता सामंत

● महाराष्ट्र लेबर युनियन

के राजन नायर इ.

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ

● ही चळवळ स्वातंत्र्यानंतरही सर्वात मोठी लोकशाहीवादी चळवळ

के प्रमुख मागणी-मराठी भाषिक प्रदेश महाराष्ट्र प्रांत स्थापन करा त्यामध्ये मुंबईचा समावेश

के यासाठी चळवळ व आंदोलन

के 107 हुतात्मे (107 शंकर तोरसकर-2011)

के या आंदोलनात पहिले हत्माता-1955-सीताराम बनाजी पवार

के या चवळीत नांदेड, कुभार(ता.) सर्वात पुढे

के केशव धोंडगे गुरुनाथ करुडे

के ब्रिटीश कालखंडात मराठी प्रदेश अनेक प्रांत व संस्थाने यामध्ये होता.

के मुंबई, कोकण, पश्चिम महाराष्ट्र, खानदेश, विदर्भ (ब्रिटिशांची सत्ता)

के मराठवाड्यावर हैदराबादचा निजाम

के यातूनच मराठी भाषिकांचे एक राज्य अशी इच्छा

● महाविदर्भ सभा : इ.स 1940

के अध्यक्ष-रामराव देशमुख

के चिटणीस-पटवर्धन देशमुख

के ग. व्यं. माडखोलकर हे सदस्य नव्हते, 20 वर्षे काम

के खरे सुत्रधार-बापुजी अणे

- 'संयुक्त महाराष्ट्र निर्माण झाला तर त्यावर पश्चिम महाराष्ट्राचेच वर्चस्व राहिल असे या नेत्यांना वाटायचे'

● संयुक्त महाराष्ट्र सभा

के या चळवळीस प्रेरणा देणारी ही सभा 1940

के अध्यक्ष-रामराव देशमुख

के मध्य प्रदेशात असलेला वऱ्हाडाच्या स्वतंत्र प्रांत बनिवण्याचा प्रस्ताव 1938-रामराव देशमुख यांनी विधिमंडळासमोर मांडला

के 1938-मुंबईत-मराठी सा.संमेलन, वऱ्हाडासह महाराष्ट्राचा एक भाषिक प्रांत बनविताना मराठावाड्याचा त्यात समावेश मागणी - 1939-पाठिंबा

के मराठी भाषिकांचा जो प्रदेश तयार होईल तो संयुक्त महाराष्ट्र हेतु

1. वऱ्हाड प्रांतातील लोकांना संघटीत करणे

2. च्या निर्मातीसाठी अनुकूल वातावरण तयार

● 1940-या सभेने-महाराष्ट्र एकीकरण परिषद स्थापन अध्यक्ष-दत्तोपंत पोतदार

● 1946- बेळगाव-मराठी सा.संमेलन

के अध्यक्ष - ग.व्यं. माडखोलकर

के संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीचा ठराव पास

● संयुक्त महाराष्ट्र परिषद (समिती) (1946-1955)

के अध्यक्ष-शंकरराव देव

के गोव्यासह सर्व मराठी भाषिक प्रदेश एकसंध करण्याची मागणी

के उद्देश-1.प्रादेशिक राच्यांची पुर्नररचना भाषेनुसार करणे

2. मराठी भाषिकांचा सलग प्रांत

3. मराठी भाषिकांचे संयुक्त महा. राज्य स्थापन

4. मुंबईसह मराठी भाषिक एकत्र

के 1955 पर्यंत या परिषदेने काम

के शंकरराव देव, मधु दंडवते, जयकर धनंजय, आचार्य धर्मधिकारी, गाडगीळ, सेनापती बापट, भाऊसाहेब, प्र. के. अर्त्र, के. जेधे, हिरे, एस.एम.जोशी, पोतदार, माडखोलकर

● विदर्भातील नेते-मराठे नेते

के रामराव देशमुख, पंजाबराव देशमुख, गोपाळराव खेडकर, काका देशमुख, पंढरीनाथ पाटील यांचा संयुक्त मागणीला पाठिंबा

के डॉ. आंबेडकर-भाषावर प्रांत रचनेमुळे एक्यभावना वाढीस लागण्याऐवजी हिंदुस्थानेच अधिक तुकडे पडतील-मत

● काँग्रेस नेते

प. नेहरु, सरदार पटेल, मौलाना आझाद, राजाजी, आचार्य कृपालानी (भाषावर प्रांत रचना नको)

● गांधीजीचा पठिंबा

के मराठी भाषिकांचे राज्य असावे पुरस्कर्ते

● राजेंद्र प्रसाद ही पुरस्कर्ते

● बापुजी अणे-विदर्भाचे पुरस्कर्ते संयुक्त विरोध

अकोला करार : 8 ऑगस्ट 1947

के संयुक्त MH-16 व्यक्तींनी हा करार

के अकोला शहरात वऱ्हाड आणि नागपुराच्या मनात संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीबाबत शंका नाही यासाठी करार

● तरतुदी

1. महाराष्ट्र, महाविदर्भ दोन प्रांत पश्चिम महाराष्ट्र

2. या दोन प्रांतात कायदेमंडळ स्वतंत्र मंत्रिमंडळ

3. उपप्रांतासाठी वरीष्ठ न्यायालयाने

4. कायदेमंडळाच्या निवडणुका स्वतंत्र

5. संपूर्ण प्रांतासाठी गव्हर्नर, दुय्यम गव्हर्नर

6. एक लोकसेवा आयोग

के पश्चिम महाराष्ट्र नेत्यांनी मान्यता

• दार कमिशन – जुन 1948

- ☒ घटना समितीने भाषांवर प्रांत पुनर्रचनेसाठी न्या.दार यांच्या अध्यक्षतेखाली
- ☒ चिटणीस-पन्नालाल
- ☒ 1948, नोव्हेंबर मुंबईला-संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीसाठी सर्व प्रतिनीधी अकोला बैठक
- ☒ दार कमिशनने संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी फेटाळली कारण भाषांवर प्रांतरचनेमुळे भारताची विभागणी छोट्या प्रांतात होईल, ऐक्य धोक्यात येईल
- ☒ भाषिक राज्य राष्ट्रावादाच्या प्रगतीत अडथळा असे मत

जे.व्ही.पी. समिती 1949

- ☒ जवाहरलाल नेहरू, वल्लभभाई पटेल, पट्टभी सीतारामय्या
- ☒ मुंबई वगळून महाराष्ट्र ची शिफारस
- ☒ या समितीने आंध्रप्रदेशच्या समतिने आंध्रप्रदेश च्या अपवाद वगळून भाषांवर प्रांतरचना करू नये-मत
- ☒ ए. पी. पोटी श्रीरामल-उपोषण (58 दिवस) -आंध्र भषिक-वेगळा
- ☒ 1953 निर्माण
- संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीचा प्रस्ताव मुंबई महानगरपालिकेत प्र. के. अत्रे, आर. डी. भंडारी यांनी नोव्हेंबर 1949 ला मांडला.

संयुक्त महाराष्ट्राचे मुंबई अधिवेशन

अध्यक्ष-रामराव देशमुख

संयुक्त महाराष्ट्रासह मराठी भाषिकांचा प्रदेश-नवीन प्रांत मागणी

1. मुंबईसह मराठी भाषिक
2. वऱ्हाड व नागपूरमधील मराठी भाषिक
3. कोल्हापूर संस्थान
4. निजाम राज्यातील मराठवाडा
5. गोवा प्रांतातील सर्व मराठी भाषिक प्रदेश

शेतकरी कामगार पक्ष

- 1949 : पत्रक सरचिटणीस शंकरराव मोरे यांनी संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत जनतेने सहभागी व्हावे आवाहन
- मार्ग-1. कायदेमंडळातील मराठी सर्व सदस्यांनी राजीनामे
- 2. स्थानिक प्रशासन : राजीनामे
- 3. कर न देणे
- 4. परिषद भरवणे
- संयुक्त महाराष्ट्र मागणारे : माधवराव बागल, नरसिंह देशमुख, उद्धव पाटील, केशवराव जेधे, केशव धोंडो, गुरुनाथ करुडे, क्रांतिसिंह नाना पाटील.
- सेनापती बापट व महाडीकर संयुक्त महाराष्ट्र महामंडळ स्थापन
 - मराठी भाषिकांचा एक प्रांत करण्यासाठी जागृती
 - जगेन आणि मरेन तर केवळ संयुक्त महाराष्ट्रासाठी माधवराव गाडगीळ यांनी केला

नागपूर करार - नागविदर्भ करार 1953

- संयुक्त महाराष्ट्रात येणाऱ्या सर्व प्रतिनिधींचा हा करार

मुद्दे

1. मराठी भाषिकांचे सलग एक राज्य बनवावे
2. मुंबई, मध्य प्रदेश, कर्नाटक मराठी भाषिकांचे राज्य त्याला महाराष्ट्र/मराठी प्रदेश असे म्हणावे मुंबई-राजधानी
3. संयुक्त महाराष्ट्राच्या विकासासाठी महाविदर्भ, मराठवाडा, पश्चिम महाराष्ट्र असे तीन विभाग.
4. लोकसंख्येच्या प्रमाणात विकास खर्च
5. प्रत्येक विभागाला मंत्रिमंडळ प्रतिनिधित्व देण्यात आले
6. सर्व शैक्षणिक संस्थात लोकसंख्येच्या प्रमाणात योग्य व समान प्रतिनिधित्व.
7. उच्च न्यायालय-मुंबईला, दुसरे उच्च न्यायालय-नागपूर
8. सरकारी नोकरी देताना लोकसंख्येच्या प्रमाणाचा विचार
9. सत्तेचे विकेंद्रीकरण
10. नागपूर -उपराजधानीचे ठिकाण, वर्षातून एकदा मंत्रिमंडळ अधिवेशन
11. खेड्यांना मूलभूत मानून जिल्ह्याची निर्मिती

यावर 11 नेत्यांनी सहा केल्या.

1. विदर्भ : आर.के पाटील, पंढरी पाटील, गोपाळ खेडकर, रामराव देशमुख, लक्ष्मण भटकर, शेषराव वानखेडे.
2. पश्चिम महाराष्ट्र : भाऊसाहेब हिरे, यशवंतराव चव्हाण, देवकीनंदन नारायण, नाना कुटे,
3. मराठवाडा : देवीसिंह चौहान (शंकरराव देव, स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी चर्चेत भाग घेतला परंतु सहा केल्या नाहीत.)
- काशिनाथ वैद्य : हा करार मराठवाड्याच्या अपमान
 - मराठवाडा स्वतंत्र प्रदेश, पैठण राजधानी असे मत
 - हैदराबाद विधानसभेचे अध्यक्ष
- राज्य पुनर्रचना आयोग - फजल अली कमिशन डिसेंबर 1953
 - अध्यक्ष : सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश फजल अली
 - सदस्य : हृदयनाथ कुंझरू, एस. के पण्णीकर
 - धनंजय गाडगीळ - निवेदन 'मराठी भाषिक प्रदेशाचे एक राज्य बनवा'
 - हैदराबाद राज्याची विभागणी
 - बापुजी अणे-महाविदर्भ
 - स. का. पाटील-भाषांवर प्रांत मागणी
- 10 ऑक्टोबर 1955 आयोगाने अहवाल
 - 1. मुंबई, गुजरात व मराठवाड्यासह द्वैभाषिक राज्य
 - 2. मुंबई राज्यातील चार कानडी जिल्हे एकत्र करून म्हैसूर (कर्नाटक) कन्नड भाषिक राज्य
 - 3. विदर्भाचे स्वतंत्र राज्य
 - 4. मुंबई, कच्छ, सौराष्ट्र, पश्चिम महाराष्ट्र, मराठवाडा
 - 5. हैदराबाद राज्याची भाषावर विभागणी करावी
 - या अहवालावरून महाराष्ट्रात असंतोष निर्माण झाला. याचवेळी गुजरातमध्ये गुजराती भाषिक सलग राज्याची मागणी
 - संघर्ष : मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र, मुंबईविना संयुक्त महाराष्ट्र
 - त्यावेळी मुंबई राज्याचे सीएम मोरारजी देसाई होते.
 - शिफारस : द्विभाषिक राज्य मान्य, चळवळ दडपण्याचा प्रयत्न.
 - 1955- मुंबईत निर्दर्शने, मोरारजी देसाई यांची कारवाई.
 - 15 व्यक्ती ठार, मुंबईत दंगली
 - 1956 मध्ये 91 व्यक्ती मारले गेले.
 - मुंबई प्लोरा फाऊंटनजवळ स्मारक
- 1955-काँग्रेसने गिराज्यसुत्र
 - 1. सर्व मराठी भाषिकांचा एक महाराष्ट्र
 - 2. सर्व गुजराती भाषिकांचा गुजरात
 - 3. समिश्र भाषिक मुंबई एक
 - याचा निषेध : सेनापती बापट यांच्या नेतृत्वाखाली आंदोलन सुरु.
 - स. का. पाटील : पाच हजार वर्षात मुंबई महाराष्ट्राला मिळणार नाही.

- मोरारजी देसाई : जोपर्यंत सूर्य चंद्र तळपत राहिल तोपर्यंत मुंबई मिळणार नाही
- पंडित नेहरु : मुंबई शहर केंद्रशासित प्रदेश असेल.
- 1956 : मुख्यमंत्री मोरारजी देसाई यांनी आंदोलनकांना दिसताच क्षणी गोळ्या घाला हा आदेश दिला.
- 1 नोव्हेंबर, 1956 : विजापुर, हुबळी, धारवाड, कारवार, कर्नाटक राज्याचे भाग.
- 1 नोव्हेंबर, 1956 :
 - नादेंड, बीड, परभणी, उस्मानाबाद, औरंगाबाद, मुंबई राज्याचे भाग.
 - द्विभाषिक मुंबई राज्याची स्थापना : 1 नोव्हेंबर, 1956
 - सर्वत्र विरोध, चळवळ गतिमान
 - या राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री पदाची यशवंतराव चव्हाण यांच्याकडे धुरा
 - गुजरात व महाराष्ट्र हे राज्य यशवंतराव चव्हाण यांना मान्य नव्हते
 - द्विभाषिक राज्यास पाठिंबा : स. का. पाटील, अशोक मेहता, सी. डी. देशमुख
- 1957 : निवडणुका
 - द्विभाषिक काँग्रेस उमेदवार
 - संयुक्त महाराष्ट्र समिती उमेदवार
 - काँग्रेसचा पराभव
 - काँग्रेसला 26 तर संयुक्त महाराष्ट्र समिती 111 मते.
 - 1959-इंदिरा गांधीजींनी महाराष्ट्र दौरा
 - संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ उग्र
- 1959 समिती
 - मुंबई द्वैभाषिक राज्याचे विसर्जन करून मराठी व गुजराती दोन वेगळे स्वतंत्र राज्य
 - यशवंतराव चव्हाण यांनी 14 मार्च 1960 द्विभाषिक राज्य भंग करणारे बिल मांडले
 - 1 मे 1960 मराठी भाषिकांचे महाराष्ट्र, गुजराती भाषिकांचे गुजरात
 - महाराष्ट्र : मराठवाडा, विदर्भ, मुंबई, खानदेश
 - महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री : यशवंतराव चव्हाण
 - व्हि.डी देशपांडे-संयुक्त महाराष्ट्र साप्ताहिकाची मागणी
 - 1960-1961 : लोकसंख्या 3 कोटी 96 लाख (पुरुष-2 कोटी 5 लाख तर स्त्रीया 1 कोटी 11 लाख)
- चार विभाग : मुंबई, पुणे, नागपुर, मराठवाडा
 - संयुक्त महाराष्ट्र समितीत 11 पक्ष : प्रजासमाजवादी, लाल निशाण, कम्युनिस्ट, शेड्युल्ड कास्ट, शेकाप, हिंदू महासभा, जनसंघ, मजदुर किसान सभा
 - महाराष्ट्र राष्ट्रीय काँग्रेस पक्ष या समितीत नव्हता.
 - समाजवादी पक्ष-लोहियांचा नव्हता मधु लिमये, जॉर्ज फर्नांडिस, दिनकर डिमले यांचा पराभव.
- यशवंतराव चव्हाण संयुक्त महाराष्ट्राचे कट्टर पुरस्कर्ते (कराड मतदारसंघ)
- संयुक्त महाराष्ट्र समिती-1956
 - पुणे : एस. एम जोशी : चिटणीस (श्रीधर महादेव)
 - आचार्य अत्रे यांचे योगदान : नवयुग, जयहिंद, मराठा, इ. पत्रे लग्नाची बेडी, मोरुची मावशी, साष्टांग नमस्कार इ. नाटके
 - संयुक्त महाराष्ट्रासाठी मराठा पत्र सुरु त्यातून काँग्रेसवर टीका
 - अग्रलेख : “जनतेचा कसाई मोरारजी देसाई”
 - शीर्षक : “मराठी जनतेचा आवाज”
 - 1957 : निवडणुकीचे प्रचारक
 - वर्णन : संयुक्त महाराष्ट्राची मुख्य मैदानी तोफ
 - 1957 : गिरगावातुन सौ. सुलोचना मोदी यांचा पराभव करून विधानसभेवर
 - अत्रे हे मुळ - शिक्षक पुण्यात त्यांनी आगरकर हायस्कूलची स्थापना केली.
 - चित्रपट : श्यामची आई आणि महात्मा फुले
 - स. का. पाटील यांना खलपुरुष बनवले.
 - मोरारजी देसाई : रक्तपिपासू सैतान
 - संयुक्त महाराष्ट्र - सी. डी. देशमुखांनी मंत्रीपद सोडले (अर्थमंत्री)
 - महाराष्ट्राचे दैवत बनवले
 - नवयुग ‘साप्ताहिकात’ सी. डी. देशमुखांना-महाराष्ट्राचा असा उल्लेख. कठमणी
 - महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर महाराष्ट्राचे नाव ‘मुंबई राज्य’ ठेवावे असा डाव टाकला जात होता, तो अत्रेनी हाणुन पाडला.
 - दैनिक मराठा : अत्रे, आईच्या पोटात मुलगी की, मुलीच्या पोटात आई
 - त्यानंतर मात्र सरकारला महाराष्ट्र राज्य नाव.

सामाजिक चळवळ

- ब्राह्मणेतर चळवळ - 1971-1938
 - अर्थ : ब्रिटिशांच्या कात ब्राह्मणोत्तर सवर्ण जातींनी एकत्र येऊन ब्राह्मण जातींच्या धार्मिक, शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक वर्चस्वाविरुद्ध जो लढा दिला त्या चळवळीला ‘ब्राह्मणेतर चळवळ’ म्हणतात.
 - कालखंड - 1917-1938
 - या चळवळीचे उद्गाते : राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज.
 - मात्र या चळवळीची बीजे महात्मा फुलेंपासून सुरु झाली.
 - फुले यांची - सत्यशोधक चळवळ
 - ही ब्राह्मणशाहीच्या सर्वकष जुलमी सत्तेविरुद्धची पहिली चळवळ.

● सत्यशोधक चळवळ

1. महात्मा फुले विचारांची बैठक
2. फुल्यांचे अनेक मित्र, सहकारी अनुयायी ब्राह्मण होते.
3. धार्मिक, सामाजिक चळवळ.
4. राजकारणपासून अलिप्त
5. ब्राह्मणांचा द्वेष नाही पण ब्राह्मण प्रवृत्तीस विरोध.
6. समाजातील कनिष्ठ वर्गातील कार्यकर्ते.

● ब्राह्मणेतर चळवळ

1. राजर्षी शाहू महाराज, जेथे बंधू, दिनकरराव जवळकर, भास्करराव जाधव इत्यादी नेते.
2. ब्राह्मणांचा द्वेष
3. राजकीय स्वरूपाची होती
4. मराठे समाजाचे कार्यकर्ते

Object :

- विविध क्षेत्रातील वर्चस्व आव्हान देणे, ब्राह्मणेतर जातीचा विकास, प्रश्न माहण्यासाठी वृत्तपत्र स्वतंत्र प्रतिनिधीत्व मिळावे प्रयत्न, मत्केदारी व अन्याय मोडून.

● ब्राह्मणेतर संघटना

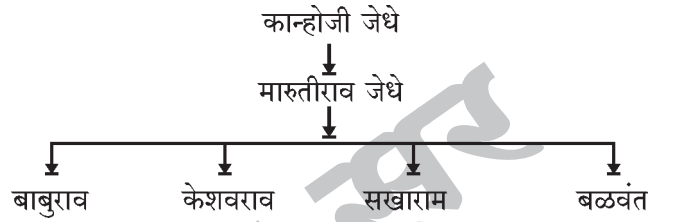
- 1) डेक्कन रयत समाज (1916)
 - सदस्य : अण्णासाहेब लठ्ठे, मुकुंदराव पाटवील, वालचंद कोठारी, रामचंद्र बेडेकर, नारायण टिळक, सीतराम बोले.
 - ब्राह्मणेतरांची पहिलीच संघटना .
 - यांचे 'डेक्कन रयत' साप्ताहिक आण्णासाहेब लठ्ठे यांनी सुरू केले.
 - उद्देश : मागास जातींना न्याय मिळवून देणे.
- 2) मराठा राष्ट्रीय संघ : 1917 - वि. रा. शिंदे.
 - सदस्य : सखाराम जेधे, नारायण एरवंडे, त्र्यंबक औटे, काशीनाथ जाधव
- 3) ऑल इंडिया मराठा लिंग : 1917 - राजर्षी शाहू महाराज
 - सदस्य : बाबुराव जेधे, श्रीपतराव शिंदे, भास्करराव जाधव
 - या संघटनेच्या वतीने जॉईंट सिलेक्ट कमिटीसमोर साक्ष देण्यासाठी भास्करराव जाधव इंग्लंडला गेले.
 - या संघटनांनी राजकीय व सामाजिक जागृतीसाठी कार्य केले.

● वेदोक्त प्रकरण : 1901-1905

- शाहू महाराज स्नान करण्यासाठी पंचगंगा नदीवर गेले
- राजपुरोहित नारायण भटजी पण स्नान करण्यासाठी गेले पण तेथे त्यांनी वेदोक्त मंत्राऐवजी पुराणोक्त मंत्र म्हणण्यास सुरुवात केली.
- यावरून शाहू महाराज त्यांना विचारले, ते म्हणाले, आपण क्षत्रिय नाहीत, शूद्र आहात म्हणून मी स्नान न करता वेदोक्तऐवजी पुराणोक्त मंत्र म्हणतो असे उत्तर, त्यामुळे हा अहंकार मोडण्यासाठी चळवळ.

● नेतृत्व शाहू महाराज

- मार्गदर्शन
- वृत्तपत्र काढण्यासाठी आर्थिक मदत
- ब्राह्मणेतर लेखकांनी ग्रंथ प्रकाशित केले.
 - 1) केशव ठाकरे 2) वासुदेव बिर्जे 3) मुकुंदराव पाटील 4) हरि तुंगार 4) कृष्णराव केळुसकर यांचा समावेश
- वसतिगृहे, शाळा सुरू - ब्राह्मणेतर समाज जागृत
- जेधे कुटुंबाचे योगदान

- जेधे - जमीन, जागीरी, कारखाना
- पुण्याच्या शुक्रवार पेठेत 3 मजली वास्तू
- जेधे मॅन्शन : सत्यशोधक, ब्राह्मणेतर केंद्र
- बाबुराव व केशवराव जेधे ही चळवळ गतिमान
- सर्व खर्च जेधे बंधू
- ब्राह्मणेतर वृत्तपत्रांची जागृती
- दिनकरराव जवळकर - तरुण मराठा, कैवारी, तेज (पुणे)
- वालचंद कोठारी - डेक्कन रयत आणि जागरूक (पुणे)
- हंटर - खंडेराव बागल - कोल्हापूर
- ब्राह्मणेतर - वर्धा - व्यंकटराव गाडे.
- प्रबोधन - केशव ठाकरे (पुणे)
- दीनमित्र - मुकुंदराव पाटील (तरवडी)
- जागृती - भगवंतराव पाळेकर (बडोदा)
- विजयी मराठा - पुणे (श्रीपतराव शिंदे)

चळवळीची सुरुवात

- इ. स. 1917 पासून पुणे, कोल्हापूर, सातारा, खान्देश.
- जेधे मॅन्शन केंद्र.
- 1) मराठ्यांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघ असावे अशी मागणी - श्रीपतराव शिंदे, भास्करराव जाधव, केशवराव जेधे, राजर्षी शाहू महाराज यांनी अशी मागणी केली.
- यासाठी भास्करराव जाधव यांना इंग्लंडला पाठविले.
- ब्रिटीश पार्लमेंट-अमान्य.
- लोकमान्य टिळक आणि अनुयायी यांचा विरोध.
- पटेल बिल : विठ्ठलभाई पटेल यांनी आंतरजातीय विवाहाला कायदेशीर मान्यतासाठी

- 1919 कायदेमंडळात - टिळक, कुर्तकोटी, मालवीय यांचा विरोध
- या बिलास अनुकुल असे 'प्रणय प्रभाव हे नाटक' दिनकरराव जवळकर यांनी तयार केले.
- 3) मोफत व सक्तीचे शिक्षण - केशवराव जेधे, दिनकरराव जवळकर, श्रीपतराव शिंदे यांनी पुणे महानगरपालिकेकडे मागणी केली.
 - लोकमान्य टिळक यांनी विरोध केला.
- 4) टिळकांना मानपत्र देण्यास विरोध
 - 1919 टिळक लंडनहून परतले.
 - पुणे नागरिक व अनुयायी कार्यक्रम लोकमान्य टिळक हे राष्ट्रीय नेते नसल्याने त्यांना मानपत्र देणे चूक आहे, अशी भूमिका रंगल परांजपे, गोपाळ देवधर, वालचंद कोठारी, जवळकर, वि. रा. शिंदे, शिवराम कांबळे यांनी विरोध केला.
- 5) शिवस्मारक वादाची प्रथम संकल्पना ग्वाल्हेरचे खासेराव पवार, बडोद्याचे खासेराव जाधव यांनी 1917 मध्ये मांडली.
 - शिवस्मारक संस्था ही मराठ्यांपुरतीच असावी की सर्वच जातीसाठी असावी याबाबत मतभेद.
 - राजर्षी शाहू महाराजांचे मत की फक्त मराठ्यांपुरतीच मर्यादित असावी.
 - शाहूमहाराजांच्या मृत्यूनंतरही सुत्रे ग्वाल्हेरचे अलिजाबहादूर शिंदे यांच्याकडे या समितीत सर्व जातीचा समावेश करण्यासाठी ठरविले.
 - गोपाळ देवधर : चिटणीस
 - राजे पटवर्धन : सदस्य
 - ही शिवस्मारक समिती ब्राह्मणांच्या हातामध्ये गेली हे ब्राह्मणेतर लोकांना आवडले नाही.
 - त्यांनी शिवस्मारक हे शिवाजी मराठा सोसायटीच्या मालीकीचे असावे असे मत जवळकर, पालकर बंधू, विठ्ठल झेंडे, बाबुराव, केशवराव जेधे यांनी मांडले.
 - दिनकरराव जवळकरांनी 1923 मध्ये शिवस्मारक पुराण हे पुस्तक लिहिले.
 - 1924 मध्ये शिवाजी सोसायटीचे राजीनामे दिले.
 - नंतर शिवस्मारकाची जबाबदारी शाहूचे पुत्र राजाराम महाराज यांनी पार पाडली.
- 6. छत्रपती मेळा सुरू
 - 1922 मध्ये केशवराव जेधे यांनी सुरू केली.
 - दिनकरराव जवळकर यांना यासाठी छत्रपती पद्यसंग्रह लिहिला. शाहू महाराज, शिवाजी महाराज, गांधी आदर केला.
 - या मेळ्याने ब्राह्मणोत्तरमध्ये एकी निर्माण व जागृती निर्माण केली.
- 7. सण, उत्सव व ब्राह्मणोत्तर चळवळ
 - फुले यांची गणपतीवर टीका
 - भास्करराव जाधव मुंबई शहर गणपती उत्सवातील खर्चाचा तपशील देऊन उत्सवाची निरूपयोगिता स्पष्ट.
- 8. महात्मा फुले प्रकरण
 - पुणे नगरपालिकेने 1924 मध्ये लोकमान्य टिळक व विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचे पुतळे पुणे शहरात.
 - केशवराव जेधे हे नगरपालिकेचे सदस्य होते.
 - केशवराव जेधे यांनी 1925 मध्ये मागणी केली की नगरपालिकेने महात्मा फुले यांचा पुतळा बसवावा.
 - मागणी फेटाळली.
 - त्यामुळे सभा घेऊन निषेध.
 - भाला या वृत्तपत्राने फुले यांनी पुण्यातील नागरिकांची कसलीही सेवा केली नाही.
- 9. दिनकरराव जवळकरांची टीका :
 - 1925 मध्ये देशाचे दुश्मन पुस्तकावर टिळक, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी टीका केली.
 - या ग्रंथात ब्राह्मण जाती, धर्मग्रंथ यावर टीका.
 - या टीकेमुळे पुणे जिल्हा न्यायालयात जवळकरांवर खटला.
 - दोषी ठरवून तुरुंगात.
 - परंतु मुंबई उच्च न्यायालयाने त्यांना निर्दोष मुक्त केले.
 - उच्च न्यायालयात वकीलपत्र डॉ. आंबेडकर यांनी फी न घेता केले.
 - जवळकरांनी मर्दहो नाके कापून घ्या हे पुस्तक लिहिले. त्यावर नरहर चिंतामण केळकर यांनी टीका केली.
 - 1932 मध्ये निधन.
 - देशाचे दुश्मन खटला :
 - गणपतराव नलावडे यांनी सत्यशोधक की ख्रिस्तसेवक ही पुस्तिका प्रकाशित केली. महात्मा फुले यांच्यावर टीका.
 - यास उत्तर देशाचे दुश्मन हे पुस्तक केशवराव जेधे यांनी प्रकाशित केली. रामचंद्र लाड यांनी मुद्रण केले. प्रस्तावना केशवराव बागडे यांनी केली.
 - लोकमान्य टिळक यांचे पुत्र श्रीधरपंत टिळक व श्रीकृष्ण चिपळूणकर (चुलतभाऊ) फिर्दाद - सर्वाना शिक्षा.
- 10. धनवडे प्रकरण : 1926
 - हरी नारायण धनवडे या मराठा मुलाने ब्राह्मण सरदार बावडेकर यांच्या शाळकरी मुलीवर हल्ला.
 - याचा संबंध ब्राह्मणेतर चळवळीशी जोडला.
 - चळवळ बदनाम - प्रयत्न.

- ब्राह्मणेतर सभा.
- काही संबंध नाही - ठराव पण यामुळे ही चळवळ बदनाम.
11. मद्यपान व ब्राह्मणेतर चळवळ
- ब्राह्मणेतर नेत्यांनी मद्यपान बंद करण्याचा प्रयत्न केला नाही.
 - नेते लिलाव पद्धतीने दारूचे गुते घेत व मतदारांना पाजत.
 - मद्यसेवनाने जवळकर गेले.
 - कैवारी मुखपत्राने दारूबंदीचा आग्रह घटला नाही.
 - याउलट त्यामध्ये दारूच्या जाहिराती प्रसिद्ध केला जायच्या.
12. पदव्या
- या चळवळीतील नेत्यांना ब्रिटिश सरकार पदव्या देत.
 - चळवळीत भाग घ्यायचा असेल तर पदव्यांचा त्याग.
13. जोशी वतन
- बाबासाहेब बोले 1926 साली जोशी वतन रद्दचे विधेयक मांडले.
 - कमिटीने त्यात सुधारणा.
 - ब्राह्मण वृत्तपत्रांनी विरोध आणि ब्राह्मणेतर पाठिंबा.
 - 1923 मध्ये मुकुंदराव पाटील यांनी कुलकर्णी लीलामृत काव्य केले.
 - ब्राह्मण कुलकर्णी लोकांच्या भोळेपणाचा कायदा कसा घेतात याचे वर्णन केले.
 - 1918 मध्ये शाहू महाराजांनी कुलकर्णी वतन बंद. तलाठी पद्धत सुरू.
14. बाल विवाह
- सन 1929 मध्ये मुंबई कायदेमंडळास शारदा बिल पास.
 - बालविवाहावर बंदी. मात्र यावर टिळकांचा अनुयायी टीका.
 - बापुजी अणे, श्रीपाद मुंजे, न. चिं. केळकर, दादासाहेब खापर्डे, वळवी यांचा विरोध.
 - या बिलानुसार विवाहाचे वय : मुलगा - अठरा वर्षे व मुलगी - चौदा वर्षे.
15. श्रीधरपंत टिळक हे ब्राह्मणेतराचे मित्र
- यामुळे दोन चळवळीतील अंतर कमी.
 - फुले यांचा जन्मशताब्दी महोत्सव 1927.
 - वाड्यात समाज समता संघाची शाखा.
 - सभा, कार्यक्रम, सहभोजन.
 - 1928 साली आत्महत्या.
 - ब्राह्मणेतर पक्ष
 - मुंबई कायदेमंडळात 1920 - 38 पर्यंत हा पक्ष.
 - पुण्यात जेधे मॅन्शनमध्ये.
 - 12 डिसेंबर, 1920 रोजी स्थापना.
 - बाबुराव व केशवराव जेधे, भास्कर जाधव, धनाजी शहा कपूर, आनंदस्वामी, बाबुराव व आनंदराव जगताप, वालचंद कोठारी यांचा विरोध.
- उद्देश :
 - 1) ब्राह्मणांच्या राजकीय गुलाम, सामाजिक व धार्मिक गुलामगिरीतून ब्राह्मणेतरांची सुटका.
 - 2) स्वाभिमान व बंधुप्रेम.
 - 3) सरकारी नोकऱ्यात हक्क.
 - 4) प्रातिनिधिक प्रतिनिधित्व इत्यादी.
 - या पक्षाचे नाव बदलण्याचा प्रयत्न.
 - शेतकरी पक्ष व बहुजन पक्ष.
 - अच्युत कोल्हटकर : जरीपटका संघ.
 - या लोकांनी मंत्री स्वीकारले पण लोकांना फायदा नाही.
 - 1937 साली पक्षात फूट.
 - कपूर धनाजीशहा व जवळे यांनी नागरिक शेतकरी पक्ष स्थापन केले.
 - 1938 साली काँग्रेस विलीन. ब्राह्मणेतर नेत्यांना गांधीजींचे आकर्षण.
 - केशवराव जेधे
 - जेधे मॅन्शन : 1914 ते 1918 पूर्ण.
 - जन्म पुण्यात 1896 साली.
 - कुस्तीची आवड - पहिलवान.
 - शिवाजी मराठा हायस्कूल येथे शिक्षकाची नोकरी.
 - पुण्यातील ब्राह्मणेतर चळवळीचे नेतृत्व.
 - समाजसुधारणेकडे हे त्यांच्या बंधुमुळे बाबुराव जेधे : सत्यशोधक.
 - शाहू महाराजांचे वास्तव्य पुण्यात जेधे मॅन्शनमध्येच.
 - प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत भूमिका.
 - छत्रपती मेळावे काढले.
 - टिळकांना मानपत्र देण्यास विरोध.
 - शिवस्मारक वर्तमानपत्र चालविले.
 - फुले यांचा पुतळा बसविण्याची मागणी.
 - भास्करराव जाधव :
 - जन्म 1867 अलिबागजवळ.
 - 1892 बी. ए. एल्फिन्स्टन सी.एल.जी.
 - कोल्हापूर संस्थानात असिस्टंट सुभेदार.
 - कोल्हापूर नगरपालिकेचे सर्वाधिकारी.
 - अर्बन को-ऑपरेटिव्ह बँकेची स्थापना 1913.
 - अर्थव्यवस्थेचे महत्त्वाचे काम.
 - आर्थिक गरज पूर्ण.
 - मराठा शिक्षण परिषद
 - मराठा समाजाला शिक्षण महत्त्व.
 - 1907 - पहिली मराठा शिक्षण परिषद धारवाड येथे.
 - सहकार्य : शाहू महाराज, बडोद्याचे खासेराव जाधव.
 - अध्यक्ष : खासेराव जाधव.

- दुसरी परिषद मुंबई.
- तिसरी परिषद अमरावती - संपतराव गायकवाड.
- मुंबई कायदेमंडळात मराठ्यांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघ.
- लंडनला गेले.
- दिल्लीच्या कायदेमंडळातील महाराष्ट्राच्या मध्य विभागातून सन 1930 मध्ये निवडून आले.
- त्या वेळी त्यांनी ब्राह्मणेतर पक्षाची सूत्रे दिल्ली येथे सिद्धप्पा होटाप्पा कांबळी यांच्याकडे सोपविले.
- गोलमेज परिषदेसाठी सरकारने निवड केली.
- पुण्यात सत्यशोधक समाजाची पहिली परिषद.
- अध्यक्ष : रामय्या व्यंकय्या अय्यावारू.
- लंडनला गेल्यानंतर स्कॉटलंडमधील कारखान्यांना भेटी.
- कोल्हापुरात सहकारी संस्था स्थापन, पुढाकार.
- कोल्हापुरात डिस्ट्रिक्ट सेंट्रल को-ऑप मार्केटिंग सोसायटी स्थापन पुढाकार.
- करवीर इलाखा शिक्षण संस्था - सहकार तत्वांचे पालन.

- 1) रामायणावर नवा प्रकाश.
- 2) मराठी व त्यांची भाषा.

- महसूल मंत्री
- सन 1945 मध्ये कोल्हापूर रिजन्सी कौन्सिलचे.
- सन 1950 मध्ये निधन.

जस्टीस पार्टी

- भारतात सर्वप्रथम दक्षिण भारतात ब्राह्मण वर्चस्वाविरुद्ध चळवळ.
- ही चळवळ ब्राह्मण वर्चस्व व जातविरोधी होती.
- नेतृत्व : 1) रामास्वामी नायकर 2) अण्णा दुराई 3) नारायण गुरू 4) पेरियार रामस्वामी.
- हे सर्वजण ब्राह्मणेतर.
- मद्रास प्रांतामध्ये चळवळ केंद्र
- मद्रास - अखिल भारतीय काँग्रेस समिती. - पंधरा सदस्य. फक्त एकच अब्राह्मण होती.
- 1917 साली डॉ. टी. एम. नायर, पी. त्यागराज यांनी प्रथमच अ-ब्राह्मण संस्था स्थापना केली.
- नाव : उदारमतवादी संघटना
- न्यायपक्ष : ओळख.
- अध्यक्ष : रामास्वामी नायकर
- सामाजिक समतेचे नेते होते. अस्पृश्यतेविरुद्ध चळवळ केली. हिंदू धर्मावर टीका केली. हिंदू धर्म ब्राह्मणांचे इतरांवर नियंत्रण ठेवण्याचे साधन आहे.
- मनुच्या विचारांना त्यांनी अमानवी व पुराणांना परिकथा असे म्हटले.
- हिंदूच्या काही तत्वामध्ये सुधारणा न करता फक्त अंत करता

येतो.

- नायकरांनी धर्माला अंधःविश्वास मानला.
- उपाहारगृहावरील जातीवाचक फलक पाहून संतापले.
- हिंदू देव-देवतांच्या मूर्तींना चपलेने मारले.
- अण्णा दुराई
- नायकरांचे शिष्य.
- द्रविड चळवळ.
- कांचीपुरम - विणकर जाती.
- द्रविड मुन्नेत्र कळघम या पक्षाचे संस्थापक.
- राज्यसभेवर 1962 रोजी.
- 1967 साली तमिळनाडूमध्ये सरकार स्थापन.
- दुराई मुख्यमंत्री.
- प्रांतांना स्वायत्तता असे मत.
- नारायण गुरू
- समाजसुधारक
- जन्म 1854 - 1928
- दक्षिण केरळ एझवा - अस्पृश्य.
- त्यांच्या घराच्या शेजारी भद्रादेवीचे मंदिर.
- कन्याकुमारीमध्ये मारुतवन पहाडीमधील गुहा येथे परमज्ञान. (ओरु जाती, ओरु मतम, और देवम् मनुष्यानु : संपूर्ण मानवजातीसाठी एक धर्म, एक जात, एकच ईश्वर असावा.)
- श्री. नारायण धर्म परिपालन योगम - संस्था स्थापन.
- अस्पृश्यता न पाळणे.
- त्यांनी अनेक मंदिराची निर्मिती, सर्व वर्णीयांकरिता खुली.
- महात्मा गांधींना त्यांनी विरोध केला.
- चातुर्वर्ण्य मान्य.
- नारायण गुरू असे मत, जातिव्यवस्था व अस्पृश्यता. मूळ कारण चातुर्वर्ण्य.
- जातिभेद काल्पनिक मत.
- अविपुरम्म येथे देव नसलेले मंदिर बांधले.
- त्या मंदिरात सर्व जण पूजा.
- ब्राह्मणांनी या घटनेला महापाप म्हटले.
- मूर्तिपूजेला विरोध.
- पेरियार रामास्वामी (1879 - 1973)
- आत्मसन्मान आंदोलन
- दक्षिण भारतात अस्पृश्यता संपविण्याचे कार्य.
- धर्म, धर्मशास्त्र, देव यावर टीका.
- जन्म तमिळनाडू.
- मंगळसूत्र हे स्त्रियांचे गुलामीचे व अधःपतनाचे प्रतीक आहे.
- त्यामुळे पत्नीचे मंगळसूत्र काढून टाकले. पण कुटुंबात वाद.
- घर सोडले.

- वडिलांच्या निधनानंतर परत घरी.
- दारूबंदीसाठी प्रयत्न : ताडी पिण्यापासून परावृत्त. पाचशे ताडाची झाडे नष्ट.
- ब्राह्मण वर्चस्वास विरोध :
 - मूठभर ब्राह्मणांचे समाजावर असणारे वर्चस्व त्यांना मान्य.
 - हिंदू धर्मग्रंथावर टीका.
 - ते म्हणत, ब्राह्मण हे भारतातील मूळ रहिवासी नाहीत. ते टोळीटोळीने आले.
 - मूर्तिपूजेस विरोध.
 - 1953 साली गणपतीची मूर्ती फोडून मूर्तीमध्ये देव नाही.
 - रामाची प्रतिमा दहन.
 - ते म्हणतात, ज्यांनी देवाला जन्माला घातले ते मूर्ख आहेत. जे देवाचा प्रचार करतात ते बदमाश आहेत.
 - वायकोम देवमूर्तीचे वर्णन ते कपडे धुण्याचा दगड.
- वायकोम मंदिर प्रवेश
 - केरळमध्ये.
 - या मंदिराकडे जाण्यासाठी जो रसता होता त्याच्या दोन्ही बाजूस ब्राह्मणांची वस्ती होती. त्यामुळे त्या रस्त्यावरून चालण्यास अस्पृश्यांना मनाई.
 - ईझावा जातीतील अस्पृश्य समजले जाणारे बॅरिस्टर श्री. महाजन यांचे कोर्टात काम.
 - परंतु त्यांना त्या रस्त्यावरून जाण्यास विरोध.
 - त्यामुळे चळवळ.
 - प्रारंभी नेतृत्व : जॉर्ज जोसेफ.
 - गांधीजींनी त्यांना पत्र लिहून सत्याग्रहापासून दूर राहण्यास सांगितले.
 - नेतृत्व : रामास्वामी.
 - रामास्वामी आरक्षणासाठी चळवळ. मात्र काँग्रेसच्या काही मंडळींनी विरोध केला.
 - त्यामुळे त्यांनी काँग्रेसवर टीका. ही संघटना ब्राह्मणांचे हित जोपासणारी आहे.
 - जस्टीस पार्टी प्रवेश. स्थापना 1916
 - दक्षिण भारतातील उदारमतवादी संघटना
 - मद्रास प्रांत : टी. एम. नायर, पी. त्यागराय, सी. मुदलियार.
 - वृत्तपत्र : जस्टीस, द्रविडियन, आंध्र प्रकाशिका.
 - 1944 साली द्रविड कळघम - विलीन अण्णा दुराई.
- धर्मावर मते
 - कार्ल मार्क्स : धर्माला अफूची गोळी.
 - महात्मा फुले : सत्य धर्म.
 - रामास्वामी : धर्मांमुळे माणसाच्या नैसर्गिक विचारशक्तीचे खच्चीकरण होते.
 - धर्माचा निर्माता दैवीशक्ती आहे हा विचार खोडून.
- ते म्हणतात, “देव व धर्म निर्मिती श्रीमंत व उच्च जातीच्या लोकांचे हित जपण्यासाठी आहे.”
- स्त्री मुक्तीसाठी चळवळ
 - स्वाभिमान जागृत
 - दहा पुरुषांपेक्षा दोन स्त्रियांच्या बुद्धिमत्तेच्या व स्वाभिमान जाणिवांचा विकास समाजहित.
 - देवदासी प्रथा अमान्य.
 - दक्षिणेतील स्त्रियांनी त्यांना ‘पेरियार’ म्हणजे महामानव, महात्मा अशी उपाधी.
 - विधवा विवाहास संमती.
- साहित्य :
 1. Delcaration of War on Brahminism.
 2. Reform of Education
 3. Why Communal G. O.
 4. Periyar on Family Planning.
 5. Dear Fouths
 6. Rural Development
 7. Man and Religion
 8. Why Brahminss Hate Reservation
 9. Hindu Festival
 10. The Ramayan a True story
 11. Good and Man.
- साप्ताहिके, वृत्तपत्रे, मासिके :
 1. कुडी आरसू
 2. Revolt
 3. पुराच्छी
 4. पशुधारिक
 5. उनमई
 6. Modern Rationlist
 7. विदुथलाई

महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक वारसा

- साहित्य : ललित साहित्य : काव्य, कादंबरी, विनोदी वाङ्मय, दलित साहित्य, लघुनिबंध, विचारप्रधान साहित्य, वृत्तपत्रे, नियतकालिके, समीक्षा, आत्मचरित्रे, चरित्रे, निबंध ग्रंथ
- कला : संगीत : लोकसंगीत/लोककला, नाट्यसंगीत, सिनेसंगीत, वाद्यसंगीत, नाटक, चित्रपट, नृत्य, चित्रकला.
- वास्तुशिल्प स्थापत्य
 - मुंबई प्रांताचा पहिला गव्हर्नर माउंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन यांच्यामुळे शिक्षणप्रसार, इंग्रजीतील पुस्तकांचे मराठीत भाषांतर, महाराष्ट्रात ग्रंथरचनेचा पाया इत्यादी कार्ये.
- लोकमान्य टिळक : 'तुम्ही ग्रॅज्युएट रामदासी व्हा', महाराष्ट्रीय वारसा हवा पण नवीन शिक्षणाचे वळणही हवे.
 - यांत्रिक व नौकानयन क्षेत्रात प्रथम भरारी घेणारे पहिले शास्त्रज्ञ करशेठजी होत.
 - सृष्टी विज्ञानाकडे वळून नवीन शोध लावणारे गो. बा. चिपळुणकर होत.
 - गणित क्षेत्रात कार्य : टिळक, केरुनाना छत्रे, दीक्षित, कतेकर, नारळीकर, कोसांबी, महाजनी, सुखात्मे इत्यादी.
- श्रीधर जोशी : विद्युतभट्टी तयार.
- नृसिंह गोडबोले - दूध, तूप, अंडी इत्यादी विषयावर नवे सिद्धान्त.
- शिवराज बापुजी तळपदे यांनी वेदाध्ययन करून वैदिक पद्धतीने विमान 1895 बनवून उडवून दाखविले.
- शंकर आगरकर - वनस्पतीशास्त्रज्ञ
- जयंत नारळीकर : जगविख्यात गणिततज्ज्ञ, खगोल, पदार्थ, वैज्ञानिक.
- चार्ल्स विल्सन : भगवद्गीतेचा इंग्रजी अनुवाद.
- विल्यम जोन्स : कालिदासाचे शाकुंतल भाषांतरित.
- विल्यम जोन्स :
 - 1784, कलकत्ता. बंगाल एशियाटिक सोसायटी (रॉयल).
 - 1804 : मुंबई-बॉम्बे लिटररी सोसायटी.
- भारतीय विद्वान म्हणून पहिला मान बाळशास्त्री जांभेकराचा आहे.
 - शिलालेख अभ्यास, रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या नियतकालिकात छापले.
- भाऊ दाजी लाड : गावोगावी पायपीट करून आणि शोधून शिलालेख, ताम्रपट, हस्तलिखित गोळा करणारे.
- न्या. तेलंग : रामायणाचे भाषांतर
- म. गो. कुंटे : हिंदुस्थानातील आर्य संस्कृतीतील स्थित्यंतरे ग्रंथ.
- डॉ. कथवटे, रा. पा. पंडित, राजारामशास्त्री भागवत यांनी ऋग्वेद व अथर्ववेदांची भाषांतरे.
- टिळक : ओरायन, द्र आर्किटक होम ऑफ दि वेदाज.

- टिळकांचा सिद्धान्त : उत्तर ध्रुव सदृश्य भूमी ही आर्यांची मूळ भूमी होय.
 - ऋग्वेदाचा काळ इ. स. पू. 4500 ठरविला.
 - गीता रहस्य ग्रंथ
- रा. गो. भांडारकर
 - इंडियन अँटिक्वरी या रॉयल एशियाटिक सोसायटी नियतकालिकात संशोधनपर लेखन.
 - त्यांचे ग्रंथ : अर्ली हिस्ट्री ऑफ डेक्कन, शैव व वैष्णव पंथ.
- विल्सन
 - फायलालॉजिकल लेक्चर्स (व्याख्यानमाला)
 - भाषाशास्त्र अभ्यासासाठी महत्त्वपूर्ण.
 - भांडारकर प्राच्य विद्या संशोधन मंदिर, 1917
- 1) डॉ. बेलवलकर 2) डॉ. दांडेकर 3) डॉ. गुणे 4) प्रा. रानडे
- अँनल्स - मासिक
- श्री सातवळेकर - चार वेदांवरील ग्रंथ
- श्री. केतकरांचे - ज्ञानकोश
- तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री - उपनिषदकांड
- केवलानंद सरस्वती : मीमांसा कोष
- पतंजली - योग अभ्यास, योग मीमांसा (त्रैमासिक)
- चि. वि. वैद्य - महाभारत उपसंहार
- जोगळेकर - गाथा सप्तशती
- पुष्यदंत - महापुराण
- डॉ. वैद्य : वररुची
- डॉ. घाटगे - इंद्रॉडक्शन टू अर्धमागधी
- डॉ. आंबेडकर हू वेअर द शूद्राज, दि अनटचेबल्स
- इरावती कर्वे : युगान्त
- हिंदू सोसायटी - हिंदू किनशीप अँड इंटरप्रिटेशन
- महाराष्ट्र अँड पीपल्स
- मराठी संस्कृती
- डी. डी. कोसांबी अँड इंद्रॉडक्शन टू दी स्टडी ऑफ इंडियन हिस्ट्री
- ग्रँड डफ - मराठ्यांचा इतिहास
- ललित साहित्य
- 1. काव्य : जुनी कविता, नवी कविता
 - जुनी : कुसुमाग्रजपर्यंत ; नवी : कुसुमाग्रजांपासून
 - जुनी काव्ये : उदाहरणार्थ,
 - 1) भा. रा. पाळंदे : रत्नमाला
 - 2) गोडबोले : सीता विवाह, नामार्थदीपिका
 - 3) पांडुरंग पारखी : षडऋतू वर्णने, बोधामृत.
 - 4) कीर्तिकर : भक्तसुधा
 - दोष : सौंदर्यशून्यता, व.बोजडपणा, भावहीनता, उत्कटतेची कमतरता, सृष्टिवर्णनाची जिवंतता नसणे.

- नवीन काव्ये :
 - केशवसुतांचे नाव प्रथम.
 - ते अर्वाचीन कवी कुलगुरु, तुतारी मंडळाचे उद्गाते.
 - जुनी पठडी, पाश्चिमात्य प्रभाव वापर
- कविता : तुतारी, स्फूर्ती, गोफण.
'एक तुतारी द्या मज आणुन
फुंकिन ती मी स्वप्राणाने
भेदून टाकीन सगळी गमने'
- झुपुर्झा, सतारीचे बोल, म्हातारी, वातचक्रे.
- 1. रेव्हंड टिळक : वनवासी फूल, सुशीला, बापाचे अश्रू, माझी भार्या.
- 2. कवी विनायक : पन्ना, दुर्गावती, संयोगिता, वीरमती
- 3. बालकवी : संध्या तारके, संध्या रजनी, निर्झर, फुलराणी.
- 4. भा. रा. तांबे : मरणात खरोखर जग जगते, घट भरे प्रवाही.
- 5. सावरकर : स्वतंत्रते भगवती, सागरास, माझे मृत्युपत्र, मी घेतलेले वृत्त, आम्ही अंधतेने इत्यादी.
- 6. कवी गोविंद : रणाविण स्वातंत्र्य कोणा मिळाले.
 - रविकिरण मंडळ
 - सात कवी
 - माधव ज्युलियन, यशवंत, गिरीश
 - हे महत्त्वाचे : कांचनगंगा, अभागी कमळ, मानसमेध, अंबराई.
 - कुसुमाग्रज : गर्जा जय जयजयकार क्रांतीचा, हिमलाट, बळी, लिलाव.
 - कवी अनिल : फुलवान, निर्वासित चिनी, पेरते व्हा.
 - भग्नमूर्ती : राष्ट्रीय वृत्तीने रचलेले खंडकाव्य
 - वि. दा. करंदीकर : खेदगंगा
 - ग. दि. माडगूळकर : गीतरामायण.
- कादंबरी
 - बाबा पद्मनजी : यमुना पर्यटन, स्त्री विधवा जीवन.
 - हरिभाऊ आपटे : गणपतराव, मी, मायेचा बाजार, लक्षात कोण घेते.
 - वामन मल्हार जोशी : रागिनी, नलिनी, इंदू काळे, सुशीलेचा देव.
 - ना. सी. फडके : जादुगार, दौलत, उद्धार.
 - वि. स. खांडेकर : हृदयाची हाक, कांचनमृग, माडखोलकर, मुक्तात्मा, भंगलेली देवळे, कांता.
 - श्री. व्यं. केतकर : महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश
 - श्री. ना. पेंडसे : गारंबीचा बापू.
 - साने गुरुजी : श्यामची आई
 - विभावरी शिरुडकर : हिंदोळ्यावर, कळ्यांचे निखास, बळी, शबरी.

ऐतिहासिक कादंबरी :

- गुंजकर : मोचनगड, 1871
- हरिभाऊ आपटे : उषःकाल
- नाथ माधव : स्वराज्याचा श्रीगणेशा, स्वराज्यावरील संकट.

लघुकथा :

- श्री. म. माटे : उपेक्षितांचे अंतरंग

विनोदी वाङ्मय

- प्रारंभ कोल्हकरांनी
- शिमगा, श्रावणी, निर्जळी एकादशी, गणेशचतुर्थी
- चि. वि. जोशी - स्टेट गेस्ट, लग्नसराई, गुंड्याभाऊंचे दुखणे
- आचार्य अत्रे - नवयुग, मराठा

लघुनिबंध :

- वैशिष्ट्ये : कमी शब्द, कमी पाने, शास्त्रीय सिद्धान्त, तात्त्विक चर्चा, गंभीर विचार, तर्कशुद्ध विवेचन.
- फडके : गुजगोष्टी, ध्रुमवलये
- खांडेकर : वायुलहरी, सायंकाळ, मझधारा.

विचारप्रधान साहित्य :

- निबंधग्रंथ, वृत्तपत्रे, नियतकालिके, आत्मचरित्रे, चरित्रे
- लोकहितवादी : शतपत्रे

वृत्तपत्र :

- जांभेकर : दर्पण, दिग्दर्शन
- भाऊ महाजन : प्रभाकर
- कृ. मा. रानडे : ज्ञानप्रकाश
- मंडलिक : नेटिव्ह ओपिनियन्स
- का. धो. फडके : अरुणोदय (ठाणे)
- शि. म. परांजपे : काळ
- भोपटकर : भाला

नियतकालिके :

- 1861 साली गुंजीकर - विविध ज्ञान विस्तार
- हरिभाऊ आपटे : करमणूक

समीक्षा :

- प्रथम विष्णुशास्त्री चिपळुणकरांचा मान.
- त्यांनी मराठीला पाश्चिमात्य समीक्षा पद्धती दिली.

संस्कृत कविता ग्रंथ :

- तात्यासाहेब केळकर : हास्यविनोद मीमांसा

चरित्र : आत्मचरित्र

- विष्णुशास्त्री : जॉन्सनचे चरित्र.
- काशीबाई कानिटकर : डॉ. आनंदीबाई चरित्र
- पांगारकर : ज्ञानेश्वर, मुक्तेश्वर, तुकाराम इत्यादी चरित्रे.
- न. चि. केळकर : टिळकांचे त्रिखंडात्मक चरित्र
- लक्ष्मीबाई टिळक : स्मृतिचित्रे

गायिका :

- हिराबाई बडोदेकर 1947 स्वातंत्र्यप्राप्ती वेळी वंदेमातरम् रेडिओवरून गायिले.
- लता मंगेशकर : गानकोकिळा.

किर्तन :

- किर्तनाचे दोन प्रकार : भजन किर्तन, कथा किर्तन
- नारदमुनीपासून किर्तनाला सुरुवात.
- पुराण सांगणारे नारद आद्य प्रवर्तक

नाट्यकला :

- अण्णासाहेब किलोस्कर : 1880
- संगीत शाकुंतल हे नाटक
- हे आधुनिक रंगभूमीचे जनक आहेत.
- सौभद्र, रामराज्य वियोग इत्यादी.
- देवल : शारदा नाटक
- कोल्हटकर : वीरतनमय, मूकनायक, गुप्तमंजुषा, प्रेमशोधन.
- खाडिलकर : सवाई माधवरावाचा मृत्यू, कांचनगंडची मोहना, भाऊबंदकी, किचकवध.
- गडकरी : एकच प्याला, भावबंधन : पुण्य प्रभाव, प्रेमसंन्यास.
- वरेरकर मामा : कुंजविहारी, सत्तेचे गुलाम, हाच मुलाचा बाप, संन्याशाचा संसार, तुरुंगाच्या दारात, बेळगाव काँग्रेस अधिवेशनात.
- आचार्य अत्रे : साष्टांग नमस्कार, लग्नाची बेडी, भ्रमाचा भोपळा, वंदे मातरम्, उद्याचा संसार, पराचा कावळा, घराबाहेर.
- मोतीराम रांगणेकर : आशीर्वाद, कुलवधू, नंदनवन, माझे घर.
- माधव नारायण जोशी : वऱ्हाडचा पाटील, गिरणीवाला, प्रो. शहाणे, स्थानिक स्वराज्य, पैसाच पैसा.

गद्य रंगभूमी :

- 1880 : शंकरराव पाटकर : आर्योद्धारक नाट्य संस्था
- 1904 : महाराष्ट्र नारटक मंडळी.
- वा. शास्त्री खरे : शिवसंभव, गुणोत्कर्ष, तारामंडल.
- खाडिलकर : सवाई माधवराव पेशवे
- औंदकर : बेबंदशाही
- गडकरी : राजअभ्यास
- केळकर : अमात्य माधव, चंद्रगुप्त तोतयाचे बंड.
- सावरकर : सन्यस्त खडगे, उत्तरक्रिया.

चित्रपट :

- दादासाहेब फाळके : आद्य प्रवर्तक, नाशिक.
- 1913 : राजा हरिश्चंद्र हा पहिला मराठी चित्रपट
- भस्मासूर मोहिनी
- सावित्री : चित्रपट
- हिंदुस्थान फिल्म कंपनी ते चित्रट निर्माते, रंगभूषाकार, छायाचित्रकार, नैपथ्यकार व तंत्रज्ञ होते.

- ते भारतीय चित्रपटातील युगप्रवर्तक होते.

● बाबुराव पेंटर :

- चित्रपटकार
- सैरध्री हा पहिला चित्रपट.
- टिळकांनी त्यांना 'सिनेकेसरी' पदवी दिली.
- चित्रपट दिग्दर्शन, छायालेखन, नैपथ्य इत्यादी कार्य.
- सिंहगड चित्रपट : तानाजी मालुसरे जीवनावर
- 1924 : 'प्रभात फिल्म कंपनी'.
- 1925 : सावकारी पाश हा पहिला सामाजिक चित्रपट
- गोपाळकृष्ण यांना या चित्रपटाने प्रसिद्धी लाभली.
- कोल्हापुरात महाराष्ट्र फिल्म कंपनी.
- दिग्दर्शन, संवादलेखन, कॅमेरा इत्यादी.

बोलपट :

- हरिश्चंद्र - तारामती : दुर्गा खोटे
- अयोध्येचा राजा हा पहिला बोलपट.
- धर्मात्मा (एकनाथांच्या जीवनावर) : बालगंधर्व भूमिका
- शांताराम बापू : अमरज्योती

चित्रकला :

- जे. जे. स्कूल ऑफ आर्ट, 1857 जमशेदजी जी. जी. भाई.

शिल्पकला :

- करमरकर : शिवाजी महाराजांचा पुतळा
- गणपतराव म्होत्र : मंदिरपथगामिनी कलाकृती.
- गोफ लोकनृत्य कोकणात.
- नकटा नाच : कोकणात शिमग्याच्या वेळी

नृत्यकला :

- नृत्यकलेचा सर्वांत प्राचीन नमुना औरंगाबाद येथील सहाव्या शतकात शिल्पामधून माहिती मिळते.
- वैदिक काळापासून नृत्यसाधना.
- गंधर्व गायनकलेत तर अप्सरा नृत्यकलेत प्रारंगत.
- रंभा, मेनका, उर्वशी, तिलोत्तमा इत्यादी.
- 'नृत्यसूत्रे' हा नृत्यकलेचा पहिला ग्रंथ
- शिलाली पंडिताने लिहिला.
- भरतार्णव : दुसरा ग्रंथ नंदिकेश्वरने लिहिला.
- नाट्यशास्त्र रससिद्धान्त भरतमुनी यांनी मांडला.
- संगीत रत्नाकर : शारंगधर
- गानामुग्धा मृगनयना : र. वा. दिघे

कथक :

- उत्तर प्रदेशमधील शास्त्रीय नृत्य.
- प्राचीन नाव : कुशीलव
- अर्थ : कथा को थिरकते हुए कहना ।
- राजस्थान व उत्तर भारत नृत्यकला.

- बिरजु महाराज हे नाव सध्या प्रसिद्ध.
- तीन प्रमुख घराणे : जयपूर घराणे, लखनौ घराणे, वाराणसी घराणे.
- कथक मधील प्रसिद्ध व्यक्ती :
 - गुरु शंभू महाराज
 - मोहन कल्याणपूरकर
 - दमयंती जोशी
 - रोहिणी, शमा भाटे
 - प्रणिती प्रताप.
 - रोहिणी भाटे यांनी अमेरिकन नर्तकी इझाडोरा डंकन यांच्या माय लाइफ या आत्मचरित्राचा 'मी इझाडोरा' मराठी अनुवाद.
 - नृत्यभारती संस्था स्थापन केली.
- भरतनाट्यम :**
 - तंजावूर उगम (तमिळनाडू)
 - दक्षिण भारतातील शैली
 - भरतमुनीच्या नाट्यशास्त्रावर आधारित
 - सादरीकरण : कर्नाटकी संगीताच्या साथीने
 - यावर द्रविड पद्धतीचा प्रभाव
 - यात मृदंगम तालम, वीणा, बासरी, घटम इत्यादी वाद्ये.
 - तीन मुख्य भाग : भाव, राग, ताल (आद्याक्षर भरतनाट्य नाव)
 - भरतमुनी - जनक : भरताचे नाट्य (भरतनाट्य)
 - या नृत्यात दासीअष्टम, सदिर यांची ओळख.
- **घराणे :**
 - तंजावूर, पदनल्लूर, कलाक्षेवम, वजवूर.
 - महाराष्ट्र : आचार्य पार्वतीकुमार, सुरेंद्र वडगावकर, सुचेता भिडे चाफेकर.
 - 1942 सुरेंद्र वडगावकर 'किंकणी वृंद' संस्था स्थापन
- नाटक :**
 - विष्णुदास भावे
 - मराठी रंगभूमीचे जनक
 - महाराष्ट्र नाट्यकलेचे भारतमुनी
 - महाराष्ट्रात पौराणिक नाटकांचा प्रयोग सुरू
 - 1843 साली 'सीता स्वयंवर' हे पौराणिक नाटक.
 - आधुनिक काळातील पहिले नाटक.
 - नाट्यकविता संग्रह हे पुस्तक.
 - विनायक जनार्दन कीर्तने यांचे थोरले माधवराव पेशवे हे ऐतिहासिक नाटक.
 - महादेवशास्त्री कोल्हटकर : ऑथल्लो शेक्सपियरच्या नाटकाचे मराठीत भाषांतर.
 - वि. मो. महाजन : तारा
 - अण्णासहोब किलोस्कर (बळवंत पांडुरंग)
 - अर्वाचीन नाट्यकलेचा प्रारंभ.
 - महाराष्ट्राचे आद्य संगीत नाटककार
 - नाट्यसंगीत हा गायन प्रकार रूढ
 - मराठी रंगभूमीचे विश्वकर्मा
 - राष्ट्रीय गायनप्रकाराचे जनक
 - किलोस्कर - संगीत शाकुंतल.
 - भावे : सूत्रधार, वादक, नट.
 - किलोस्कर : गायन व अभिनय नाटकांच्या जाहिरातीवर विष्णुशासुत्री चिपळूणकर, आगरकर, टिळक यांच्या सह्या असत.
 - सौभद्र : नाटक
 - राम-राज्य वियोग अपूर्ण राहिले.
 - गोविंद वल्लभ देवल
 - शारदा हे प्रसिद्ध नाटक
 - संस्कृत नाटकाचे मराठी अनुवाद : विक्रमोमोर्वशीय, मृच्छकटिक.
 - झुंजारराव शाप संग्रह.
 - श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर
 - वीरतनय हे पहिले नाटक.
 - मूकनायक
 - गुप्तमंजुष
 - प्रेमशोधन
 - मतिविकार
 - कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर
 - सवाई माधवरावांचा मृत्यू हे नाटक
 - कांचनगडीची मोहना
 - भाऊबंदकी
 - टिळकांच्या खास विश्वासातील माणूस. केसरीचे उपसंपादक
 - भालचंद्र केतकर यांनी खाडिलकरांना दारुगोळा व बंदुकीच्या कारखान्याचा नकाशा करून देणारी यांत्रिकी अभियंता होती.
 - नवा काळ हे वृत्तपत्र.
 - नंतर गांधीजींचे अनुयायी
 - कीचकवध नाटकात किचकाची भूमिका गणपतराव भागवत नावाचे नट करायचे.
 - महाडच्या महाराष्ट्र नाटक मंडळीने हे नाटक आणले.
 - कर्झनवर टीका.
 - गोविंदराव टेंभे : जळजळीत लेखणीने व रक्ताच्या शाईने खाडिलकरांची नाटके लिहिली असायची.
 - मामा वरेरकर : सोन्याचा कळस, सारस्वत, भूमिकन्या सीता.
 - वसंत कानेटकर :
 - वेड्याचे घर उन्हात, हिमालयाची सावली, इथे ओशाळला मृत्यू, लेकुरे उदंड झाली (जहाली), प्रेमा तुझा रंग कसा
 - पु. ल. देशपांडे :

- ती फुलराणी, वाऱ्यावरची वरात, सुंदर मी होणार, बटाट्याची चाळ

● जयवंत दळवी : बॅरिस्टर

ऐतिहासिक नाटके

● वासुदेव खरे : शिवसंभव, गुणोत्कर्ष, तारामंडळ.

● औंधकर : बेबंदशाही, महारथी कर्ण, आग्राहून सुटका

● न. चि. केळकर : अमात्य माधव, चंद्रगुप्त, तोतयाचे बंड.

● पु. ल. देशपांडे :

- अमलदार, तुझे आहे तुजपाशी, भाग्यवान, वाऱ्याची वरात, सुंदर मी होणार, ती फुलराणी.

● अनंत काणेकर : निशिकांताची नवरी, पतंगाची दोरी, झुंज.

● वि. वा. शिरवाडकर : नटसम्राट, दुसरा पेशवा

● बाळ कोल्हटकर : वाहतो ही दूर्वाची जोडी, मुंबईची माणसं, वेगळं व्हायचंय मला, देव दीना घरी धावला

● विजय तेंडुलकर : शांतता कोर्ट चालू आहे, माणूस नावाचे बेट, गिधाडे, कावळ्यांची शाळा

दृश्यकला

1. चित्रकला :

- शिवराम - चित्रकार पूर्व पेशवाईत प्रसिद्ध.

- पहिल्या माधवरावांच्या दरबारात 'माणकोजी' हा चित्रकार.

- सवाई माधवराव : जेम्स वेल आणि डॅनियल हे दोन इंग्रज चित्रकार.

- म. वि. धुरंदर हे महाराष्ट्राचे असून चित्रकलेत आंतरराष्ट्रीय किर्ती.

- नी. म. केळकर : व्हॉइसरॉय सुवर्णपदक.

- केळकर : बॉम्बे आर्ट सोसायटी, आर्ट सोसायटी ऑफ इंडिया.

- मुरलीधर आचरेकरांनी आचरेकर अकॅडमी ऑफ आर्टस्

- आकर्षक रंगभरणी करणारे श्री. बेंद्रे

2. शिल्पकला :

- गणपतराव म्हात्रे, विनायक पांडुरंग करमरकर, र. कृ. फडके, वा. व. तालीम.

- गणपतराव म्हात्रे : 'मंदीर पंथ गामिनी'

- विनायक करमरकर : शिवछत्रपतींचा ब्राँझचा पुतळा, पुणे.

3. मराठ्यांनी हेमांडपंथी मंदिरे :

- हेमाद्री वास्तुशास्त्रज्ञ, मोडी लिपी.

- ही शैली यादवांच्या काळात

- यादवांच्या प्रदान हेमाद्रीने यामध्ये दगडावर दगड रचून वास्तू निर्माण केली जात असे. (तुळजापूर, औंढा नागनाथ)

संगीत :

- महाराष्ट्रात यादवांच्या काळात संगीताकडे विशेष लक्ष.

- यादवराजा सिंघण यांच्या दरबारात शारंगदेव हा पंडित होता.

- त्यांचे संगीत रत्नाकर ग्रंथ.

- यादव दरबारात गोपाल नायक हा संगीततज्ज्ञ.

- अल्लाउद्दीन खिलजीने स्वारी केली त्या वेळी गोपाल नायकाला तो दिल्लीला घेऊन गेला.

- अमीर खुस्रो यांनी गोपाल नायकाकडून संगीताचे बारकावे समजून घेतले.

● योगदान देणारे व्यक्ती

1. पंडित बाळकृष्ण इचलकरंजीकर

- गायनाचार्य

- गुरू वासुदेवबुवा जोशी

- उत्तरेमध्ये संगीत कलेचा अभ्यास.

- शास्त्रीय संगीत महाराष्ट्रामध्ये.

- 1893 साली 'संगीत दर्पण' मासिक

- गायन समाजाची स्थापना.

2. पंडित विष्णू दिगंबर पलुसकर

- पंडित बाळकृष्ण बुवा यांचे शिष्य.

- मुंबई, पुणे, नागपूर, लाहोर येथे संगीताची गंधर्व महाविद्यालये उघडली.

3. पंडित विष्णू नारायण भातखंडे

- वकिली सोडून संगीताचे धडे

- हिंदुस्थानी संगीत पद्धती हा ग्रंथ

4. पंडित भास्करबुवा बखले

- अवतारी पुरुष समजत.

- बालगंधर्व हे शिष्य

- भारत गायन समाज स्थापन.

5. अब्दुल करीम खाँ

- यांना प्रत्यक्ष भगवान श्रीकृष्णाकडून विद्या मिळविली असे म्हणतात.

- पुणे आर्य संगीत विद्यालय स्थापना.

6. रामकृष्णबुवा वझे

- व्हायोलिन व सतारवादनात प्रसिद्ध.

- संगीत कला प्रकाश ग्रंथ.

7. संगीत सम्राट अल्लादिया खाँ

- कोल्हापूरच्या शाहू राजांच्या दरबारात चोवीस वर्षे.

- संगीत सूर्य व संगीत भगीरथ असा त्यांचा उल्लेख.

- बॅ. जयकर यांनी त्यांना 'गौरीशंकर' उपाधी.

- जयपूर घराण्याचे

- महाराष्ट्रामधील श्रोत्यांसारखे रसिक श्रोते कोणत्याही प्रांतात नाहीत असे ते म्हणतात.

● बी. आर. देवधर हे विष्णुबुवा पलुसकरांचे शिष्य

- यांनी पौर्वात्य व पाश्चिमात्य संगीताचा अभ्यास.

- मुंबई इंडियन स्कूल ऑफ म्युझिक संस्था

• 1947 - भारत स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर दिल्ली रेडिओवरून वंदेमारतम् राष्ट्रगीत गाण्याचा मान 'हिराबाई बडोदेकरांना' देण्यात आला.

• पेशवेकाळात चित्रकामासाठी :

- कापडी पट, काच, भुजृपत्र, लाकडी पट.

• वारली पेंटिंग : जीवा सोमा म्हसे, 2011 मध्ये पद्मश्री पुरस्कार.

लोकसंगीत :

- लोकगीते हा लोकसंस्कृतीचा अमूल्य ठेवा.

- लोकसंस्कृतीचे उपासक : वासुदेव, गोंधळी, भुत्या, भराडी, पोतराज, वाघ्या मुरळी, खंडोबाचे भगत. (जागरण गोंधळ)

• वासुदेव : कृष्णाचा भक्त, कृष्णाची गाणी.

• गोंधळी : विधीप्रसंगी गोंधळ, पूर्वार्ध व उत्तरार्ध दोन भाग.

- पूर्वार्ध : देवदेवतांना आव्हान ; उत्तरार्ध - कथा.

• पोतराज : देवी मरीमातेची गाणी.

• जोगती/जोगतीण : यल्लमाचे उपासक

आधुनिक भारतातील साहित्यिक, कला, सांस्कृतिक चळवळ :

• बंगाली साहित्य :

- आरुदत्त व तोरुदत्त या भगिनी. प्राचीन गाथा, गीते, परंपरागत कथा इत्यादींवर भर.

• रमेशचंद्र दत्त : इकॉनामिक हिस्ट्री ऑफ इंडिया हा ग्रंथ पूर्ण.

तेलगू साहित्य

- रावबहादूर विरेशलिंगम पतलू : कवी, नाटककार, कादंबरीकार, समीक्षक.

- गरियेल्ला सत्यनारायण. आम्हाला हे गोरे सरकार नको आहे.

मराठी :

• हरिहर गुरुनाथ साळगावकर : त्याला तुरुंग भिवविली किती ?

• पंजाबी साहित्य : सुफी कवी फरीद हा प्रथम कवी.

• स्थापत्य कला : मुंबईच्या गेट वे ऑफ इंडियाचा आराखडा तयार करणारे जी. व्हिटले.

• सर एड.वर्ड ल्युटेन, सर एडवर्ड बेकर : दिल्लीचा आराखडा.

• बंगाली भाषेत प्रथम नाटक : पंडित रामायण - कुलिन कुल सरवन आणि रत्नावली नाटक.

• दीनबंधू मित्र - नीलदर्पण 1860 मध्ये.

• पृथ्वीराज कपूर : शकुंतला, दिवार, पठाण, गद्दार, कलाकार, पैसा, किसान, आहुती इत्यादी नाटके.

• बंकिमचंद्र चटर्जी

- दुर्गेशनंदिनी, कपालकुंडला, मृणालिनी इत्यादी कादंबऱ्या.

- 1872 मध्ये वंग दर्शन पत्रिका, आनंदमठ प्रकाशित.

• रवींद्रनाथ टागोर

- 1890 साली मानसी कविता प्रकाशित

- 1912 गल्पगुच्छ

- त्यांच्या साहित्यता गंगेचा उल्लेख सारखा.

- सोनारतरी, चित्रा, चित्र, चैताली, कल्पना क्षणिक, नैवेद्य, चित्रागदा, मालिनी, गोरा इत्यादी सर्वोत्कृष्ट कादंबरी.

महाराष्ट्रातील कलाप्रकार

• **लावणी**

- लवण म्हणजे सुंदर. त्यावरून लावण्यगीत/लावणी शब्द.

- लावणी शृंगाराची खाण - महाराष्ट्र शान.

- पेशवाईपासून लावणी प्रसिद्ध.

- पेशव्यांच्या काळात प्रभाकर, रामजोशी, होनाजी बाळा इत्यादी.

- इंग्रजांच्या काळात पठ्ठे बापुराव.

- लावणीमधूनच सवाल-जवाब, कलगीतुरा इत्यादी प्रकार.

- वैशिष्ट्ये : शृंगारिक हावभाव, नेत्रपल्लवी, बेहोस पदन्यास, ढोलकीची साथ.

- मराठीत चित्रपट यशस्वी होण्यासाठी लावणीचा वापर.

- शाहिरांची लावणी रचना.

- लावणीचे वर्णन : लवणाशिवाय (मीठ) जेवणाला व लावणीशिवाय जीवनाला चव नाही असे वर्णन.

- लावणीचे तीन प्रकार : नृत्यप्रधान, गानप्रधान, अदाकारी प्रधान.

- यमुनाबाई वाईकर : तुम्ही माझे सावकार ही लावणी.

- सत्यभामाबाई : पंढरपूरकर प्रसिद्ध.

- सुरेखा पुणेकर

- मधु कांबीकर : पंचकल्याणी, घोडा, अबलख, विठाबाई नारायणगावकर इत्यादी.

• **तमाशा**

- मनोरंजनाचे साधन

- तमाशा करणाऱ्यांना 'तमासगीर' म्हणतात.

- पूर्वी तमाशात स्त्री भूमिका पुरुषच करत, त्याला 'नाच्या' म्हणत.

- तमाशात विनोदी भूमिका करणाऱ्यांना सोंगाड्या म्हणतात.

- खेड्यापाड्यात वर्षर्तून एकदा जत्रा होई.

- तमाशाचे दोन प्रकार : ढोलकी तमाशा व संगीत तमाशा.

- याशिवाय खानदेशी तमाशा, खडीगंमत तमाशा, मायदेशी तमाशा, कोल्हटणीचा तमाशा.

- तमाशा सुरू होण्याअगोदर गणेशाचे पूजन व आवाहन. त्याला 'गण' म्हणतात.

- गणानंतर गवळण सादर. गवळणी मथुरेला. त्यांच्यासोबत मावशी, पेंद्या व श्रीकृष्ण अडवतात. त्याच्याबरोबर बतावणी असते. नंतर लावणी सादर. मधेच एखादा विनोद संवाद. नंतर सत्य घटनेवर वगनाट्य. तमाशा समाप्त.

● पोवाडा

- शाहिरी वाङ्मय : मराठी काव्याची प्रभाव.
- लावणी व पोवाडा असे वाङ्मयाचे दोन प्रकार.
- पोवाड्यांमध्ये वीरांचे पराक्रम, विद्वानाच्या बुद्धिमत्तेचे, सामर्थ्याचे, व त्यांच्या कलाकौशल्याचे काव्यात्मक वर्णन.
- सहस्रबुद्धे पोवाड्याला 'किर्तीकाव्य' म्हटले.
- वि. का. राजवाडे यांनी चंपूकाव्य म्हटले.
- दोन शाहीर :

1) अमीनदास : अफजलखानाचा वध - पोवाडा.

2) तुळसीदास : सिंहागड पोवाडा.

- पेशवाईत शाहीर होते

1) परशुराम :

- सिन्नरमधील, पश्चिमवाहिनी गोदा, प्रतिमूळ गंगा.
- लावण्या : सती सुलोचना, मानवी जीवनाची कहानी, काळी गोरीचे भांडण इत्यादी.

2) अनंत फंदी :

- माधव निधन हा ग्रंथ
- फंदी अनंत कवनाचा सागर असे वर्णन होनाजी बाळा यांनी केले.
- पोवाडे : खड्यांची लढाई, यशवंतराव होळकर, फतेसिंग गायकवाड.
- लावण्या : उलटा जमाना, चंद्रावळ.

3) रामजोशी :

- कवी, शाहीर (सोलापूर)
- यांना 'शाहिरांचा तुरा' म्हणतात.
- सुंदरा मनामध्ये भरली, कोण्या या सुभगाची मदन मांजिरी, तुम्ही सजना, झाली तरुणपणाची धूळ इत्यादी लावण्या.
- परशुरामभाऊ : निर्मल मुखडा चंद्रकार माळाची शोधते धार.

4) सगनभाऊ : जेजुरीचे

- चंद्राचे चांदेण शीतल का उष्ण अशी की रे प्रीत वाढेल ही लावणी.
- लेकराला माय विसरली कसा ईश्वरतारी.

5) होनाजी बाळा :

- मूळ नाव : होनाजी सयाजी शिलारखाने
- लावणी : लटपट लटपट तुझं चालणं मोठं नखऱ्याचं.

वाङ्मय :

- विवेकसिंधू : मराठी भाषेतील पहिला ग्रंथ मुकुंदराज यांनी 1188 साली लिहिला.
- महानुभाव वाङ्मय : पंथ
- संस्थापक : चक्रधर स्वामी
- या पंथाला महात्मा पंथ, जयकृष्णीय पंथ, अच्युत पंथ, महानुभाव पंथ इत्यादी.
- लीळा चरित्र ग्रंथ : माहिंभट्ट यांनी लिहिला.

● गोविंदप्रभु चरित्र :

- ऋद्धिपूर चरित्र/ऋद्धीपूर लीळा : लेखक माहिंभट्ट.

● सिद्धांत सूत्रपाठ

- केशवसुरी यांनी चक्रधरस्वामींच्या तोंडी असलेल्या सूत्रांचे संकलन.
- महदंबा - धवळे ग्रंथ वर्णन
- रुक्मिणी श्रीकृष्ण विरहाचे वर्णन.

● दृष्टान्त पाठ :

- केसोबास यांची निर्मिती.

- चक्रधरस्वामी जीवन.

भक्तिवाङ्मय :

- संत, महात्मे यांनी सांस्कृतिक जीवन समृद्ध केले.

- त्यांनी भागवत धर्म/संप्रदाय स्थापन.

● संत ज्ञानेश्वर :

- सन 1275 मध्ये आपेगाव येथे जन्म.
- ज्ञानेश्वरी (भावार्थदीपिका), अमृतानुभव, चांगदेवपासष्टी.
- भाऊ : निवृत्तीनाथ, सोपानदेव, मुक्ताबाई.
- वारकरी सांप्रदाय स्थापन.
- संन्याशाची मुले - उपेक्षा.
- संस्कृत भाषेतील ज्ञान भांडार हे लोकभाषेत.
- वारकरी सांप्रदायाचे आराध्य दैवत - म्हणते पंढरीचा पांडुरंग - त्यांचे भक्त वारकरी.
- लोकसंकीर्तन - कणा
- भागवत धर्म (वारकरी संप्रदाय) समजून सांगण्यासाठी 'हरिपाठ' ग्रंथाची निर्मिती.
- वयाच्या एकविसाव्या वर्षी आळंदी येथे 1296 साली समाधी.

● संत नामदेव :

- सन 1270 मध्ये जन्म पंढरपूर येथे.
- लहानपणी पांडुरंगाला नैवेद्य खाऊ घालण्याची आख्यायिका आहे.
- पंढरपूरपासून पंजाबपर्यंत भागवत धर्माचा प्रसार.
- गुरू ग्रंथसाहेब : 61 अभंग.
- नामदेवाची गाथा : अभंग
- सन 1350 मध्ये त्यांनी पंढरपूर येथे समाधी घेतली.

● संत एकनाथ :

- जनार्दन स्वामी देवगिरी : त्यांचे शिष्य एकनाथ. म्हणून ते अभंग, गवळणी, भारूड अशा रचनेच्या शेवटी 'एकजनार्दिणी' उल्लेख.
- पैठण येथे कर्मभूमी व जन्मभूमी.
- ग्रंथ : 1) चतुश्लोकी भागवत 2) एकनाथी भागवत : वीस हजार ओव्या 3) रुक्मिणी स्वयंवर 4) भावार्थ रामायण इत्यादी.
- ज्ञानेश्वरीचे शुद्धीकरण केले.
- ज्ञानेश्वरांच्या समाधीचा जीर्णोधार.

● गवळणी :

- 1) महाराशी शिवे कोपे ब्राह्मण तो नव्हे
- 2) जोहार मायबासप जोहार
- 3) दादला नको गं बाई
- 4) भवानि आई रोडागा वाहिन तुला.
 - बया दार उघड हे गाजलेले भारूड.
 - त्यांच्या कार्याचे वर्णन संत बहिणाबाई यांनी 'जनी जनार्दन एकनाथ खांब दिला भागवत' असे केले.

● संत तुकाराम :

- सन 1598 मध्ये पुण्याजवळ देहू या गावी जन्म.
 - साडेचार हजार अभंग.
 - भागवत धर्माचा पाया : ज्ञानेश्वर
 - विस्तार : नामदेव
 - खांब मजबूत : एकनाथ
 - त्यावर कळस : तुकाराम
- म्हणून ज्ञानदेवे रचिला पाया । तुका झालासे कळस ॥ असे संत बहिणाबाई म्हणतात.

- 1) नवसे सायासे कन्यापुत्र होती । तरी का करणे लागे पती ॥
- 2) नाही निर्मळ जीवन । काय करील साबण ॥
- 3) जोडुनिया धन उत्तम व्यवहारे । उदास विचारे वेच करी ॥
- 4) सुख पाहता जवापाडे । दुःख पर्वताएवढे ॥
- 5) शुद्ध बीजापोटी । फळे रसाळ गोमटी
 - सन 1649 मध्ये निधन.

● समर्थ रामदास : नारायण सूर्याजीपंत ठोसर

- मराठवाड्यातील जालना जिल्ह्यातील जांब गावी सन 1608 मध्ये जन्म.
- दासबोध ग्रंथ : प्रपंच व परमार्थ विवेचन.
- गावोगाव फिरून हनुमानाची मंदिरे बांधली.
- संभाजीराजांना उपदेश : 'शिवरायांचे आठवावे रूप । शिवरायांचा आठवा प्रताप॥'
- मनाचे श्लोक

● पंडिती वाङ्मय

संताप्रमाणे पंडित कवी. वाङ्मय निर्माण.

- मुक्तेश्वर (1543 - 1645) :
 - मराठीतील पहिला कलाकवी.
 - अध्यात्माचे वाङ्मयावरील जोखड फेकून देणारा कवी.
 - संत एकनाथाचे नातू.
 - ग्रंथ : श्लोकबद्ध रामायण, विराटपर्व, आदिपर्व, सौप्तिकपर्व, सभापर्व, वनपर्व, महाभारताची पाच पर्व.
 - हरिश्चंद्राख्यान, शतमुखरावणवध्याख्यान, मूर्खाची लक्षणे, शुकरभासंवाद, एकनाथ चरित्र, दत्ताभक्तिपर पदे, उत्तरकांड रामायण.

● वामन पंडित :

- रामदासकालीन
- सुश्लोक वामनाचा । अभंगवाणी प्रसिद्ध तुकयाची ॥ ओवी ज्ञानेश्वराची । आर्या मयूरपंताची ॥
- ग्रंथ : निगमसार, यथार्थदीपिका, चित्सुधा, तत्वमाला, श्रुतिसार, कर्मतत्त्व, राजयोग, गीतार्णवसुधा.

● रघुनाथ पंडित

- शिवकाळातील.
- ग्रंथ : रामदरासवर्णन, गजेंद्रमोक्ष, दमयंती स्वयंवर.
- रामदासवर्णन - काव्य, दमयंती स्वयंवर - काव्य.

● श्रीधर - श्रीधरस्वामी ब्रह्मानंद नाझरेकर.

- ग्रंथ : हरीविजय, श्रीरामविजय, पांडवप्रताप, शिवलीलामृत, वेदान्तसूर्य, ज्ञानेश्वर चरित्र, श्रीपंढरी माहात्म्य, मल्हारी विजय इत्यादी.
- श्रावण महिन्यात हे ग्रंथ वाचून भावार्थ सांगितला.

● मोरोपंत :

- पंडित परंपरेतील शेवटचे पंडित.
- 1729 मध्ये पन्हाळगड येथे जन्म.
- ग्रंथ : 1) कुशलवोपाख्यान 2) ब्रह्मोलटखंड 3) कृष्णविजय 4) प्रल्हादविजय 5) साररामायण 6) संशय रत्नामाला 7) मंत्र रामायण 8) आर्या मुक्तामाला 9) आर्या केकावली 10) नामसुधाचषक 11) नाम रसायन 12) आर्या भारत इत्यादी.

सांस्कृतिक वारसा

- बारा ज्योतिर्लिंग
- अष्टविनायक : 8
 - 1) मोरगाव : मयूरेश्वर
 - 2) सिद्धटेक : सिद्धिविनायक
 - 3) पाली : बल्लाळेश्वर
 - 4) महाड : वरदविनायक
 - 5) थेऊर : चिंतामणी
 - 6) लेण्याद्री : गिरिजात्मक
 - 7) ओझर : विघ्नेश्वर
 - 8) रांजणगाव : महागणपती

शक्तिपीठे :

- शक्तिपीठे बावन्न आहेत.
- महाराष्ट्रातील आदिमातेची साडेतीन पीठे :
 - 1) नांदेड : माहूर - रेणुकादेवी
 - 2) नांदेड : माहूर - रेणुकादेवी
 - 3) उस्मानाबादमधील तुळजापूर - तुळजाभवानी
 - 4) कोल्हापूरची महालक्ष्मी
 - 5) नाशिकमधील वणी : सप्तश्रृंगी.

दलित वाङ्मय :

- महात्मा फुले, शाहू महाराज, डॉ. आंबेडकर यांचे कार्य उल्लेखनीय.
- अण्णाभाऊ साठे : साहित्य, वृत्तपत्र, संघटना.
- शंकरराव खरात : माणुसकीची हाक, बारा बलुतेदार, दिंडी, सांगावा, टिटवीचा फेरा, गावशिव इत्यादी कथासंग्रह.
- बाबुराव बागुल : जेव्हा मी जात चोरली, मरण स्वस्त होत आहे, सूड.

ग्रामीण वाङ्मय :

- ग. ल. ठोकळ : मीठभाकर
- र. वा. दिघे : पानकळा, सराई
- स्वातंत्र्यानंतर बॉम्बे प्रोग्रेसिव्ह आर्टिस्ट ग्रुप स्थापन :
- एफ. एन. सुझा, एस. एच. रझा, एच. ए. आरा, एच. ए. गोड, एस. के. ब्राके, एफ. एम. हुसेन इत्यादी स्थापन.

● लेखक व साहित्य :

- 1) काशिनाथशास्त्री चिपळणुकर : अरेबियन नाईट्सचा मराठीत अनुवाद.
- 2) सखाराम पंडित : लॅबच्या टेलस फ्रॉम शेक्सपियरचा मराठीत अनुवाद.
- 3) रावजीशास्त्री गोडबोले : रॉबिन्सन कुसोचा मराठीत अनुवाद.
- 4) बापु छन्नी : इसपस टेलसचा मराठीत अनुवाद.

● लेण्या :

- वेरूळ येथील लेण्या प्रसिद्ध.
- औरंगाबाद जिल्हा - शहराचा वायव्येस.
- एकूण चौतीस लेण्या, हिंदूच्या सतरा, महायान पंथ बारा, जैनधर्मिय पाच.
- यातील सोळावी लेणी कैलास लेणी. ही उभारताना आधी कळस मग पाया. सर्वांत श्रेष्ठ लेणी.
- सर्व लेण्या हिंदूच्या राज्याच्या काळात.
- राष्ट्रकुटांची जैन लेण्या.

● अजिंठा :

- बेसाल्ट खडकात. औरंगाबाद शहरापासून 104 कि.मी.
- अजिंठा येथे तीस लेण्या.
- हीनयान व महायान दोन पंथाच्या.
- चिनी प्रवासी युवान त्संगने यांनी याविषयी लिहून या लेण्या सातवाहन व मौर्य साम्राज्यात कोरल्या.
- 8, 9, 10, 11, 13 या पाच हीनयानपंथीय.
- पंचवीस लेण्या महायानपंथीय.
- सर्वांत जुनी लेणी : पितळखोर (औरंगाबाद), पांडवलेणी (नाशिक), कार्लेभाजे (पुणे).

स्वातंत्र्योत्तर भारत

● फाळणीचे परिणाम

- माऊंटबॅटन योजनेनुसार भारताची फाळणी 15 ऑगस्ट 1947 रोजी झाली.
- 14 ऑगस्ट पाकिस्तान हे राष्ट्र निर्माण झाले, फाळणी करण्यास अनेकांचा विरोध होता परंतु शेवटी फाळणी अस्तित्वात आली.
- फाळणीने समस्या सुटल्या नाहीत तर अखंड भारताच्या फाळणीने समस्या निर्माण झाल्या.
- 1) लोकांचे स्थलांतर
- 2) निर्वासितांचे प्रश्न - हिंदु, मुस्लिम, शीख
- 3) जातीय हिंसाचार वाढला.
- 4) अखंड भारताचे अस्तित्त्व संपुष्टात
- 5) खंडित पाकिस्तान निर्माण - पूर्व व पश्चिम
- 6) जीनांचा - द्विराष्ट्र प्रत्यक्ष
- 7) भारत धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र
- 8) काश्मीर पाकिस्तानचे आक्रमण
- 9) पाणी वाटपाचा प्रश्न
 - पंजाब - पाच नद्यांचा प्रदेश खंडित
 - नद्या व त्यावर बांधलेले धरणे.
 - ओलिताखाली जमीन पाकिस्तान
 - रावी, सतलज चिनाब या नद्यांमधून पाणी
 - 1960 - इंडस वॉटर -करार
- 10) सरहद्दीच्या प्रश्नांचे संघर्ष धार्मिक आधार फाळणी पाकिस्तानच्या काश्मीरमधील घुसखोरीने सरहद्दीचा प्रश्न निर्माण.
 - पूर्व-पश्चिम बंगालच्या सीमा 1958-59 पर्यंत.
- 11) संस्थानांचे विलीनीकरण
 - 1947 भारतीय स्वातंत्र्याच्या कायद्यात संस्थानिकांनी एक तर भारतात किंवा पाकिस्तानमध्ये विलीन व्हावे नाहीतर स्वतंत्र रहावे अशी तरतूद.
 - परंतु माऊंटबॅटन यांनी असा सल्ला दिला की त्यांनी भारत वा पाकिस्तान सामील होणे हिताचे आहे.
 - परंतु माऊंटबॅटन यांनी असा सल्ला दिला की त्यांनी भारत वा पाकिस्तान सामील होणे हिताचे आहे.
 - यासाठी वल्लभभाई पटेल यांनी 'संस्थान मंत्रालय' स्थापन केले.
 - माऊंटबॅटन - 15 ऑगस्ट 1947 पुर्वी संस्थानांनी भारतात किंवा पाकिस्तान विलीन व्हावे.
 - स्वातंत्र्याच्या वेळी अनेक संस्थाने भारतात विलीन.
 - म. गांधी म्हणाले - संस्थानाचे भवितव्य ठरविण्याचा अधिकार संस्थानिकांनाच नाही तर प्रजेलाही आहे.
 - या विलीनीकरणामध्ये वल्लभभाई पटेल, माऊंटबॅटन, व्ही. पी. मेनन यांची भूमिका.
- जम्मू-कश्मिरचे विलीनीकरण

- काश्मीर संस्थानात लडाख, गिलगिट, काश्मिर खोरे, जम्मू प्रदेशांचा समावेश.
- काश्मीर संस्थानांचा राजा हरिसिंग हा हिंदू तर तेथील जनता मुस्लीम होती.
- माऊंटबॅटननी राजा हरीसिंग यांच्याशी विलीनीकरणाबाबत चर्चा केली. परंतू राजा हरिसिंग यांनी काश्मीर संस्थान स्वातंत्र्य राष्ट्र म्हणून ठेवण्याचा निर्णय घेतला.
- पाकिस्तानमध्ये सामील होण्याची तेथील प्रजेची इच्छा
- पाकिस्तानने काश्मीरबाबत आक्रमक भूमिका, जीनानी मेजर शहा यास पाठवून हरीसिंगाविरुद्ध उठाव करण्याचे ठरवले.
- 22 ऑक्टोबर 1947 - पाकिस्तान -लष्करी अधिकाऱ्यांच्या नेतृत्वाखाली 30 हजार पठाण सेना काश्मीरात घुसवली. ही सेना अत्यंत वेगाने काश्मीरची राजधानी श्रीनगरकडे धाव घेऊ लागली.
- त्यामुळे भयभीत होऊन 24 ऑक्टोबर 1947 रोजी पाकिस्तानच्या आक्रमणास तोंड देईल एवढे लष्कर राजा हरिसिंगाने भारताकडे मागितले.
- नेहरूंनी हरिसिंगाला भारतात सामील होण्याच्या करारावर स्वाक्षरी करण्याची सुचना केली.
- हिरिसिंगापुढे पर्याय नसल्याने संस्थान मंत्रालयाचे प्रमुख सरदार पटेल व व्ही. पी. मेनन यांच्या उपस्थितीत राजा हरिसिंगानी 26 ऑक्टोबर 1947 सामीलनाम्यावर सह्या केल्या. संस्थान विलीन झाले.
- त्यावेळी जम्मू आणि काश्मीर नॅशनल कॉन्फरन्सच्या शेख अब्दुला यांचे सरकार
- काश्मीर संस्थान भारतात विलीन होताच भारताने हवाई मार्गे आपली सेना काश्मीरमध्ये पाठवली.
- ग. ज. माऊंटबॅटन यांनी पाकिस्तान आक्रमणापासून काश्मीरच्या मुक्ततेसाठी हा प्रश्न संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सुरक्षा समितीकडे नेण्याचा सल्ला पंतप्रधान नेहरूंना दिला.
- 30 डिसेंबर 1947 काश्मीर प्रश्न नेहरूंनी संयुक्त राष्ट्रसंघाकडे नेला.
- संयुक्त राष्ट्रसंघाने 1 जानेवारी 1948 दोन्ही देशांना जैसे थे - युद्धबंदी करण्याची सूचना.
- काश्मीर प्रश्नांवर चर्चा करून संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सुरक्षा समितीने 13 ऑगस्ट 1948 काश्मीरबाबत ठराव पास.
- प्रमुख कलमे.
 - 1) दोन्ही राष्ट्रांना युद्धबंदी
 - 2) दोन्ही राष्ट्रांनी सेना मूळ सरहद्दीपर्यंत मागे घ्यावे.
 - 3) सद्यःपरिस्थितीत काश्मीर सरकार कायम.
 - 4) सार्वमत प्रक्रियेवर संयुक्त राष्ट्रसंघाचे निरीक्षक लक्ष.
- वरील ठरावाचे पालन काश्मीरकडून होऊन शकले नाही.
- युद्धबंदी झाल्यानंतर निर्माण झालेल्या रेषेलाच नियंत्रण रेषा (LOC)

ओळखण्यात येऊ लागले.

- पाकिस्तानच्या ताब्यात असलेल्या काश्मीरला आझाद काश्मीर नावाने पाकिस्तान सरकार संबोधते.
- काश्मीर प्रश्नांवरून तीन वेळा - 1965, 1975, 1999 साली पाकिस्तानने भारतावर आक्रमण केले.
- काश्मीर प्रश्न युनोत नेल्याबद्दल नेहरूंना दुःख झाले.

जुनागड विलीनीकरण

- जुनागड हे सौराष्ट्राच्या किनाऱ्यावरील भारतीय भागाने वेढलेले संस्थान.
- महाबतखान या संस्थानचा नवाब - चैनी, विलासी ऐशआरामी.
- येथे 80 टक्के हिंदू तर 20 टक्के मुस्लिम
- यामधील नवानगर, भावनगर गोंडल ही संस्थाने अगोदर भारतात विलीन.
- 15 ऑगस्ट 1947 - महाबत खानाने संस्थान पाकिस्तानमध्ये सामील होत असल्याचे जाहीर केले.
- जीनांशी गुप्तपणे पत्र व्यवहार केला.
- पाकिस्तान सरकारने 13 सप्टेंबर 1947 जुनागड संस्थान पाकिस्तान सामील होत असल्याचे भारत सरकारला कळवले.
- मात्र हे नवाबाला चुकीचे वाटले.
- 80% जनता हिंदु असताना या लोकांचा कोणत्याही विचार न करता नवाबाने घेतलेला निर्णय अवमान असल्याचे प्रजेला वाटले.
- त्यांनी आंदोलन केले. याला भारत सरकारने पाठिंबा दिला.
- नवाब पाकिस्तानात पळून गेला. यानंतर शामलदास गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली काठियावाड जनता आघाडीच्या हंगामी सरकारची स्थापना.
- या संस्थानाचा दीवाण शाहनवाज भुट्टो याने भारत सरकारला या प्रकरणात हस्तक्षेप करण्याची विनंती केली.
- त्यानुसार 24 सप्टेंबर 1947 जुनागडमध्ये लष्करी कारवाई.
- 20 फेब्रुवारी 1948 - सार्वमत
- 20 जानेवारी 1949 - भारतात विलीनीकरण.
- हैदराबाद संस्था - विलीनीकरण
- लोकसंख्या व क्षेत्रफळ या दोन्ही दृष्टीने भारतातील सर्वात मोठे संस्थान.
- पोलीस कारवाई (ऑपरेशन पोलो) अंतर्गत 17 सप्टेंबर 1948 - हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन.
- मुघल सम्राज्याच्या विघटनाच्या कालखंडात हैदराबादचा उदय.
- यामध्ये मराठवाडा, कर्नाटकच्या तेलंगण इ.
- 85% हिंदु, 10% मुस्लिम, 5% अल्पसंख्यांक.
- हैदराबाद संस्थानाचा नवाब मीर उस्मान अली खान याने पाकिस्तानच्या चिथावणीने हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र ठेवण्याचे

- जाहीर केले.
- यावर सरदार पटेल म्हणतात, 'जे भारतीय संघराज्य आम्ही आमचे रक्त सांडून मिळवले, त्याच्या मध्यभागी असे एखादे राज्य आम्ही सहन करणार नाही.
 - भारत सरकार व निजाम 29 नोव्हेंबर 1947 - जैसे थे करार
 - भारत सरकार व निजाम यांच्यात वाटाघाटीत अडथळा आणण्याचा प्रयत्न इत्तिहाद नावाच्या संघटनेचा नेता कसीम रझवी करत होता.
 - हैदराबाद काँग्रेसने 7 ऑगस्ट 1947 निजामाने लोकप्रतिनिधींचे सरकार नेमावे यासाठी सत्याग्रह.
 - रझाकार या संघटनेने प्रजेवर अन्याय, अत्याचार चालू केले.
 - यासाठी पोलीस कारवाई ले. जनरल - राजेंद्र सिंहजी यांच्या मार्गदर्शनाखाली मेजर जे. एन. चौधरी यांनी केली.
 - 1949 - एस. के. बेलोदी या आयसीएस अधिकाऱ्याने निवडणुक घेऊन काँग्रेस सरकार स्थापन.
 - पंडित नेहरूंचे अलिप्ततेचे धोरण
 - दुसऱ्या महायुद्धामुळे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला फायदा झाला. या महायुद्धाचा जग पुर्णपणे बदलले.
 - एकीकडे अमेरिका व रशिया अशा भांडवलशाही देश तर दुसरीकडे साम्यवादी गट.
 - याच्या पार्श्वभूमीवर नेहरूंनी आशियाई राष्ट्रांनी कोणत्याच गटात सामील व्हावयाचे नाही असे धोरण.
 - यालाच 'अलिप्तवाद' असे म्हणतात. (नाम चळवळ)
 - ही जागतिक विकसनशील व शांततावादी देशाची बलाढ्य संघटना असून तिचा हेतू युद्धखोरीला व प्रभुत्वाला आळा घालणे आहे, असे नेहरूंचे म्हणणे होते.
 - या चळवळीचे जनक - नेहरू खालील पाच तत्त्वांवर ही संकल्पना
 - 1) परस्पर देश एकात्मता व सार्वभौमत्व आदर
 - 2) परस्परांवर आक्रमण नाही.
 - 3) अंतर्गत कारभारात
 - 4) हस्तक्षेप नाही.
 - 5) शांततापूर्ण सहअस्तित्व - 1955 - नाम चळवळ इंडोनेशियामधील - 'बांडुग'
 - आशियान व आफ्रिकन राष्ट्रांनी सहभाग
 - अलिप्तवादी चळवळीचे पाच नेते.
 - 1) भारत-पंडित नेहरू
 - 2) जोसेब्राँझ रिटो - युगोस्लाव्हिया
 - 3) गुमाल नासेर - इजिप्त
 - 4) हसुकानो - इंडोनेशिया
 - 5) कृमाह - घाणा - वसाहतवादाला विरोध
 - आशिया-आफ्रिका आर्थिक

- सांस्कृतिक संबंध वाढवणे.
- बेलग्रेड परिषद
- 1961
- पहिली नाम परिषद
- भारत, इजिप्त, युगोस्लोव्हीया
- जागतिक शांतता व निशस्त्रीकरणाचे आवाहन
- 1970 - सप्टेंबरमध्ये लसाका येथे परिषद.
- 54 देशांनी भाग
- शांततामय व अणुशक्ती विहीन परिसर म्हणून घोषित करण्याची मागणी.
- 1973 - अल्जिअर्स
- निशस्त्रीकरणाची मागणी
- नाम देशांना युनोत स्थान देणे.
- ऑगस्ट - 1976 - कोलंबो
- सप्टेंबर 1979 - हवाना (क्यूबा)
- मार्च 1983 - दिल्ली इ. नामच्या परिषदा

शेजारील राष्ट्रांशी असणारे संबंध

- 1) भारत व पाकिस्तान संबंध
- काश्मीर प्रश्न युनोत गेल्यानंतर तेथे यूनो चा एक आयोग स्थापन यामध्ये अमेरिका बेल्जियम, कोलंबिया एक-एक सदस्य
- सुरक्षा परिषदेत 14 मार्च 1950 सर ओवेन डिकसन यांना प्रतिनिधी नियुक्त यानुसार जम्मू काश्मीरला तीन क्षेत्रात विभाजित प्रस्ताव

 - 1) भारतात येवू इच्छिणारे
 - 2) पाकिस्तानला जाणारे
 - 3) जे क्षेत्र लोकांमध्ये सांशकता आहे तेथे जनमत संग्रह परंतु हा प्रस्ताव दोन्ही देशांनी नकार

- मात्र 1957 मध्ये पाकिस्तानने अमेरिकेच्या मदतीने पुन्हा काश्मीर प्रश्न युनोत.
- कारण शेख अब्दुला स्वतंत्र काश्मीरची मागणी करायला लागले.
- लष्करी मदतीसाठी पाकिस्तानने अमेरिकेला जवळ केले.
- नेहरूंनी याचा निषेध केला.
- जनरल आयुबखान सत्तेवर
- चीनबरोबर जवळचे संबंध
- 1957 मध्ये
- अमेरिकेकडून लष्करी मदत
- मार्च 1963 - चीन-पाकिस्तान करार
- भारताचा प्रदेश परस्पर चीनला
- 1965 - भारत + पाकिस्तान युद्ध
- 1962 च्या चीन युद्धात भारताचा पराभव झालेला होता -

यानंतर पाकिस्तानला अमेरिकेतून मदत

- यावेळी पाकिस्तानने कच्छच्या रणाकडून प्रवेश आक्रमण
- 22 दिवस युद्ध चालले
- यूनो च्या मध्यस्थीने थांबले.

भारत-पाकिस्तान करार

- 1) ताश्कंद करार - (10 जानेवारी, 1966)
 - सोव्हियन युनियनचे प्रमुख अलेक्सी कोसीजीन यांच्या मध्यस्थीने हा करार
 - सही
 - भारत - लालबहादूर शास्त्री
 - पाकिस्तान - अयुब खान
 - यानुसार युद्धबंदी मान्य करण्यात आली. मतभेद दोघांनीही सोडवावे
 - यावेळी संरक्षण मंत्री यशवंतराव चव्हाण होते.
 - ऑगस्ट 1965 रोजी पाकिस्तान लष्कराने 'ऑपरेशन जिब्राल्टर' या नावाने मोहीम सुरू केली.
 - या युद्धानंतर भारत व रशिया यांचे संबंध जवळचे झाले.
 - हा करार झाल्यानंतर दुसऱ्यादिवशी 11 जानेवारी 1966 लाल बहादूर शास्त्री यांचे हृदयविकाराने निधन झाले.
- 2) शिमला करार
 - 1971 - भारत - पाकिस्तान युद्धात भारताने पाकिस्तानचा पराभव केला.
 - पाकिस्तानचे अध्यक्ष झुल्फिकार अली भुट्टो बनले.
 - 2 जुलै 1972 ला शिमला येथे करार
 - इंदिरा गांधी - भारत
 - भुट्टो - पाकिस्तान
 - यानुसार पाकिस्तानने स्वतंत्र बांग्लादेशची मागणी मान्य केली.
 - युद्धबंदी रेषा जाहीर (LOC)

दोन्ही देशातील वादाचे मुद्दे

- 1) सियाचीन हिमनदी प्रश्न
 - लडाखच्या नुब्रा नदीच्या खोऱ्यात आणि चीनने व्यापलेल्या अक्साई चीन भागाजवळ आहे.
 - काराकोरम पर्वतरांगेला लागून
 - उंचीच्या व लांबीच्या दृष्टीने जगातील दुसऱ्या क्रमांकाची हिमनदी
 - ही हिमनदी जम्मू-काश्मीर संस्थानाचा प्रमुख घटक
 - सियाचीन हा बर्फाचा भाग आणि 1971 च्या शिमला करारानुसार भारत-पाकिस्तान यांच्यात आखण्यात आलेल्या प्रत्यक्ष ताबारेषा एनजे 9842 सेक्टरपर्यंत युद्धविराम रेषा.
 - त्यामुळे भारताने जसा या प्रदेशावर हक्क तसा पाकिस्तानने पण हक्क प्रस्थापित केल्यामुळे वाद निर्माण झाला.

- 2) सर क्रिक सामुद्रधुनी
 - लांबी 98 कि.मी.
 - कच्छच्या खाडीचा दलदलीचा भाग.
 - सीमारेषा तयार करणे अवघड
 - या सामुद्रधुनीमुळे पाकिस्तानमधील सिंधचा प्रदेश व गुजरातमधील कच्छचा प्रदेश विभागला गेला.
 - यापूर्वी या सामुद्रधुनीला 'वाणगंगा' या नावाने ओळखले जायचे.
 - 1965 भारत-पाकिस्तान युद्ध या सामुद्रधुनीमुळेच झाले.
- 3) बाग्लिहार जलविद्युत प्रकल्प
 - जम्मू-काश्मीर राज्यातील दोडा जिल्ह्यातून चिनाब नदी. नंतर ती पाकिस्तान या ठिकाणी भारताने चिनाब नदीवर जलविद्युत प्रकल्प बांधण्याचे निश्चित केले.
 - त्यामुळे वाद.
 - सिंधू पाणी वाटप करार - 1960
 - हा करार पंडित नेहरू-आयुबखान यांच्यात झाला.
 - यासाठी अमेरिकन तज्ज्ञ डेव्हिड लेविएथल याची नेमणूक
 - त्यानुसार :
 - * पाकिस्तानला - सिंधू, झेलम, चिनाब - पाणी
 - * भारताला - रावी, बियास, सतजल - पाणी
 - 1964 मध्ये जागतिक बँकेने योजनेचा स्वीकार
- 4) तुलबूल जलवाहतूक प्रकल्प
 - भारताने झेलम वूलर बंधारा नदीवर हा प्रकल्प बांधला.
 - पाकचा विरोध
- 5) अणुप्रश्न
 - पाकिस्तानची आण्विक तयारी भारतासाठी धोकादायक
 - चीन, उत्तर कोरिया, फ्रान्स इत्यादी गुप्तपणे वैज्ञानिक मदत घेऊन पाकिस्तानने अण्वस्त्रे निर्माण केली.
 - चीनने पाकिस्तानला M-11 क्षेपणास्त्रला 'शाहीन' हे नाव दिले.
 - पाकिस्तानचे घोरी क्षेपणास्त्र.
 - 11 व 13 मे. 1998 रोजी पोखरणच्या वाळवंटात भारताने पाच अण्वस्त्र चाचण्या आणि पाकिस्तानने 17 दिवसांनी चगाई टेकड्यात आण्विक चाचण्या घेवून अण्वस्त्र सज्जता सज्ज.
 - भारत व चीन संबंध :
 - भारत स्वातंत्र्य झाला त्या वेळी चीनमध्ये चाँग-कोई-शेक यांचे सरकार.
 - 1948 मध्ये नेहरूंनी के. एम. पण्णीकर यांना चीनला पाठविले.
 - डिसेंबर 1948 मध्ये नेहरूंनी आशियाई संबंध परिषद भरवली.
 - चीनचे प्रतिनिधी हजार पण त्यांनी भारताबद्दल सहानुभूती दाखवली नाही.
 - 1949 मध्ये चीनमध्ये साम्यवादी क्रांती झाली.
 - माओ-त्से-त्सुंग हे चीनचे अध्यक्ष.

- चाऊ-एन-लाय पंतप्रधान व परराष्ट्रमंत्री.
- साम्यवादी चीनमधील भारताचे पहिले राजदूत के. एम. पण्णीकर
- तिबेट प्रश्न
- चीनला तिबेटवर वर्चस्व प्रस्थापित करावयाचे होते.
- 1950 मध्ये चीनने लष्कर पाठवले.
- मे 1951 मध्ये चीन-तिबेट करार मान्य.
- यातूनच पुढे भारत-चीन करार (1954). यालाच 'पंचशील करार' असे म्हणतात.
- व्यापार कराराची प्रस्तावना म्हणून पंचशील धोरणाचा स्वीकार.
- पंचशील तत्त्वे
- 1) परस्परांच्या प्रादेशिक एकात्मतेबद्दल आणि सार्वभौमत्वाबद्दल आदरभाव बाळगणे.
- 2) एकमेकांच्या प्रदेशांवर आक्रमण न करणे.
- 3) एकमेकांच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप न करणे.
- 4) राष्ट्रीय समानता व परस्परांचे हित सांभाळणे.
- 5) शांततामय सहजीवन जगणे.
- भारताचे मैत्रीसाठी प्रयत्न
- कोरियन युद्धात उतरल्याबद्दल युनोत भारताने चीनला पाठिंबा दिला.
- कारण 1951 मध्ये चीनला आक्रमक राष्ट्र ठरवणारा ठराव युनोत मांडल्यावर भारताने विरोध केला होता.
- 1954-1957 चीनचे पंतप्रधान चाऊ-एन-लॉय चार वेळा भारतात आले.
- याच काळात 'हिंदी चिनी भाई-भाई'चा उदय.
- गोवा मुक्तीसाठी चीनने भारताला पाठिंबा दिला.
- 1957 काश्मीरबाबतच्या ठरावावर चीनने टीका.

तणाव निर्माण करणाऱ्या काही बाबी

- 1) चीनचा तिबेटवर ताबा
- 2) चीनमधील नकाशात भारताचा काही भाग अक्साई चीन व अरुणाचल प्रदेश स्वतःचा दाखविला आहे.
- 3) 1959 मध्ये चीन - तिबेट करारानुसार तेथील रूढी-ज्ञपरंपरांचा चीनने सन्मान राखणे अपेक्षित आहे. पण तसे न करता संपूर्ण कब्जा करण्यासाठी धार्मिक व सांस्कृतिक जीवनावर निर्बंध लादले. याविरुद्ध तिबेटी लोकांनी बंड करताच दलाई लामांसह अनेकांनी भारतात आश्रय घेतला.
- 4) चीन प्रश्नांवर 1959 मध्ये भारताने श्वेतपत्रिका काढली. तेव्हा भारतात चीनविरुद्ध संतापाची लाट.
- 5) 1962 मध्ये भारत व चीन युद्ध.
 - सीमावाद कारण.
 - चीनची नीती विस्तारवादाची.

- नेहरूंचे असे म्हणणे होते की, चीनला दक्षिण आशियाचे नेतृत्व हवे होते.
- या लढाईत भारताचा पराभव.
- 21 नोव्हेंबर 1962 चीनने एकतर्फी युद्धबंदी घोषित केली. कारण अमेरिकेचा भारताला पूर्ण पाठिंबा व शस्त्रास्त्र मदत.
- रशियाचा पाठिंबा.
- संरक्षणमंत्री कृष्णमेनन होते.
- या युद्धानंतर संसदेत व देशभर नेहरूंवर टीका. लोकप्रियतेला तडा गेला.
- भारताचा धोरणावर टीका.
- कृष्णमेननच्या ऐवजी संरक्षणमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांची नियुक्ती 'हिमालयाच्या मदतीला सहाय्यी धावला.'
- लोकसभेत नेहरू सरकारविरुद्ध अविश्वासाचा ठराव मांडला.
- 1962 : कोलंबो योजना
- श्रीलंकेच्या पंतप्रधान श्रीमती भंडारनायके यांनी भारत व चीन यांच्यामध्ये समझोतासाठी योजना.
- सहा गटनिरपेक्ष देश : श्रीलंका, घाणा, इजिप्त, ब्रह्मदेश, इंडोनेशिया, कंबोडिया.
- चीनने जो भारताचा प्रदेश बळकावला तो परत करावा.
- भारताने स्वीकार केला पण चीनने नकार दिला.
- भारत - अफगाणिस्तान
- 4 जानेवारी, 1950 रोजी भारत व अफगाणिस्तान यामध्ये पहिला मैत्री करार.
- 1958 मध्ये अफगाणिस्तानचे राजे झहीर शहा हे भारताच्या पंधरा दिवसांच्या भेटीला.
- 1959 मध्ये नेहरू अफगाणिस्तानात गेले.
- भारताच्या अलिप्ततावादी विचारांना पाठिंबा.
- रशिया - अमेरिका - अफगाणिस्तान असे आंतरराष्ट्रीय रूप घेतलेल्या प्रसंगी भारताने तटस्थतेचे धोरण स्वीकारले.

इतर माहिती

- ग्रीकांच्या राजवटीत अफगाणिस्तान 'गांधारदेश' या नावाने ओळखले.
- 1893 मध्ये ब्रिटिशांनी भारत-अफगाणिस्तान 'ड्युराँड रेषा' ही सीमारेषा ठरविली.
- भारताचे व्हाईसरॉय लॅन्स डाऊन.
- 2007 साली चौदाव्या सार्कच्या परिषदेत अफगाणिस्तानचा आठवा सदस्य देश - प्रवेश.
- 1994 मध्ये पाकिस्तानच्या पाठिंब्याने 'तालीबानची' स्थापना.
- 1996 पर्यंत अफगाणिस्तानवर तालिबानी दहशतवादी संघटनेने नव्वद टक्के वर्चस्व निर्माण केले.

- अल् कायदा : संघटनेचा म्होरक्या ओसामा बिन लादेन यांना तालिबान संघटनेचा पाठिंबा होता.
- 2006 मध्ये अमेरिकेने तालिबान व अल् कायद्याच्या दहशतवादावर नियंत्रण मिळविण्यासाठी 'ऑपरेशन माउंट थस्ट' सुरू केले.
- 2011 साली अल् कायदा संघटनेचा म्होरक्या ओसामा बिन लादेन याला अमेरिकेच्या नौदलाने 'ऑपरेशन जिरोनियो' राबवून ठार केले.
- 11 सप्टेंबर, 2001 रोजी अमेरिकेच्या वर्ल्ड ट्रेड सेंटरवर हल्ला
- त्याच वर्षी 13 डिसेंबर, 2001 रोजी संसदेवर हल्ला.
- भारताने अफगाणिस्तानातील सलमा धरणाला मदत केली.
- नरेंद्र मोदी यांनी 25 डिसेंबरला अफगाणिस्तानचा पहिला दौरा केला.

भारत - भूतान

- भारताच्या उत्तर सीमेवर.
- 94% बौद्धधर्मीय आणि 6% हिंदू.
- मूळ लोकांना 'मोपा' म्हणत.
- 2004 पासून तंबाखू व सार्वजनिक ठिकाणी धूम्रपानावर बंदी.
- 1948 मध्ये भूतानचे राजा सोनम टोपगे दोरजी यांच्या नेतृत्वाखाली एक शिष्टमंडळ स्थापन केले.
- 1949 मध्ये दार्जिलिंग करार. भारत देश भूतानच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप करणार नाही.
- भारताच्या वतीने आंध्र प्रदेश नागार्जुन विद्यापीठामध्ये बौद्ध धर्माच्या अभ्यासासाठी सोय केली.
- भूतानमधून भारतामध्ये निर्यात होणारी गोष्ट विद्युतधारा
- सिमेंट व लाकूडनिर्मिती, फळे, बटाटे, मोसंबी, सफरचंद, कापूस यांची आयात.
- कोलकता व हल्दिया ही दोन महत्वाची बंदरे.
- 1971 मध्ये यूनो सदस्य - भूतान
- 1972 मध्ये वाणिज्य - व्यापार करार
- भारत-भूतान रेल्वे जोड प्रकल्पाला 'गोल्डन ज्युबिली रेल्वे लाईन' म्हणतात.
- 2014 मध्ये नरेंद्र मोदी भूतानच्या दौऱ्यावर.
- खालोज जलविद्युत प्रकल्प (600 मेगावॉट)

समाजसुधारक

1. महात्मा जोतिबा फुले :

जन्म : 11 एप्रिल, 1827. धनकवडी (पुणे)

जोतिबाच्या यात्रेच्या दिवशी जन्म, म्हणून ते नाव.

मूळ गाव : कटगुण (सातारा)

मूळ आडनाव : गोन्हे

वडील फुले विकायचे म्हणून फुले आडनाव.

- 1834 ते 1838 : प्राथमिक शिक्षण पंतोजीच्या शाळेत. मराठी शाळा, पुणे.
- 1838 : शिक्षण बंद. वडिलांनी त्यांना फुलांच्या व्यवसायात गुंतविले.
- 1841 : स्कॉटिश मिशनऱ्यांच्या शाळेत माध्यमिक शिक्षण. माध्यमिक शिक्षणाची सुरुवात उर्दू शिक्षक गफारबेग मुन्शी व मि. लिजिट यांच्यामुळे झाली.
- 1840 : वयाच्या तेराव्या वर्षी नायगाव येथील खंडोजी नेवसे (झगडे पाटील) यांच्या नऊ वर्षांच्या कन्या सावित्रीबाईबरोबर विवाह.
- वर्गमित्र : ग. वा. जोशी, रा. गो. भांडारकर.
- 1847 मध्ये जोतिबांनी लहुजी वस्ताद साळवे यांच्याकडून नेमबाजी व दांडपट्ट्याचे प्रशिक्षण घेतले.
- 1847 मध्ये थॉमस पेन यांनी 1791 साली लिहिलेल्या राईट्स ऑफ मॅन या पुस्तकाचा प्रभाव. या पुस्तकात गुलामगिरीचा निषेध, व्यक्तिस्वातंत्र्य, मानवाची प्रतिष्ठा यांचा सिद्धान्त मांडला. (थॉमस पेन - जस्टिस अँड ह्युमॅनिटी, एज ऑफ रिजन इत्यादी पुस्तके जोतिबांनी वाचली.)
- कबीर - विप्रमती ग्रंथ वाचन.
- संस्कृत - वज्रसूची ग्रंथ वाचन.
- जोतिबांनी अन्यायाविरुद्ध लढण्याची प्रेरणा शिवाजी महाराज, मार्टिन ल्यूथर यांच्याकडून.
- 1848 मध्ये जोतिबा त्यांच्या सदाशिव बल्लाळ गोवंडे या ब्राह्मण मित्राच्या लग्नाला गेले असता त्यांचा वरातीमध्ये एक माळ्याचा मुलगा म्हणून अपमान करण्यात आला. परिणामी ते समाजसुधारणेकडे वळले.
- त्यांच्या गुरुकन्येला नवव्या वर्षी वैधव्य प्राप्त झाले व तिचे केशवपन करून तिला विद्रूप करण्यात आले. या घटनेमुळे त्यांच्या मनावर आघात. ते समाजसुधारणेकडे वळले.
- 1848 मध्ये पुण्यातील बुधवार पेठेत तात्यासाहेब भिडे यांच्या वाड्यात 3 जुलै, 1848 रोजी मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू.
- शाळा सुरू करण्याची प्रेरणानगर येथील मिशनरी स्कूलच्या प्रेरणेने.
- मुलींसाठी स्वतंत्रपणे शाळा सुरू करणारे फुले हे पहिले व्यक्ती.

- शिक्षिका सावित्रीबाई फुले ही शाळा सुरू करण्यासाठी सदाशिव गोवंडे, सखाराम परांजपे, केशवळ भवाळकर यांची मदत.
- सुरुवातीला फक्त सहा मुली : चार ब्राह्मण, एक मराठा, एक धनगर.
 - 1) अन्नपूर्णा जोशी 2) दुर्गा देशमुख 3) सुमती मोकाशी 4) माधवी थत्ते 5) जनी कडीले 6) सोनू पवार.
- 1849 मध्ये सावित्रीबाईंनी शाळेत शिक्षिका म्हणून काम करू लागल्यावर सनातन्यांच्या रोषाला सामोरे.
 - 1) गोविंदरावांनी जोतिबा व सावित्रीबाईंना घराबाहेर.
 - 2) घरातून बाहेर काढल्यानंतर पुण्यातील गंज पेठेत राहणारे मित्र उस्मान शेख यांनी जोतिबांना राहण्यास जागा.
 - 3) उदरनिर्वाहासाठी कापड शिवण्याचे दुकान, बांधकाम व गवंडी व्यवसाय, सावित्रीबाईंनी घोंगड्या शिवून पैसे कमावून संसार.
- काही वेळ शाळा बंद.
- 1851 मध्ये 1849 साली बंद पडलेली शाळा पुन्हा मोरो विठ्ठल वालवेकर यांच्या आर्थिक मदतीने आप्पासाहेब चिपळुणकरांच्या वाड्यात सुरू.
- 1851 मध्ये रास्ता पेठेत मुलींची दुसरी शाळा.
- 1852 पुना लायब्ररीची स्थापना.
- 1852 मध्ये पेशवाईच्या अस्तानंतर ब्रिटिशांनी ब्राह्मणांना देण्यात येणारी दक्षिणा बंद केली. त्याचा 'दक्षिणा प्राईज फंड' बनविला.
- त्यातील पैसा सर्व स्त्री शिक्षणासाठी मदत म्हणून दरमहा पंचवीस रुपये महात्मा फुलेंना मेजर कॅंडी यांच्या हस्ते विश्रामबागवाड्यात सत्कार करून देण्यात आला.
- 1852 मध्ये वेताळपेठेत मुलींची तिसरी शाळा.
- 1852 मध्ये वेताळपेठेत अस्पृश्यांसाठी शाळा सुरू केली. या शाळेत धुराजी आप्पाजी कुंभार व गणेश शिवाजी मांग हे शिक्षक शिकवत.
- 1852 मध्ये दलितांसाठी पहिली वाचनालय सुरू.
- 1853 मध्ये जोतिबांनी स्कॉटिश मिशनरी शाहेत काही काळ अर्धवेळ नोकरी (शिक्षक).
- 1855 मध्ये जोतिबांनी 'तृतीय रत्न' हे नाटक लिहिले. मराठीतील पहिले सामाजिक नाटक.
- 1855 मध्ये तुकाराम पडवळ यांनी लिहिलेल्या 'जातिभेद विवेकसार' उद्घाटन जोतिबांनी केले.
- 1856 मध्ये सनातनी ब्राह्मण लोकांनी नामदेव कुंभार व सज्जन रोडे हे मारेकरी पाठवून जोतिबांना मारण्याचा प्रयत्न. ते दोघे फुलेचे नंतर अनुयायी.
- रोडे हे अंगरक्षक बनले.
- फुले यांनी आपल्या शाळेच्या कार्याला व्यवस्थित रूप यावे

- यासाठी कार्यकारी समिती स्थापन.
- विष्णुतात्या भिडे केशव भवाळकर, विष्णुशास्त्री पंडित, बापुराव मांडे इत्यादी सदस्य.
- 1858 मध्ये अस्पृश्यांसाठी तिसरी शाळा.
- 1860 मध्ये विधवा पुनर्विवाहाचा पुरस्कार.
- 1863 मध्ये भारतातील पहिल्या बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना.
- याच प्रतिबंधकगृहातील ब्राह्मण विधवा काशीबाई हिचा मुलगा दत्तक घेऊन त्याचे नाव 'यशवंत' असे ठेवले.
- पंढरपूरमध्ये बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची शाखा.
- 1864 मध्ये जोतिबांनी पुण्याच्या गोखले बागेत शेणवी जातीतील रघुनाथ जनार्दन याचा नर्मदा विधवेशी पुनर्विवाह घडवून.
- 1865 मध्ये तळेगाव-ढमढेरे येथे न्हाव्यांचा संप कोणी केला.
- 1868 मध्ये अस्पृश्यांसाठी पाण्याचा हौद खुला.
- 1869 मध्ये रायगड येथील शिवाजी महाराजांच्या समाधीचा जीर्णोद्धार.
- 24 सप्टेंबर, 1873 मध्ये सत्यशोधक समाजाची पुण्यात स्थापना.
- 1875 मध्ये जुन्नर व नगर भागात खतफोडीचे बंड.
 - * नांगर चालणार नाही, जमीन पिकणार नाही असे आंदोलन.
 - * डेक्कन ॲग्रिकल्चर कायदा पास : 1879
- 1876 मध्ये जोतिबा फुले यांनी कृष्णनराव भालेकर व हरी शिंदे यांच्यासमवेत 'कमर्शियल अँड कॉन्ट्रॅक्टिंग कंपनी' स्थापन केली.
- ठेकेदारीचा व्यवसाय
- कात्रज बोगदा, खडकवासला धरण, अनेक रस्ते इत्यादी.
- 1876 मध्ये पुणे नगरपालिकेचे सदस्य.
- 1882 मध्ये सहा वर्षे काम.
- 1877 मध्ये दुष्काळात कॅम्प धनकवडीत.
- 1877 मध्ये डॉ. शिवप्पा यांच्या मदतीने व्हिक्टोरिया अनाथ आश्रम.
- दारू म्हणजे विष असे फुले यांचे विचार.
- 1880 मध्ये लॉर्ड रिपनला मानपत्र देऊन खर्च करण्यास फुलेंचा विरोध.
- 1880 मध्ये लॉर्ड रिपनला मानपत्र देऊन खर्च करण्यास फुलेंचा विरोध.
- 1880 मध्ये नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी मुंबई गिरणी कामगारांची 'बॉम्बे मिल हॅन्डस असोसिएशन'
- भारतातील पहिली मजूर संघटना स्थापन.
- लोखंडे यांनी मुंबई कामगार संघ स्थापन.
- 1882 मध्ये हंटर कमिशन साक्ष.
- बारा वर्षांखालील मुलांना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करा असे.
- 1891 मध्ये सार्वजनिक सत्यधर्म जोतिबांनी हंटर कमिशनवर टीका केली.
- 1882 मध्ये ताराबाई शिंदे यांनी 'स्त्री-पुरुष तुलना' हा ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथातील विचारांना फुलेंचा पाठिंबा.
- 1883 मध्ये 'शेतकऱ्यांचा आसूड'. शेतकऱ्यांची विदारक स्थिती.
- 'विद्येविना मती गेली, मतीविना नीती गेली, नीतीविना मती गेली, गतीविना वित्त गेले, वित्तविना शुद्र खचले, एवढा अनर्थ एका अविद्येने केले.'
- 1883 मध्ये पंडिता रमाबाई यांनी धर्मांतर करू नये फुले यांचा प्रयत्न.
- 1884 मध्ये दीनबंधु सार्वजनिक संस्था स्थापन.
- 1885 मध्ये जोतिबांनी एक चित्र तयार करून त्याच्या हजारो प्रती शेतकऱ्यांना फुकट वाटल्या. या चित्रास 'सुधारणेचे झाड' असे नाव.
- या चित्रात त्यांनी झाड हे शेतकऱ्यांच्या डोक्यावर उगवलेले असून त्याची फळे मात्र शेटजी, सावकार, सत्ताधारी हे वर बसून खात आहेत आणि त्यांच्या भाराने शेतकरी वाकला आहे असे दाखविले.
- 1887 मध्ये फुलेंनी मृत्युपत्र केले.
 - * सर्व संपत्ती यशवंत यांच्या नावावर.
 - * मृत्यूनंतर इच्छा : मला मिठात पुरण्यात यावे.
- 1888 मध्ये राणी व्हिक्टोरियाचा मुलगा - ड्युक ऑफ कॅनॉट हा भारत भेटीवर.
- या कार्यक्रमास जोतिबा शेतकऱ्यांच्या वेशात उपस्थित राहिले होते.
- 1888 मध्ये मुंबई येथील कोळीवाडा - रघुनाथ महाराज सभागृहात फुलेंचा सत्कार.
 - * रावबहादूर वडेकर यांनी फुलेंना 'महात्मा' ही पदवी.
 - * जनतेच्या वतीने.
- 1889 मध्ये मुंबई अधिवेशनात शेतकऱ्यांना राष्ट्रीय सभेमध्ये स्थान नसल्याने 'राष्ट्रीय सभेमध्ये जोपर्यंत शेतकऱ्यांना जागा मिळत नाही तोपर्यंत राष्ट्रीय सभेस राष्ट्रीय म्हणवून घेण्याचा अधिकार नाही' असे मत फुले यांनी मांडले.
- अधिवेशनाच्या प्रवेशद्वारावर शेतकऱ्यांचा तीस फूट उंच गवती पुतळा उभारून शेतकऱ्यांचे दैन्य राष्ट्रीय पुढाऱ्यांच्या निदर्शनास आणले.
- 28 नोव्हेंबर, 1890 रोजी पुण्यात फुलेंचे निधन.
- इतर माहिती :
 - एकेश्वरवादी. ईश्वराला 'निर्मिक'.
 - मेकॉलेच्या झिरपता सि. विरोध.
 - विधवा विवाहाचा पुरस्कार
 - फुलेंनी सतरा शाळा सुरू.

- फुलेंच्या शाळेतील वि. ना. मेजर कॅंडी हे पुस्तक पुरवित.
- मुसलीम व ख्रिश्चन धर्माचा तुलनात्मक अभ्यास.
- 'सार्वजनिक सत्यधर्म' यात त्या दोन धर्माबद्दल आदर.
- मोहम्मद पैगंबर यांच्या कविता रचली.
- मानवतावाद - जीवनाचा ध्यास.
- ख्रिस्ती धर्मातील समता प्रिय.
- पुण्यात मार्केटची इमारत बांधण्यास विरोध होता. पण कालांतराने इमारत बांधली. राज्यपाल (गव्हर्नर) लॉर्ड रे यांचे नाव देण्यात आले.
- स्वातंत्र्यानंतर प. के. अत्रे यांच्या पुढाकाराने त्याचे नाव 'महात्मा फुले मार्केट' असे नाव.
- न्या. रानडेनी 1875 मध्ये पुण्यात स्वामी दयानंद सरस्वती यांची हत्तीवरून मिरवणूक काढली. सहकार्य फुलेंनी.
- जोतिबा सर्व पत्रकार 'सत्यमेव जयते' लिहित असत. म्हणून त्यांना या संदेशाचे पुनरुच्चार करणारे आधुनिक भारतातील पहिले महापुरुष म्हणतात.
- विष्णुशास्त्री चिपळूणकर फुलेंना शुद्र जगद्गुरू व शुद्र धर्मसंस्थापक म्हणत.
- फुलेंच्या मते, शेतकऱ्यांची दुरवस्था.
कारणे : 1) ग्रामोद्योगांचा न्हास 2) अपुरी व अनुत्पादक शेती 3) सरकारी करवसुली 4) सरकारीच उधळपट्टी 5) जंगलखात्याचे धोरण.
- फुलेंवर टीका करणारी वृत्तपत्रे : निबंधमाला, प्रभाकर, ज्ञानप्रकाश.
- फुलेंची चतुःसुत्री : सदाचार, विवेक, न्यायप्रियता, सहिष्णुता.
- 1873 मध्ये सत्यशोधक समाजाचे अध्यक्ष : महात्मा फुले.
कार्यवाहक : नारायण कडलक.
ब्रीदवाक्य : सर्व साक्षी जगत्पती त्याला नकोच मध्यस्ती ।।
- सर्व मानव ईश्वराची लेकरे.
- ईश्वर एकच, निर्गुण निराकार.
- आई-बापाला भेटण्यास मध्यस्थी नाही तर ईश्वरास पुरोहिताची गरज नाही.
- मानवाला जातीमुळे नाही तर गुणामुळे महत्त्व.
- पुनर्जन्म, कर्मकांड, जपजाप्य - अज्ञानमूलक.
- सर्व धर्मग्रंथ मानवाने निर्माण केली.
- सत्य समाजाच्या प्रचारासाठी कृष्णराव भालेकर यांनी 'दीनबंधू' हे साप्ताहिक 1877 मध्ये चालविले.
- या समाजातर्फे 'अंबालहरी' हे वृत्तपत्र चालविले.
- व्यंकु काळेवार यांनी 1200 रुपये खर्च करून सत्यशोधक समाजाला छापखाना विकत घेऊन दिला.
- सत्यशोधक समाजाची बैठक दर रविवारी.
- सत्यशोधक चळवळीची वैशिष्ट्ये : 1) परिवर्तन चळवळ
- 2) वर्गीय चळवळ 3) कृतिशील चळवळ.
- जोतिबा फुलेंच्या निधनानंतर संपूर्ण कार्य सावित्रीबाईनी केले.
- 1893 च्या सासवड येथे झालेल्या सत्यशोधक समाजाचे परिषदेचे अध्यक्षपद सावित्रीबाईनी भूषविले.
- सत्यशोधक समाजाचा प्रभाव असणारे व्यक्ती :
1) राजर्षी शाहू महाराज 2) कर्मवीर भाऊराव पाटील
3) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.
- 2003 मध्ये भारतीय संसदेच्या प्रांगणात फुलेंच्या पूर्णाकृती पुतळ्याचे अनावरण.
- राहुरी कृषी विद्यापीठास फुलेंचे नाव.
- भारतीय टपाल खात्याने महात्मा फुलेंच्या नावाने 25 पैशाचे तिकीट 1977 साली.
- ग्रंथ :
1) तृतीय रत्न : 1855
- सामाजिक नाटक, पहिले पुस्तक, शिक्षण हा माणसाचा तिसरा डोळा हा संदेश यामधून.
2) ब्राह्मणांचे कसब : 1869
- ब्राह्मण लोक शुद्राची कशी फसवणूक करतात ते यात वर्णन.
- हे पद्यात्मक पुस्तक
- याची प्रस्तावना स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी केली.
- हे पुस्तक कुणबी, माळी, महार, मांग यांना अर्पण.
3) छत्रपती शिवाजीराजे भोसले यांचा पोवाडा : 1869
- ग्रँड डफ यांच्या 'हिस्ट्री ऑफ द मराठा' या पुस्तकाचा आधार घेऊन.
- या पोवाड्याची सुरुवात जोतिबांनी 'कुळवाडी-भूषण पोवाडा गातो भोसल्यांच्या छत्रपती शिवाजींचा' अशी केली.
- या पोवाड्यात त्यांनी कुळवाडी भूषण अशी उपाधी स्वतःलाच.
4) गुलामगिरी : 1873 मध्ये
- सोळा प्रकरणे.
- नऊ प्रकरणात ब्राह्मणांच्या वर्चस्वाचा इतिहास
- शुद्र हे पूर्वी क्षत्रिय होते असा सिद्धांत यात.
- अमेरिकेतील निग्रो लोकांना गुलामगिरीतून मुक्त करणाऱ्यांना हे पुस्तक समर्पित.
- हे पुस्तक प्रश्नोत्तराच्या स्वरूपात.
5) अस्पृश्यांची कैफियत : 1883
6) शेतकऱ्यांचा आसूड : 1883
- शेतकऱ्यांच्या दुःखाला वाचा.
- शेतकऱ्यांच्या अवनीतीची कारणे.
7) इशारा : 1865
- या पुस्तकाच्या शिरोभागी "जिस तन लागे, वही तन जावे, बीजा क्या जाने गव्हाश रे ।।" हे वचन लिहिले.

- रानडेंच्या 'हिंदू समाजात जरी जातिभेद असले तरी तो आपल्या हितास आडवा येत नाही' या मताचे खंडन करण्यासाठी हे पुस्तक.

8) सत्सार भाग - 1 : 1885

- पंडिता रमाबाईंनी ख्रिश्चन धर्माचा स्वीकार केल्याने त्यांच्यावर टीका झाली. त्यास फुलेंनी या ग्रंथाच्या माध्यमातून पाठिंबा.

9) सत्सार भाग - 2 : 1885

10) सत्यशोधक समाजोक्त मंगलाष्टकासह सर्व पूजा व विधी : 1857 मध्ये.

- पुरोहितांना पूजा व सर्व विधी.

11) सार्वजनिक सत्यधर्म

- हा ग्रंथ लिहिताना फुलेंना पक्षाघात झाला.

- 1889 मध्ये हा ग्रंथ लिहिला.

- हा ग्रंथ विश्व कुटुंबाचा जाहीरनामा.

- मानवी स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा.

- उल्लेख : नीतिधर्माचा अमर कोश.

- प्रस्तावना : डॉ. विश्राम घोले.

- हा ग्रंथ 1981 मध्ये फुलेंचे पुत्र यशवंत यांनी प्रकाशित केले.

- वि. रा. शिंदे यांनी या पुस्तकास 'बायबल' असे नाव दिले.

- या ग्रंथात ईश्वरासाठी निर्मिक.

● मते :

1) डॉ. आंबेडकर : आधुनिक भारताचे थोर शिल्पकार.

2) लक्ष्मणशास्त्री जोशी : हिंदुस्थानातील बहुजन समाजात आत्मप्रत्यय व आत्मावलोकन उत्पन्न करणारा माणूस.

3) राजर्षी शाहू महाराज : महाराष्ट्राचे मार्टिन ल्यूथर.

4) सयाजीराव गायकवाड : हिंदुस्थानचे बुकर टी वॉशिंग्टन.

5) वि. रा. शिंदे : आद्य दलितोद्धारक पतितांचा पालनहार.

6) विष्णुशास्त्री चिपळुणकर : शुद्र जगद्गुरू, शुद्र धर्मसंस्थापक.

7) पंढरीनाथ पाटील : महाराष्ट्रातील पहिला सोशॅलिस्ट

8) महात्मा गांधी : "लोक मुझे महात्मा कहते है, लेकिन असली महात्मा तो जोतिबा थे ।"

9) सावित्रीबाई फुले :

काळरात्र गेली । अज्ञान पळालो ।

सर्वा जागे केले । सूर्याने या ॥

सूर्या या क्षितिजी । जोतिबा तेजस्वी अपूर्व । उगवला ॥

10) स्वा. वि. दा. सावरकर

- आधुनिक भारताचे पहिले समाज क्रांतिकारक.

11) माधवराव बागल : महाराष्ट्राचे कार्ल मार्क्स.

12) वि. रा. शिंदे : जोतिबा रशियन क्रांतीपूर्वीच पहिले कम्युनिस्ट.

● शब्दगौरव :

- आधुनिक भारताचे पहिले समाज क्रांतिकारक

- आद्य दलितोद्धारक

- खऱ्या लोकशिक्षणाचा शिल्पकार

- आधुनिक भारतातील स्त्री शिक्षणाचे जनक

- महाराष्ट्रातील आद्य समाजसुधारक

- सामाजिक समतेच्या क्रांतीचे आद्य जनक

- पतितांचा पालनहार.

2. प्रबोधन ठाकरे : (1885 - 1973)

- जन्म : 17 सप्टेंबर, 1885 पनवेल येथे.

- केशव सीताराम ठाकरे

- पत्नी रमाबाई (मंजुळा)

- पूर्वी ठाकरेंच्या घराण्याला 'धोडपकर' या नावाने संबोधले जाई.

- धोडपच्या किल्ल्याचे सरदार.

- मॅट्रिक परीक्षेची फी भरण्यास पैसे नसल्याने परीक्षा दिली नाही.

- आदर्श : महात्मा फुले

- लोकहितवादी, आगरकर, महात्मा फुले यांचा वाड्मयाचा आधार.

- विदर्भातील गुप्ते कुटुंबाशी संबंध, विवाह मंजुळा गुप्ते यांच्याशी.

- सामाजिक सुधारणेची प्रेरणा : आगरकर, म. फुले.

- 1923 मध्ये 'प्रबोधन' पाक्षिक सातान्यातून चालू.

- क्रांतिकारक विचारांना चालना देण्यासाठी.

- मासिकासाठी मदत उद्योग कपूर यांनी केली.

- सडेतोड व स्पष्ट विचार - प्रबोधनकार अशी ओळख.

- पुण्यात ब्राह्मणेतर चळवळीचे कार्य

- ब्राह्मणाविरुद्ध असण्याचा समज.

- 'खरा ब्राह्मण' हे नाटक. संत एकनाथांच्या जीवनावर.

- त्यांना धंदेवाईक भटभिक्षुकांविषयी टीका. ते टीका प्रबोधन लिहायचे.

- सत्यासाठी व सामाजिक परिवर्तनासाठी प्रयत्न.

- लढा : 1) जातीयवाद 2) अस्पृश्यता 3) बालविवाह

4) विधवा पुनर्विवाह 5) केशवपन.

- सत्यशोधक चळवळीत सहभाग.

- शाहू महाराजांकडून कोदंड उपाधी.

- 1926 मध्ये पुत्रप्राप्ती : बाळासाहेब ठाकरे

- 1927 मध्ये भारतीस पद्धतीने नवरात्र उत्सवाचे आयोजन.

- कर्मवीर भाऊराव पाटील व प्रबोधनकार ठाकरे यांनी अस्पृश्यांसाठी वसतिगृह. गांधीजींनी स्तुती केली.

- सयुक्त महाराष्ट्रात सहभाग.

- हुंडा प्रतिबंधक काम.

- सर्व जातीची हुंडा प्रतिबंध स्वयंसेवक सेना स्थापन.

- 1944 मध्ये कॅन्सरमुळे पत्नीचे निधन.
- सर्वजण घरात त्यांना 'दादा' संबोधत.
- 20 नोव्हेंबर, 1973 रोजी निधन.
- ग्रंथ :
 - 1) नाटके : खरा ब्राह्मण, टाकलेले पोर, देवाचा धर्म की धर्माचा देव संगीत विधिनिषेध, संगीत सीताशुद्धी.
 - 2) आत्मचरित्र : माझी जीवनगाथा
 - 3) चरित्रग्रंथ : संत गाडगेबाबा, पंडिता रमाबाई, संत रामदास.
 - 4) पुस्तके : रंगो बापूजी गुप्ते, कोदंड चमत्कार, भिक्षुक शाहीचे बंड, रायगड : वर्णन वि चंतन, प्रतापतसंह छत्रपती, नोकरशाहीचे बंड.
 - 5) पोवाडा : पावनखिंडीचा पोवाडा.
 - 6) ललित लेखन : जुन्या आठवणी, आमच्या आठवणी
 - 7) माहितीपट : वक्तृत्वशास्त्र.
 - 8) अनुग्रह : हिंदू धर्माचा ज्ञास आणि अधःपतन
 - 9) पुस्तके : दगलबाज शिवाजी, आई, पोटाचे बंड, शेतकऱ्यांचे स्वराज्य, महामायेचा थैमान.
 - 10) लेख : उठ मराठ्या उठ, देवांची परीषद, कुमारिकांचे शाप, शनी माहात्म्य, मुमताच प्रकरणांचा दंभस्फोट.
- मते :
 - राजर्षी शाहू महाराज : लाच ठेवूनही ज्याला वश करता येणार नाही अशी एकच व्यक्ती म्हणजे मी पाहिली, ती म्हणजे प्रबोधनकार ठाकरे.
 - सारथी, लोकहितवादीमधून विचार.
- 3. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे (1873 - 1944)
 - जन्म : 23 एप्रिल, 1873 रोजी जामखिंडी (कर्नाटक).
 - पाळण्यातील नाव : तुकाराम.
 - आई-वडील वारकरी असल्याने विठ्ठल नाव.
 - बालविवाह :
 - * रुक्मिणीसोबत 1882 साली विवाह झाला. ती त्यांची आतेबहीण. तिचे वय एका वर्षापेक्षाही कमी.
 - * विठ्ठल शिंदे वय 9 वर्षे.
 - प्राथमिक शिक्षण जामखिंडी येथे.
 - * दुसरीत असताना प्रथम क्रमांकांमुळे मॅट्रिकपर्यंत शिष्यवृत्ती.
 - * पाचवीत लॅम्बज टेलस फ्रॉम शेक्सपिअर हे पुस्तक वाचले.
 - * सहावीत रिडिंगज फ्रॉम व्ही. स्पेक्टेटर हे पुस्तक वाचले.
 - 1885 मध्ये हायस्कूल.
 - 1891 मध्ये मॅट्रिक.
 - 1892 मध्ये जामखिंडीच्या शाळेत नोकरी मिळाली; पण तेथील राजांनी जनावरांचा डॉक्टर होण्याचा आग्रह धरला. म्हणून पुढील शिक्षणासाठी राजीनामा.
 - नोकरी मिळाली - त्र्यंबकराव खंडेराव.
 - 1893 मध्ये फर्ग्युसन महाविद्यालयात प्रवेश.
 - मदत : गंगारामभाऊ म्हस्के (मराठा एज्युकेशन सोसायटी, सेक्रेटरी : दरमहा 10 रुपये स्कॉलरशिप.)
 - 1895 मध्ये बी. ए. प्रवेश.
 - दरमहा 25 रुपये स्कॉलरशिप : बडोद्याचे सयाजीराव गायकवाड.
 - या काळात फर्ग्युसन प्राचार्य गो. ग. आगरकर.
 - 1895 मध्ये ब्रिटिश अँड अमेरिकन युनिटेरियन असोसिएशनचे डॉ. सदरलँड यांच्या पुण्यात झालेल्या व्याख्यानानामुळे उदार धर्माकडे आकर्षित.
 - 1898 मध्ये इतिहास व कायदा यामध्ये बी. ए. केले.
 - एल.एल.बी. चे शिक्षण अर्धवट सोडले.
 - 1898 मध्ये सातारा येथे प्रार्थना समाजाची दीक्षा.
 - 1901 मध्ये अमेरिकेत सर्व धर्मांचा तौलनिक अभ्यास करण्यासाठी प्रार्थना समाजाकडून निवड.
 - मॅचस्टरमध्ये 'हिंदुस्थानातील सामाजिक सुधारणेची जादू' हा निबंध वाचला.
 - 1903 मध्ये प्रार्थना समाजाचे प्रचारक म्हणून निवड. बेळगाव येथून भारत दौरा सुरू.
 - 1903 मध्ये अँमस्टरडॅम येथील जागतिक धर्म परिषदेत 'हिंदुस्थानातील उदार धर्म' निबंध वाचला.
 - 1904 मध्ये अखिल भारतीय अस्तिक परिषदेचे सचिव.
 - प्रार्थना समाजातर्फे प्रकाशित होणाऱ्या सुबोध पत्रिकेत लेख.
 - 1905 मध्ये मुंबईत तरुण ब्राह्मण संघ नावाची संस्था स्थापन.
 - प्रार्थना समाजाचे कार्य.
 - अहमदनगरजवळील भिंगार या खेड्यात जन्मलेल्या हजारो अस्पृश्यांसमोर अस्पृश्योद्धारासाठी झटण्याची प्रतिज्ञा शिंदेनी केली.
 - या ठिकाणी हरीजन सेवेचा संकल्प.
 - या कार्यात त्यांना त्यांच्या भगिनी जनाक्का शिंदे यांची मदत.
 - रूपी फंड, तांदूळ फंड, कपडे फंड असे उपक्रम.
 - 1906 मध्ये डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन निराश्रित साहाय्यकारी मंडळी.
 - उद्दिष्टे : अस्पृश्यांसाठी शाळा, वसतिगृहे, दवाखाने, सामाजिक अडचणी निराकरण.
 - अध्यक्ष : न्या. चंदावरकर
 - सदस्य : जनाक्का शिंदे व सय्यद अब्दुल कादर.
 - 1906 मध्ये मुंबईच्या एल्फिन्स्टन रोड येथे डिप्रेस्ड क्लासेस मिशनच्या पहिल्या शाळेचा प्रारंभ.
 - 1907 - निराश्रित सेवासदन आर्थिक मदत - दयाराम गिदुमाल
 - ऑब्जेक्ट - मुरळी, विधवा स्त्रीयांना आधार देणे.
 - यवतमाळ येथे अस्पृश्यांसाठी बोर्डिंग सुरू

- 1910 - जेजुरी येथे मुरळी प्रतिबंधक चळवळ सुरू
 - या चळवळीमुळे सनातनी लोकांनी मारेकरी मारण्यासाठी.
- 1910 - उपासना साप्ताहिक.
- प्रार्थना समाजाच्या सभासदांसाठी.
- 1912 - पुण्यात फर्ग्युसन कॉलेज अस्पृश्य व ब्राह्मण यांच्यात एकत्र स्नेहभोजनाचा कार्यक्रम.
- अस्पृश्यता निवारण परिषद भरवली.
- 1913 - कराची-निराश्रित साहाय्यकारी मंडळ परिषदेचे अध्यक्ष - वि. रा. शिंदे.
- 1917 - राष्ट्रीय मराठा संघ अस्पृश्यता विरोधी समिती स्थापना.
 - ऑब्जेक्ट - ब्राह्मणोत्तर आणि दलित यांच्या राष्ट्रीय वृत्ती निर्माण.
- 1917 - कलकत्ता येथे अॅनी बेझंट - अधिवेशनात वि. रा. शिंदे यांच्या पुढाकाराने अस्पृश्यता निवारणाचा ठराव.
 - शिंदेमुळे हा प्रश्न राष्ट्रीय स्तरावर प्रथमच.
- 1918 - पुणे येथे अस्पृश्यता निवारण संघ स्थापन.
- 1918 - मुंबई - पहिली अस्पृश्यता निवारण परिषद अध्यक्ष - सयाजीराव गायकवाड
 - उपस्थिती - के. टी. तेलंग
 - बी. पाल
 - भुलाभाई देसाई
 - लोकमान्य टिळक
- प्रयत्न - वि. रा. शिंदे
- 1919 - शाहू महाराजांनी मराठा पीठाची स्थापना करून शिंदेनी क्षात्र जगद्गुरु स्वीकारावे विनंती.
 - शिंदे - विरोध
- 1920 - अखिल भारतीय अस्पृश्य निवारक परिषद
 - ठिकाण - नागपूर
 - अध्यक्ष - महात्मा गांधी
 - उपस्थिती 1) सरोजिनी नायडू
 - 2) मोतीलाल नेहरू
 - 3) वल्लभभाई पटेल
- 1922 - अहिल्या आश्रमाची स्थापना
- 1924 - व्हायकोम सत्याग्रह
 - त्रावणकोर - अस्पृश्यांसाठी
 - मंदिरात जाण्यायेण्याच्या रस्त्यावर अस्पृश्यांना फिरण्यास बंदी.
 - ब्राह्मणोत्तर चळवळीस पाठिंबा
 - सविनय कायदेभंग - सहभाग (6 महिने शिक्षा)
- 1933 - भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न - प्रबंध लिहला.
- 1934 - मुंबई - 41 संस्थानी एकत्र येऊन - 61 व्या वर्षी भव्य व नागरी सत्कार व महात्मा गांधीजींच्या अनुमोदनाने जनतेद्वारे महर्षी पदवी.
- विरोध
 - 1) शेतास वाढ
 - 2) तुकडेजोड बिलास
 - 3) भांडवलशाही
- परीषद
 - 1) 1928 - पुणे - मुंबई इलाखा शेतकरी परिषद
 - तुकडेजोड बिलास विरोध
 - 2) 1931 - वडनेर - चांदवड तालुका शेतकरी परिषद
 - 3) 1932 - तेरदळ (कोकण) शेतकरी परिषद
 - 4) 1932 - बोरगाव - शेतकरी परिषद
- निधन
 - 2 जानेवारी 1944
- 1) समाजसुधारक व स्वातंत्र्य सैनिक यांच्यात सहचार्य निर्माण आद्यसमाजसुधारक
- 2) एकेश्वरवादी व समतावादी
- 3) निष्काम कर्मयोगी
- ग्रंथ
 - 1) माज्या आठवणी व अनुभव - आत्मचरित्र
 - 2) अनटचेबल इंडिया
 - 3) The pbm of untouchable India
 - भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न
 - 4) हिस्ट्री ऑफ परिहास
 - 5) थिईस्टीक डिरेक्टरी
 - 6) Theists confession of faith
 - 7) हिंदुस्थानातील उदार धर्म
- रावजी भोसले यांच्या सहकार्याने पंढरपुरात अनाथाश्रम स्थापन.
 - समता सैनिक दल
 - वृद्धांसाठी 'संगत सभा'
- लेख
 - 1) स्त्रीयांच्या सक्तीच्या शिक्षणाचा आग्रह
 - 2) मराठ्यांची पुर्वपीठीका
 - 3) गुन्हेगार जातींची सुधारणा
 - 4) ब्राह्मण ब्राह्मणोत्तर वाद, राष्ट्रीय ऐक्याला तडा
 - 5) भागवत धर्माचा विकास
- प्रभाव - गो. ग. आगरकर
 - हरीभाऊ आपटे
 - जॉन स्टुअर्ट मीला
 - हर्बट स्पेन्सर
 - कार्ल मार्क्स
 - न्या. रानडे
 - मॅक्समूलर

- महात्मा फुले

● विचार

- 1) देवाने माणसाला निर्माण केले आहे.
- 2) सामाजिक सुधारणा म्हणजे वर्गविरहीत एकेश्रवादी समाजाची निर्मिती करायची.
- 3) ज्याचे घरदार शेती असते तो शेतकरी.
- 4) सामाजिक सुधारणा असो की राजकीय सुधारणा सर्वांचे मुळ अध्यात्मिक निष्ठा

● द्वारकापीठ शंकराचार्य

- आधुनिक काळातील महान कलीपुरुष.

4. डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर (डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर) (1891 - 1956)

- जन्म : 14 एप्रिल, 1891 रोजी महु (मध्य प्रदेश) येथे लष्करी छावणीमध्ये, मिलिटरी हेडक्वार्टर्स.
- मूळ गाव आंबवडे (दापोली, रत्नागिरी).
- पूर्ण नाव : भिमजी (भीमराव) रामजी सकपाळ
- वडील : रामजी मालोजी सकपाळ (लष्करात शिपाई)
- प्राथमिक शिक्षण : रत्नागिरी
- माध्यमिक शिक्षण : सातारा.
- मॅट्रिक उत्तीर्ण : एल्फिन्स्टन हायस्कूल, मुंबई.
- बी. ए. पदवी : एल्फिन्स्टन कॉलेज, मुंबई.
- एम. ए. : कोलंबिया विद्यापीठ (न्यूयॉर्क, अमेरिका).
- प्रथम विवाह : 1906 साली रमाबाई आंबेडकरबरोबर.
 - * दापोलीतील भिकू वलंगकर यांची कन्या.
 - * सन 1935 मध्ये निधन.
 - * मुकुंदराव व यशवंतराव ही दोन मुले.
- द्वितीय विवाह : डॉ. शारदा कबीर - 15 एप्रिल, 1948 रोजी.
 - * लग्नानंतर नाव : सविताबाई आंबेडकर.
- 1896 मध्ये माध्यमिक शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर भीमरावांचे मूळ गाव आंबवडे असल्यामुळे आंबेडकर असे झाले. पण शाळेत ब्राह्मण शिक्षक कृष्णाजी केशव आंबेडकर यांनी भीमरावांचे आडनाव आंबेडकर केले.
- 1907 मध्ये मॅट्रिक परीक्षा पास होणारे अस्पृश्य जातीतील भारतातील पहिले बडोदा संस्थानाचे राजे.
- सयाजीराव गायकवाड यांचे 25 रुपये शिष्यवृत्ती.
- शिफारस : कृष्णाजी अर्जुन केळुस्कर
 - * सीताराम बोले : अध्यक्ष
 - * समारंभ : आंबेडकरांचा सत्कार
- केळुस्कर यांनी लिहिलेले 'भगवान बुद्धाचे चरित्र' हे पुस्तक आंबेडकर यांनी दिले.
- 1912 मध्ये बी. ए. विषय : पॉलिटिक्स, इकॉनॉमिक्स.

- 1913 मध्ये अमेरिकेला शिक्षणासाठी जाण्यासाठी बडोदे सयाजीराव गायकवाड यांची मदत 10.5 पौंड. पण शिक्षण झाल्यावर दहा वर्षे संस्थानात काम करावे अशी अट घातली.
- 1913 मध्ये अमेरिकेतील न्यूयॉर्क - कोलंबिया विद्यापीठात राज्यशास्त्र शाखेत प्रवेश.
- येथे त्यांची लाला लजपतराय यांच्याबरोबर ओळख.
- 1915 मध्ये 'प्राचीन भारतातील व्यापार' या विषयावर निबंध. एम. ए. उत्तीर्ण.
- त्यानंतर भारतात सयाजीराव गायकवाड महाराजांच्या अटीनुसार संस्थानात लष्करी सल्लागार म्हणून नोकरी.
- 1916 मध्ये 'द नॅशनल डिव्हिडंट ऑफ इंडिया : अ हिस्टॉरिकल अँड अॅनालिटिकल स्टडी' हा प्रबंध कोलंबिया विद्यापीठात सादर. पीएच. डी. पदवी.
- 1916 मध्ये मास्टर ऑफ सायन्स आणि डॉक्टर ऑफ सायन्स या पदव्या लंडन हायस्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स अँड पॉलिटिकल सायन्स या संस्थेत. अर्थशास्त्र या विषयासाठी प्रवेश.
- 1917 मध्ये सयाजीराव गायकवाड यांनी दिलेली शिष्यवृत्ती कालावधी संपला. भारतात आले. बडोदा संस्थानात नोकरी.
- परंतु अस्पृश्य म्हणून चांगली वागणूक मिळाली नाही.
- घर चालविण्यासाठी त्यांनी 'स्टॉक आणि शेअर्स' या उद्योगातील सल्ला देणारी एक कंपनी चालू.
- 1918 मध्ये मुंबईतील सिडनेहॅम कॉलेजात आंबेडकरांना प्राध्यापक म्हणून नोकरी.
- 1920 पर्यंत अर्थशास्त्र शिकविण्याचे काम केले.
- 1919 साउथबरो कमिटी. मताधिकाराची चौकशी करणे.
- अस्पृश्यतेची प्रतिनिधी साक्ष : आंबेडकरांनी वि. रा. शिंदे.
- याच काळात त्यांनी सार्वजनिक कार्यात भाग घेतला.
- माणगाव व नागपूर येथे झालेल्या अस्पृश्यता निवारण परिषदांमध्ये त्यांनी सहभाग घेतला.
- 31 जानेवारी, 1920 रोजी 'मूकनायक' हे पाक्षिक सुरू.
- मूकनायकावर तुकारामांची ओळी असत.
- 'काय करू आता धरूनिया भीड । निःशक हे तोंड वाजविले ।। नव्हे जगी कोण मुकियाचा जाण । सार्थक लाजोनी नव्हे हित ।।' - 1923 साली हे बंद झाले. इंग्लंडला बाबासाहेब गेले.
- वैशिष्ट्य : अस्पृश्यांची जागृती करण्यासाठी तसेच अस्पृश्यांची बाजू मांडण्यासाठी.
- अर्थसाहाय्य : शाहू महाराजांनी 2500 रुपयांचे साहाय्य केले.
- संपादक : पांडुरंग भटकर, देवराम विष्णू नाईक.
- 1920 मध्ये आंबेडकरी सेवादल स्थापन.
- 1920 मधील 21 व 22 मार्च रोजी दक्षिण महाराष्ट्रातील बहिष्कृत वर्गाची पहिली परिषद डॉ. आंबेडकरांच्या अध्यक्षतेखाली माणगाव

- येथे शाहू महाराजांच्या उपस्थितीत.
- ते म्हणाले, “आंबेडकरांच्या रूपाने तुम्हाला तुमचा उद्धारकर्ता लाभला आहे.”
 - 1920 मध्ये अपूर्ण राहिलेल्या शिक्षणासाठी शाहू महाराजांचे अर्थसाहाय्य लाभले. ते लंडनला रवाना झाले. तेथून मास्टर इन सायन्स ही पदवी घेतली.
 - 1921 मध्ये लंडन विद्यापीठाने एम. एस्सी पदवी : प्रोव्हिन्शियल डिसेंट्रलायझेशन ऑफ इम्पीरियल फायनान्स इन ब्रिटिश इंडिया या प्रबंधासाठी.
 - 1922 मध्ये लंडनच्या ‘ग्रेट इन’ या संस्थेच्या न्याय सभेकडून डॉ. आंबेडकरांना बार-एट-लॉ (बॅरिस्टर) ही पदवी.
 - 1923 - द प्रॉब्लेब ऑफ रूपायी या प्रबंधासाठी - लंडन विद्यापीठाने डी.एस.सी. पदवी
अशी पदवी मिळवणारे ते पहिले भारतीय
 - 1923 - लंडनहून परत आल्यावर मुंबई उच्च न्यायालयात नोकरी
 - 1924 - बहिष्कृत हितकारणी सभा
 - डॉ. आंबेडकरांच्या अध्यक्षतेखाली मुंबईमधील दामोदर हॉलमध्ये सभा स्थापन
अध्यक्ष - सर चिमनलाल सेटेलवाड
कार्यकारी अध्यक्ष : आंबेडकर
कार्यवाहक - सीताराम शिवतारकर
ब्रीदवाक्य - शिकवा, चेतवा, संघटित करा.
संदेश : शिका संघटित व्हा, संघर्ष करा.
 - 1924 - बहिष्कृत मेळा हे वृत्तपत्र
 - 1925 - रॉयल कमिशन ऑन इंडिया करन्सी अँड फायनान्स सर एडमंड हिल्टन यंग यांच्या अध्यक्षतेखाली - आयोग डॉ. आंबेडकरांनी साक्ष
 - यावेळी पी.एच.डी. साठी लिहिलेल्या ‘इव्हॅल्युशन ऑफ प्रोव्हिन्शियल फायनान्स इन ब्रिटिश इंडिया’
 - या प्रबंधाची सर्वांनी स्तुती केली.
1926 - देशाचे दुश्मन
बागडे, जेधे, जवळकर - पुणे खटला
 - वकिलपत्र - डॉ. आंबेडकर
 - 1927 - बहिष्कृत भारत हे पाक्षिक
 - सुरुवातीला आंबेडकरांनी ‘पुनश्चः हरीओम’ असा अग्रलेख
 - संत ज्ञानेश्वर यांची वचने
“आता कोंड घेऊनि हाती।
आरूद पाइये रथी ।
देई अलिंगन वीरवृत्ती ।
समाधाने ।

- जगी कीर्ती रूढवी ।
स्वधर्माचा मानु वाढवी ।
इया भारापासोनि सोडवी मेदिनी हे
- 1927 - समता दैनिक दल
 - 1927 - महाड सत्याग्रह
 - बोले यांनी मुंबई
विधान मंडळात एक ठराव पास करून घेतला की सार्व. पाणवठे धर्मशाळा, विद्यालये इ. ठिकाणी अस्पृश्यांना मुक्तपणे वावरता येईल.
 - यानुसार महाडच्या नगरपालिकेने चवदार तळे अस्पृश्यांसाठी खुले केल्याचे जाहीर केले.
 - मात्र स्पृश्य लोकांच्या भीतीने महाडच्या अस्पृश्यांनी तलावाचे पाणी भरण्याचे धाडस केले नाही.
 - त्यामुळे आंबेडकरांनी बहिष्कृत हितकारणी सभेतर्फे 1 ले अधिवेशन महाड
 - तळ्यातील पाणी प्राक्षण करून सत्याग्रह
 - बाबासाहेबांनी पाण्यासाठी केलेला जगाच्या पाठीवरचा पहिलाच लढा.
 - 1927 - महाड येथे मनुस्मृतीचे दहन-शुद्र समजल्या जाणाऱ्या लोकांचा आत्मविश्वास नष्ट करून त्यांची समाजातील सगळ्याच पातळीवर गुलामगिरी कायम करणारी वचने असणारा ग्रंथ
 - विषमता आणि जातिभेदाचे समर्थन
 - बापूसाहेब गंगाधर निळकंठ सहस्रबुध्दे या ब्राम्हण सहकाऱ्याच्या हस्ते मनुस्मृतीचे दहन
 - उपस्थिती - दिनकरराव जवळकर, केशवराव जेधे
 - मनुस्मृतीचे दहन ही घटना मार्टिन ल्युथरने केलेल्या पोपच्या धर्मबहिष्कृततेच्या आसेच्या दहनाशी.
 - 1927-36 आंबेडकर मुंबई विधिमंडळात सदस्य
 - 1928 - सायमन कमिशनचे स्वागत
 - बहिष्कृत हितकारणी सभेच्या वतीने वयात आलेल्या सर्व स्त्री पुरुषांना मताधिकार मिळावा अशी मागणी.
 - 1928 - मुंबई विधिमंडळात डॉ. आंबेडकरांनी महार वतन सुधारणा विधेयक मांडली.
 - 1928 - समता पत्र सुरू
 - समाज समता संघातर्फे हे वृत्तपत्र सुरू
 - समाज समता संघाचे मुखपत्र
संपादक - देवराम विष्णू नाईक
 - 1928 - बहिष्कृत हितकारणी सभा विसर्जित
दोन संस्था स्थापन
 - 1) भारतीय बहिष्कृत समाज शिक्षण प्रसारक मंडळ
 - 2) भारतीय समाज शिक्षण प्रसारक मंडळ

- 1928-30 - मानवता - वृत्तपत्र
- 1929 - न्या. व्ही.व्ही. पंडीत यांच्या निर्णयावरून चवदार तळे अस्पृश्यांसाठी खुले
- 1929 - पर्वती मंदिर सत्याग्रह
- 1927 - अंबादेवी मंदिर सत्याग्रह
- अमरावती येथे मंदिर
- 1930 - काळाराम मंदिर सत्याग्रह
- आंबेडकर व दादासाहेब गायकवाड नेतृत्व
- 1930 - अखिल भारतीय डिप्रेसड क्लासेस परिषद अधिवेशन - कामठी
- अध्यक्ष - डॉ. आंबेडकर
- या अधिवेशनात त्यांनी संसदेत प्रतिनिधित्व व नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण याबाबतचे ठराव मांडले.
- 1930 - पहिल्या गोलमेज परिषदेसाठी अस्पृश्यांचे प्रति. म्हणून इंग्लंडला रवाना
- 1930 - मुंबई विद्यापीठाच्या निवड समितीवर निवड
- 1930 - डॉ. आंबेडकरांनी जनता या पाक्षिकाची सुरुवात केली. संपादक - देवराम विष्णू नाईक
- 1932 - देवराम विष्णू नाईक यांच्या नेतृत्वाखाली दलित स्त्रियांनी काळाराम मंदिरात प्रवेश करण्याचा प्रयत्न केला. पण 3 वर्षे प्रयत्न करूनही काळाराम मंदिरात प्रवेश मिळाला नाही.
- 1936 - या सत्याग्रहात मंदिर प्रवेशासंदर्भात सनातनी लोकांच्या भूमिकेवर 'दीनमित्र'चे संपादक मुकुंदराव पाटील यांनी टीका केली. तसेच ते म्हणाले मंदिराचा ताबा अस्पृश्यांकडे देवून देवळाचे पुजारी अस्पृश्य नेमावेत.
- 1944 - आंबेडकरांनी 'जनता' या वृत्तपत्रात 'आम्ही शासनकर्ती जमात बनणार' हा लेख लिहिला.
- प्रत्येक अंकावर 'डॉ. आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली निघणारे वृत्तपत्र' असे छापलेले असे.
- 4 फेब्रु. 1956 - 'जनता' या वृत्तपत्राचे नाव बदलून 'प्रबुध्द भारत' असे ठेवले.
- संपादक - दादासाहेब गायकवाड
- 1931 - दुसरी गोलमेज परिषद (सप्टें. 1931)
- आंबेडकरांनी अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदारसंघ द्यावे असे मत.
- गांधीजींचा विरोध
- या परिषदेपूर्वी मतदानांचा अधिकार ठरवणाऱ्या 'लॉर्ड लोथियन कमिटी'चे सदस्य म्हणून नियुक्ती
- दलितांना प्रोटेस्टंट हिंदु म्हणा अशी मागणी आंबेडकरांनी केली.
- दलितांना स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी केली.
- 1931 - पुणे जिल्हा बहिष्कृत परिषदेचे पहिले अधिवेशन
- नारायणगाव
- अध्यक्ष - डॉ. आंबेडकर ते म्हणाले "अस्पृश्यांतेची रूढी आपल्या दुःखाला कारणीभूत आहे."
- 1932 - पुणे करार/येरवडा करार
- 24 सप्टेंबर 1932
- आंबेडकरांनी केलेल्या स्वतंत्र मतदारसंघाच्या मागणीला विरोध म्हणून - रॅम्से-जातीय-
- गांधीजींनी येरवडा तुरुंगात उपोषण चालू केले.
- राखीव जागा : 18% केंद्रात/148% प्रांत
- 1932 तिसऱ्या गोलमेज परिषदेसाठी आंबेडकर उपस्थित होते.
- तिन्ही गोलमेज परिषदेस अस्पृश्य समाजाचे नेतृत्व केले.
- 1933 - विधिमंडळात आंबेडकरांनी ग्रामपंचायत बिलावर भाषण केले.
- 1933 - दलितांनी हिंदू धर्माच्या पारायणासाठी आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली मुखेड येथे सत्याग्रह केला.
- 1934 - वेरूळ येथील प्रसिध्द लेणी पाहण्यासाठी आंबेडकरांनी एक सहल काढली - या सहलीत अनेक दलित नेते सहभागी झाले. वेरूळ येथील हौदातील पाण्याचा वापर हात-पाय धुण्यासाठी केल्याने त्यांना तेथील स्थानिक मुसलमानांशी संघर्ष करावा लागला.
- 1935 - वेरूळ येथे घडलेल्या घटनेवरून नाशिक जिल्ह्यात येवला येथे - घोषणा
- तेथे म्हणाले 'मी हिंदू धर्मात जन्माला आलो असलो तरी हिंदू म्हणून मरणार नाही.'
- यानंतर 21 वर्ष विविध धर्मांचे अध्ययन केले.
- 1935 - डॉ. आंबेडकर यांच्या पत्नी रमाबाई आंबेडकर यांचे निधन
- 1935 - रत्नागिरी येथे सावरकरांनी उभारलेल्या पतितपावन या मंदिराच्या उद्घाटनासाठी सावरकरांनी आंबेडकरांना निमंत्रण दिले.
- 1936 - स्वतंत्र मजूर पक्ष अध्यक्ष - डॉ. आंबेडकर
- मुखपत्र - जनता
- 1935 च्या कायदानुसार झालेल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत स्वतंत्र मजूर पक्षाचे 18 पैकी 14 निवडून आले.
- भायखळा - परळ या राखीव जागेवर आंबेडकर निवडून आले.
- या पक्षाद्वारे मुंबई विधानसभेत खोती बिल मांडण्यात आले.
- शेतकऱ्यांचे नुकसान करणारी पध्दत
- कोकणात अस्तीत्वात होती.
- 1936 - हिंदू महासभेचे नेते डॉ. मुंजे यांनी मुंबईतील बाबासाहेबांचे घर-राजगृह (दादर) येथे येऊन त्यांना शीख धर्म स्वीकारण्याची विनंती केली.
- त्यानुसार शीख धर्माचा अभ्यास करण्यासाठी 16 लोकांचा एक गट शंकरदास नारायणदास बर्वे यांच्या नेतृत्वाखाली अमृतसर येथे गेला.
- 1937 - आंबेडकरांनी मुंबई विधीमंडळात

- 1) महार वतन नष्ट करणे
- 2) खोती पध्दत नष्ट
- 1958 - यशवंतराव चव्हाण कायदा करून महार वतने रद्द केली.
- 1936 - मुंबई इलाखा महार परिषद
- नायगाव - मुंबई
- अध्यक्ष - बी. एस. व्यंकटराव
- हैद्राबाद संस्थानात प्रति आंबेडकर म्हणून ओळख
- आंबेडकर स्वतः त्यांना दख्खनचे आंबेडकर असे म्हणत.
- 1942 - अखिल भारतीय बीड्युल्ड कास्ट फेडरेशन स्थापना
- अध्यक्ष - एन.शिवराज
- फेडरेशनचे जनक व मुख्य सुत्रधार - डॉ. आंबेडकर
- 1942 - व्हाइसरॉय लॉर्ड लिनलिथिगो यांच्या कार्यकारी मंडळात कामगार खात्याचे प्रमुख म्हणून नेमणूक होणारे ते पहिले अस्पृश्य व्यक्ती.
- 1942 - अखिल भारतीय महिला अस्पृश्य परिषद
- नागपूर
- या सभेतील भाषणात त्यांनी जनतेला 'शासनकर्ती जमात व्हा' असे आवाहन केले.
- 1942 - कामगार मंत्री असताना दामोदर नदीला पूर आला त्याचा अभ्यास करून दामोदर व्हॅली योजना त्यांनी मांडली.
- 1946 - पिपल्स एज्युकेशन सोसायटी स्थापना बाबासाहेबांनी केली.
- मुंबई - सिध्दार्थ कॉलेज
- औरंगाबाद - पिपल्स एज्युकेशन सोसायटी कडून मिलिंद कॉलेज.
- 1947 - घटना समितीचे सदस्य बॅ. मुकुंदराव जयकर यांनी राजीनामा दिल्याने आंबेडकरांची बंगाल प्रांतामधून निवड
- 3 ऑगस्ट 1947 - स्वतंत्र भारताच्या मंत्रिमंडळाची यादी
- स्वतंत्र भारताचे कायदामंत्री (पहिले)-1951 पर्यंत
- हिंदू कोड बिलाबाबत काँग्रेस नेत्याबरोबर वाद - 1951 राजीनामा
- (स्त्रिया व समाजातील सर्व घटकांना समान हक्क देणाऱ्या हिंदू कोड बिलामुळे बाबासाहेबांनी आधुनिक मनु)
- 29 ऑगस्ट 1947 मसुदा समिती अध्यक्ष - डॉ. आंबेडकर
- 1) अय्यर, 2) मुन्शी, 3) अय्यंगार, 4) सादुल्ला, 5) खेतान (यांच्या निधना टी.टी. कृष्णामाचारी) 6) मित्तर त्यांच्या राजीनाम्यानंतर एन.माधवराव)
- अय्यंगार हे काश्मीरचे राजा हरिसिंग यांचे दिवाण त्यांनीच काश्मीर विषयक कलम 370 चा मसुदा तयार
- 1948 - मुंबई रूग्णालयातील डॉ. शारदा कबीर यांच्यासोबत दुसरा विवाह
- 1950 - बुध्द धर्म हाच मानव धर्म असे सांगून बाबासाहेबांनी बौध्द धर्म स्वीकारण्याचा संदेश दिल्ली येथे बुध्द जयंतीच्या कार्यक्रमात दिला.
- 1950 - कोलंबो येथे भरलेल्या बौध्द धर्म परीषदेस हजर.
- 1950 - भारतीय बौध्द जन संघ स्थापन
- 1952 - कोलंबिया विद्यापीठातर्फे आंबेडकरांना डॉक्टर ऑफ लॉ ही पदवी प्रदान.
- ही पदवी मिळवणारे ते पहिले भारतीय
- 1952 - स्वतंत्र भारतातील पहिल्या निवडणूकीत मुंबई येथून शेड्युल्ड कास्ट पक्षातर्फे डॉ. आंबेडकरांनी निवडणुक लढवावी पण त्यांचा पराभव.
- काँग्रेसचे उमेदवार नारायण कांजरोळकर यांनी त्यांचा पराभव केला.
- याचवर्षी डॉ. आंबेडकर पश्चिम बंगाल राज्यसभेवर
- 1953 - उस्मानिया विद्यापीठाची-डी.लिट. पदवी
- भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मितीसाठी पदवी
- 1954 - माझ्या जीवनाचे तत्वज्ञान - विषयावर ऑल इंडिया रेडिओ भाषण.
- 1954 - बाबासाहेबांच्या हस्ते देहूरोड येथे सर्वप्रथम बुध्दमुर्ती
- 1956 - जनता पत्राचे 'प्रबुध्द भारत' असे नामकरण संपादक - दादासाहेब गायकवाड
- 1956 - रिपब्लिकन पक्षाच्या स्थापनेची घोषणा
- एन शिवराज यांनी प्रत्यक्षात 1968 स्थापना केली.
- 1956 - नेपाळमधील काठमांडू येथे भरलेल्या जागतिक बौध्द धर्म परीषदेत 'आंबेडकरांनी बुध्द आणि कार्ल मार्क्स यावर भाषण.
- याच परिषदेत त्यांना बोधिसत्व असे सन्मानित.
- 1956 - बौध्द धर्माचा स्वीकार
- 14 ऑक्टो - 1956 - नागपूर येथे महास्थवीर चंद्रमणी यांच्या हस्ते दीक्षा.
- हा दिवस, गौतम बुध्दांचा 2500 परिनिर्वाण दिन
- (याच दिवशी सम्राट अशोक याने बौध्द धम्माचा स्वीकार केला.)
- भारतात बौध्द धर्माचा प्रसार नागा लोकांनी केला त्यांचे वसतिस्थान नागपूर होते. म्हणून मी हे ठिकाण निवडले.
- नागपूरच्या या ठिकाणाला दीक्षामूर्ती म्हटले.
- 1956 - बनारस हिंदू विद्यापीठात विद्यार्थी परीषदेचे उद्घाटन आंबेडकरांनी केले.
- या वेळचे भाषण हे त्यांच्या आयुष्यातील शेवटचे भाषण
- 6 डिसें. 1956 - महापरिनिर्वाण दिल्ली
- दादर (मुंबई) येथील त्यांच्या समाधी स्थळास चैत्यभूमी

- 1) अर्थशास्त्राचा अभ्यास बॉन विद्यापीठात
- 2) ते अस्पृश्य असल्याने संस्कृत विषय शिकता आले नाही.
- 3) व्हायोलीन वाजवीत
- 4) शाहू महाराज यांच्या जयंतीचे जनक
- 5) हिराकुडे धरण प्रकल्पाचे प्रारूप आंबेडकरांनी तयार
 - 1990 - बाबासाहेबांना भारतरत्न हा भारतातील सर्वोच्च नागरी सन्मान
 - 1990-91 - बाबासाहेबांचे जन्मशताब्दी वर्षे सामाजिक न्याय वर्ष म्हणून भारतभर साजरे
 - 14 जाने. 1994 - मराठवाडा विद्यापीठाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव
 - 2000 - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चित्रपट - जब्बार पटेल दिग्दर्शक-
 - 2016 - 125 वर्षे पूर्ण
 - पाच ठिकाणे पंचतीर्थ म्हणून ओळख
- 1) महू (एम.पी.)
 - जन्मस्थळ
- 2) आंबडवे (रत्नागिरी)
 - पूर्वजांचे गाव
 - गाव खासदार अमर साबळे दत्तक घेतले.
- 3) दिल्ली - निवासस्थान
 - देशाचे कायदामंत्री, असताना येथे निवास
- 4) इंदूर मिल (दादर)
 - राजगृह निवासस्थान
 - पार्थिव येथे.
- 5) लंडन-(शिक्षा भूमी)
 - 1921-23 - येथे शिक्षणासाठी
 - महाराष्ट्र सरकारने 35 कोटी रूपयाला खरेदी
 - 7 नोव्हेंबर - डॉ. आंबेडकरांचा शाळेतील प्रथम प्रवेश दिन राज्य शासनाकडून 'शाळा प्रवेश दिन' म्हणून साजरा.
 - 2015-16 हे वर्ष समता व सामाजिक न्याय वर्षे साजरे

गुरु

- 1) गौतम बुध्द
- 2) संत कबीर
- 3) जोतिबा फुले

वृत्तपत्रे

- मूकनायक (पाक्षिक)
- बहिष्कृत भारत (पाक्षिक)
- समता (पत्रक)

- जनता, प्रबुध्द भारत

ग्रंथ

- 1) Cast in India.
- 2) Problems of Rupee
- 3) Small Holding in India and their Remedies
- 4) The evolution of Provincial finance in British in indian
- 5) Enhilation of cast
- 6) Thoughts on Pakistan
- 7) Mr. Gandhi and Amencipation of the Untowhables
- 8) Ranade, Gandhi & Jina
- 9) What congress and gandhi have done to the untowhables
- 10) who were the shudraj
- 11) states and minonities
- 12) The untonehables
- 13) MH as a Linguistic states
- 14) Thoughts on Linguistic states
- आंबेडकरांचे मृत्यूनंतर प्रकाशित झालेले साहित्य
 - 1) Buddha and wis dhamma
 - 2) Ridals in hindusim
 - 3) Buddha or Karal Marks
 - 4) Philosophy of Hindusim

डॉ. आंबेडकरांबद्दल मते

- 1) दलितांचा मुक्तीदाता
 - सयाजीराव गायकवाड
- 2) महाराष्ट्राचे तेजस्वी ज्ञानयोगी
 - आचार्य अत्रे
- 3) आंबेडकरांमध्ये तुम्हाला तुमचा उध्दारकर्ता लाभला आहे ते तुमच्या बेड्या तोडून टाकतील याची मला खात्री आहे.
 - शाहू महाराज
- 4) आंबेडकर हे हिंदू समाजातील दमनशील प्रवृत्तीच्या विरोधातील बंडखोरीचे प्रतीक
 - पं. जवाहरलाल नेहरू
- 5) डॉ. आंबेडकर म्हणजे बोधिसत्व - दलाई लामा

पंडिता रमाबाई (1858-1922)

- जन्म 23 एप्रिल 1858 गंगामूळ, कर्नाटक

- पूर्ण नाव - रमा अनंतशास्त्री डोंगरे
- श्रीनिवास - एकूलता एक भाऊ
- डोंगरे कुटुंब - मुळचे महाराष्ट्राचे
- त्यांचे वडील वेदशास्त्र संपन्न व संस्कृत भाषेचे गाढे अभ्यासक.
- स्त्रियांना शिक्षण मिळावे असे त्यांचे मत.
- कालांतरांनी वैष्णव धर्मात प्रवेश.

जीवनपट

- 1878 मध्ये त्यांच्या विद्वत्तेने, तर्कशुध्द वाणी, सुंदर व्यक्तीमत्वाचे पंडित केशवचंद्र व ब्राम्हो समाजातील अनेक कार्यकर्ते आश्चर्यचकित झाले.
- 1879 - कलकत्ता यू.एन.आय. विद्वानांच्या सभेत रमाबाईंना पंडिता व सरस्वती या पदव्या बहाल. तेव्हापासून रमाबाई या पंडिता रमाबाई सरस्वती या नावाने ओळखल्या जावू लागल्या.
- 1880 - कलकत्यामधील बाबू बिपीन बिहारीदास मेधावी या ब्राम्हो समाजाच्या, पेशाने वकील असणाऱ्या पुरूषाशी, आंतरजातीय व आंतरप्रांतीय नोंदणी पध्दतीने विवाह. (सिव्हील मॅरेज अॅक्ट.)
- 1881 - मुलगी - मनोरमा - जन्म
- 24 वर्षे असताना विधवा
- पतीच्या निधनानंतर अनिष्ट रूढी न पाळल्याने सासरच्या लोकांनी रमाबाईंवर बहिष्कार. या घटनेनंतर त्या पुणे या शहरात.
- 1882 - पुणे येथे आर्य महिला समाज स्थापन सहकार्य - न्या. रानडे, डॉ. भांडारकर, वामन मोडक
- या समाज स्थापनेस रमाबाई रानडे, काशिताई कानिटकर यांची मदत.
- स्त्रियांची अत्याचारापासून मुक्तता करणे.
- स्त्रियांची उन्नती करणे
- वर्षभरात पंढरपूर, सोलापूर, बारशी, नगर, ठाणे इ. ठिकाणी आर्य महिला समाजाची स्थापना
- 1882 - स्त्रीधर्मनिती हे पुस्तक प्रकाशित
- 1883 - हंटर कमिशनसमोर साक्ष
- रिपनचा काळ
- 1) मुलींच्या शाळेत स्त्री शिक्षिका
- 2) शिक्षण मातृभाषेतून
- 3) शाळेची पाहणी करण्यासाठी स्त्री निरीक्षक नेमावेत.
- 4) स्त्रियांना वैद्यकिय शिक्षण देण्याची सोय करावी.
- 1883 - त्यांनी मद्रास येथे वैद्यकिय शिक्षण होते, परंतू तेथील अभ्यासक्रम देखील अपुरा होता, म्हणून त्यांनी इंग्लंडला जाण्याचा निर्णय.
- 1883 - ख्रिस्ती धर्मातील तत्वांची योग्यता पटल्यामुळे त्यांनी

इंग्लंडमधील चर्चमध्ये बटलर यांच्या हस्ते मुलगी मनोरमासह ख्रिश्चन धर्माचा स्विकार.

- 1884 - इंग्रजी शिक्षणासाठी लंडन येथे चेल्टनहॅम कॉलेज प्रवेश.
- 1886 - अमेरिकेत वास्तव्य तेथील सभागृहात रमाबाईंच्या उपस्थितीत आनंदीबाई जोशी यांना डॉक्टरेट पदवी प्रदान
- 1888 - अमेरिकेत असताना रमाबाईंनी हिंदुस्थानातील बालविधवांना उपयुक्त ठरणारी बालोद्यान शिक्षणपध्दती सुरू.
- 1887 - अमेरिकेत 'रमाबाई असोसिएशन'ची स्थापना
- 1888 - त्यांचे हायकास्ट हिंदू वुमन हे पुस्तक अमेरिकेत प्रसिध्द - हे पुस्तक त्यांनी भारताच्या पहिल्या महिला डॉक्टर आनंदीबाई जोशींना अर्पण
- 1888 - 'द रमाबाई असोसिएशन ऑफ पॅसिफिक कोस्ट' या नावाची संस्था स्थापन केली.
- 1888 - 6 वर्षांनी ते भारतात परत आल्या. डिसेंबर 1888 - जपान दौरा
- यावेळी त्यांनी स्त्रियांना शिक्षण दिल्यास सुवर्णयुग तयार होईल असे मत.
- 1889 - हाँगकाँग येथील भाषात स्त्रियांना तसेच बालविधवांना पाश्चात्य पध्दतीचे शिक्षण देण्याचे मान्य.
- 1889 - मुंबई - शारदा सदनची स्थापना
- बालविधवा, अनाथ स्त्रिया, निराश्रित स्त्रिया यांना आश्रय.
- शारदा सदनच्या पहिल्या विद्यार्थिनी गोदुबाई (महर्षी कर्वेबरोबर विवाह)
- रानडे, भांडारकर, तेलंग - सल्लागार
- आत्माराम पांडुरंग, सदाशिव काणे, चंदावरकर इ. होते.
- 1889 - शारदा सदनच्या शाळेत व्यावसायिक शिक्षण देण्याची सोय.
- मिस डोनम हि महिला इंग्रजी शिक्षकत.
- 1891 - शारदा सदनच्या दुसरा वर्धापन दिन साजरा
- अध्यक्ष - रमाबाई रानडे
- 1892 - पुणे येथे शारदा सदनच्या इमारतीचे उद्घाटन डॉ. आत्माराम पांडुरंग तर्खडकर यांनी केले.
- 1889 - युनायटेड स्टेट्स लोकस्थिती व प्रवासवृत्त या पुस्तकाचे मराठी प्रकाशन केले.
- 1889 - इंडियन नॅशनल काँग्रेसच्या अधिवेशनाला रमाबाईंचा पुढाकार
- या अधिवेशनात पहिल्यांदाच स्त्री प्रतिनिधी उपस्थित.
- 1891 - संमती वयाच्या बिलासंबंधी स्त्री संघटना व जनमत तयार करण्यात पुढाकार.
- 1898 - मुक्तिसदन - स्थापना - केडगाव - पुणे

- अनाथ मुली व स्त्रीया यांच्या राहण्याची, जेवण्याची व शिक्षणाची सोय.
- मुक्तिसदनात स्त्रीयांसाठी एक रूग्णालय देखील होते त्यांचे नाव 'सायं घरकूल'
- 1898 - अमेरिकेतील रमाबाई असोसिएशनला 10 वर्ष पूर्ण झाल्याने ते बंद करून अमेरिकन रमाबाई असोसिएशनची स्थापना करण्यात आली.
- 1904 - बायबलचे मराठीत भाषांतर (असे करणाऱ्या त्या पहिल्या महिला.)
- 1913 - गुलबर्गा - येथे शांतीसदन नावाने शाळा स्थापन
- मुंबई विद्यापीठातून मनोरमा हिने बी.ए. पदवी
- मनोरमा हिने केडगाव येथे अंधशाळा सुरू
- 1919 - कार्याचा आढावा घेवून इंग्रज सरकारकडून पंडिता रमाबाईंना कैसर-ए-हिंद ही पदवी व सुवर्णपदक
- 1919 - रमाबाई आजारी पडल्याने मुंबई येथे पदवी प्रदान सोहळ्यास जाऊ न शकल्याने मनोरमाने पुरस्कार स्वीकारला.

स्थापन केलेल्या संस्था

- 1) मुक्तिसदन
 - केडगावला - मुक्ती प्रेअर बिल - त्रैमासिक
 - केडगाव आश्रमातील विहिरीत धीर - नाव
 - पंडिता रमाबाईंनंतर मिस लिझा हेस्टी उर्फे सुंद्रामावशी मुक्तिसदनच्या प्रमुख झाल्या.
- 2) कृपासदन
 - पतित पुनर्वसन गृह
 - लैंगिक अत्याचारास बळी पडलेल्या स्त्रीयांना आत्मबल देवून पुनर्वसनाची व्यवस्था
- 3) प्रीतिसदन
 - अशक्त, अपंग, निराधार स्त्रीयांसाठी हक्कांसाठी
- 4) सदानद सदन
 - अनाथ लहान मुलींच्या शिक्षणासाठी स्थापन
- 5) बातमी सदन
 - अंध मुलींसाठी स्थापन
 - अंधाची भारतातील पहिली शाळा
- 6) मुक्तिसदन
 - ऑस्ट्रेलियातील धर्मसंजीवनाची माहिती मनोरमाने घेतल्यानंतर 1903 मुक्ति मिशन मध्ये धर्मसंजीवनाचे कार्य सुरू केले.
 - धर्मसंजीवन - आत्मीक उन्नतीचा प्रभावी मार्ग
 - 1919 - मिशनरी दवाखान्यात उपचार - आजारी पडल्या (मनोरमा)
 - 1921 - निधन
 - 1922 - एकुलती एक मुलगी मनोरमा हिच्या निधनाने रमाबाई

खुप खचल्या

- 1922 मध्ये पंडिता रमाबाई यांचे निधन
- त्यांची शवपेटी मुक्ति मिशनच्या मुलींनी खांद्यावर ख्रिश्चन दफनभूमीपर्यंत नेली.

ग्रंथ

- 1) स्त्रीधर्मनीती
- 2) इंग्लंडचा प्रवास
- 3) युनायटेड स्टेटसची लोकस्थिती
- 4) द हाय कास्ट हिंदु (प्रवासवर्णन)
- 5) फेमिना एक्सपिरियन्स इन इंडिया
- 6) बायबलचा मराठी अनुवाद
- 7) माझी साक्ष
- 8) नवा करार
- 9) शब्दबीज
- 10) हिब्रु भाषेचे व्याकरण
- 11) द. टेस्टीमनी (आत्मचरित्रात्मक)
- 12) मुक्ती प्रियर बील व न्युजलेटर
- 13) मी किती सोसू
- 14) भविष्यकथा
- 15) प्रिंटेड लेटरर्स टू फ्रेंड इन अमेरिका
- कलकत्ता येथे बंगाली स्त्रीयांकडून 'भारत वर्षीय स्त्रीयांचे भूषण' हे मानपत्र

त्यांची मते

- 1) हिंदी ही राष्ट्रभाषा झाली पाहिजे, देवनागरी राष्ट्रलिपी व्हायला पाहिजे.
- 2) इंग्लंडच्या राणीपेक्षा आपण आपल्या मायभूमीला अधिक मान दिला पाहिजे.

सरोजिनी नायडू

- रमाबाई हिंदू संतमालेतील नमूद करता येण्यासारखी पहिली ख्रिश्चन व्यक्ती.

विनायक दामोदर सावरकर - (1883-1966)

- जन्मगाव - भगुर (नाशिक) 28 मे 1883
- 1901 - मॅट्रिक उत्तीर्ण
- 1902 - बी.ए. पदवीसाठी फर्ग्युसन महाविद्यालयात प्रवेश
- 1906 - कायद्याच्या शिक्षणासाठी लंडनला रवाना
- विवाह
- 1901 - यमुनाबाई यांच्याशी विवाह (रामचंद्र त्र्यंबक चिपळूणकर

- यांची मुलगी)
- 1892 - सावरकरांच्या आईचे निधन
 - 1896 - वयाच्या 13व्या वर्षी त्यांनी स्वदेशीचा फटका व स्वातंत्र्याचे स्रोत या रचना केल्या.
 - 1897 - विद्यार्थी दशेत सावरकरांवर दामोदर चाफेकर
 - यांना रँड व आयस्ट यांच्या खुनाच्या प्रकरणात दिलेल्या फाशीचा खूप प्रभाव
 - 1898 - वयाच्या 15व्या वर्षी अष्टभुजा कुलदेवतेसमोर 'मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी सशस्त्र क्रांती करून अखेरच्या श्वासापर्यंत मारता मारता लढत राहीन' अशी शपथ.
 - 1899 - वडीलांच्या प्लेगच्या साथीने मृत्यू
 - 1899 - राष्ट्रभक्त समुह नावाची गुप्त संस्था स्थापन.
 - 1900 - मुळ गावी भगूर येथे मित्रमेळा या क्रांतिकारी संघटनेची स्थापना.
 - 1904 - मे महिन्यात मित्रमेळाचे रूपांतर अभिनव भारत संघटनेत. यास त्यांचे ज्येष्ठ बंधू गणेशपंत उर्फ बाबाराव सावरकर यांचे सहकार्य.
 - एस.क्यू. नाशिक
 - ध्येय - सशस्त्र क्रांतीने भारताचे राजकीय स्वातंत्र्य मिळवणे.
 - 1) परदेशामध्ये शस्त्रे खरेदी करून भारतात पाठवणे.
 - 2) भारतीय सैनिकांमध्ये ब्रिटिशाविरुद्ध प्रचार करणे.
 - 3) स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण याद्वारे लोकमत तयार करणे.
 - 4) उठावाची योग्य संधी
 - अभिनव भारतच्या प्रचाराचे काम करण्यासाठी त्यांनी 'विहारी' साप्ताहिकातून लिहण्यास प्रारंभ केला.
 - विहारी - अभिनव भारतचे मुखपत्र
 - अभिनव भारत - हे नाव इटालियन देशभक्त व क्रांतिकारक यांच्या यंग इटली या संस्थेची प्रेरणा घेवून नाव.
 - 1905 - बंगालच्या फाळणी नंतर पुण्यात विदेशी मालाची होळी केली.
 - त्यामुळे त्यांना फर्ग्युसन कॉलेज सोडावे लागले.
 - 1906 - सावरकरांनी श्यामजी कृष्ण वर्मा यांची शिवाजी शिष्यवृत्ती मिळवली ते कायद्याचा अभ्यासासाठी इंग्लंडला गेले.
 - शिफारस - टिळक, शिवराम परांजपे
 - 1906 - लंडनला प्रयाण
 - फ्री इंडिया सोसायटी
 - सदस्य
 - 1. मॅडम कामा
 - 2. मदनलाल धिंग्रा
 - 3. लाला हरदयाळ
 - 4. भाई परमानंद
 - 5. व्ही.व्ही.एस. अय्यर
 - 6. ग्यानचंद वर्मा
 - 7. वीरेंद्र चटोपाध्याय
 - 8. सेनापती बाटप
 - हे सर्व सदस्य भारतात आल्यानंतर 'अभिनव भारत'चे सदस्य बनले.
 - इंग्लंडलाच असताना सावरकरांनी मॅझिनीच्या आत्मचरित्राचे मराठीत भाषांतर केले.
 - इंग्रज सरकारने भारतात या पुस्तकावर बंदी घातली.
 - त्यांनी तेथेच 1857 चे स्वातंत्र्य समर हा ग्रंथ
 - 1908 मध्ये या ग्रंथाचे 'इंडियन वॉर ऑफ इंडिपेन्डन्स 1857 इंग्रजीत भाषांतर
 - इंडिया हाऊसमध्ये गुप्तपणे बॉम्ब तयार करण्याचे काम.
 - लंडनहून त्यांनी अभिनव भारतच्या सदस्यांना पुस्तकामधून पिस्तूल पाठवली.
 - त्यांनी ब्रिटनमध्ये स्वातंत्र्य भारत नावाने संघटना स्थापन
 - रशियन व्यक्तीकडून बॉम्ब तयार करण्यासाठी दोन व्यक्तींना सावरकरांनी फ्रान्सला पाठवले.
 - हेमचंद्र दास
 - सेनापती बाटप
 - 1907 मध्ये लंडनच्या इंडिया हाऊस प्रथम भारतीय स्वतंत्र संग्रामाची स्वर्ण जयंती साजरी.
 - 1907 जर्मन - आंतरराष्ट्रीय सोशॅलिस्ट काँग्रेस भरली.
 - मॅडम कामा - ध्वज
 - सावरकर इंग्लंडला गेले असताना त्यांचे थोरले बंधू गणेश सावरकर (बाबाराव) अभिनव भारतचे काम बघत असताना पोलीस निरीक्षक महंमद हुसेन संघर्ष झाला.
 - अभिनव भारतच्या सर्व सदस्यांना दांडपट्टा शिकविण्यासाठी इब्राहीम खान लष्करी सेवानिवृत्त व्यक्तीची निवड.
 - त्र्यंबक चक्रवती - बंदुका, रायफली, दारूगोळा इ. साहित्य मिळवले.
 - कोठुरे बर्वेचा वाडा
 - अभिनव भारतचे शस्त्रागार
 - त्याचवेळी बाबाराव सावरकरांच्या घरावर इंग्रजांनी छापा
 - त्यामध्ये आक्षेपार्ह कागदपत्रे सापडली.
 - 1909 मध्ये त्यांना शिक्षा
 - या शिक्षेचा बदला घेण्यासाठी अनंत लक्ष्मण कान्हेरे यांनी जक्सनची हत्या केली.
 - देवल नाट्य कंपनीतर्फे 'शारदा' नाटकाचा कार्यक्रम बघून परत येत असताना विजयानंद थिएटर येथे त्यांची हत्या.

- अनंत कान्हेरे यांना पकडल्यानंतर एक पिस्तूल, 'खुनाचा बदला खुनाने' असे शीर्षकाचे एक निवेदन सापडले. त्यांना फाशी.
- यानंतर इंग्रजांनी अनेक ठिकाणे छापे घातले. गणू वैद्य या क्रांतिकारकास पकडले. त्याने सर्व माहिती पोलिसांना दिली. ब्रह्मगिरी बुवा, दीक्षित, पानवलकर यांना शिक्षा
- 1909 मध्ये मदनलाल धिंग्रा यांनी कर्झन वायलीची हत्या केली.
- धिंग्रा हे अभिनव भारत व सावरकरांचा पहिला हुतात्मा शिष्य होय. 1909 मध्ये लंडन येथे फाशी दिली.
- जॅक्सन व वायली यांच्या हत्येमागे सावरकर आहेत हे कळताच त्यांच्या अटकेचे वॉरंट.
- सावरकर पॅरिसहून लंडनला आले तेव्हा व्हिक्टोरिया स्टेशनवर त्यांना पकडण्यात आले.
- समुद्रमार्गे त्यांना 'मोरिया बोटीतून' आणण्यात आले. फ्रान्समधील मार्सेलिस बंदराजवळ उडी घेतली. बोटीतून निसटण्याचा प्रयत्न केला.
- मात्र फ्रान्स पोलिसांनी त्यांना पकडले. इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या ताब्यात.
- नाशिक येथे आणून त्यांच्यावर खटला.
- 1911 मध्ये 25 वर्षे जन्मठेप.
- 1911 साली परत 25 वर्षे जन्मठेप. (जॅक्सनचा खुनात)
- शिक्षा सुनावल्यानंतर "फक्त पन्नास वर्षे ! पण तोवर तुमचे ब्रिटिश राज्य टिकेल तर !" असे उद्गार सावरकरांनी काढले.
- 1911 मध्ये पोर्ट ब्लेअर येथील अंदामान सेल्युलर जेलमध्ये.
- यानंतर रत्नागिरीच्या जेलमध्ये तीन वर्षे त्यांनी तेथे हिंदुत्व हा प्रबंध लिहिला.
- 6 जानेवारी, 1925 रोजी त्यांना मुक्त करण्यात आले.
- सावरकर हे रत्नागिरी जिल्ह्यात स्थानबद्ध राहतील व जिल्हाधिकाऱ्यांच्या परवानगीशिवाय जिल्ह्याची सीमा न ओलांडता तेथे राहतील.
- पाच वर्षे राजकीय व खासगी यात सहभाग नाही.
- जेलमधून मुक्ततेसाठी रंगास्वामी अय्यंगार, जमनादास मेहता, विठ्ठल पटेल यांचे सहकार्य लाभले.
- 1925 मध्ये रत्नागिरी येथे पतित पावन मंदिर बांधले.
- अस्पृश्यता निवारण, सहभोजन, शुद्धीकरण, आंतरजातीय विवाह, हिंदू संघटन इत्यादी मार्गांनी हिंदू धर्मीयांचे प्रयत्न.
- 1925 मध्ये मुलीचा जन्म. नाव प्रभा ठेवले.
- 1925 मध्ये हिंदू महासभेशी जोडले.
- 1926 मध्ये मुंबई येथून श्रद्धानंद हे साप्ताहिक छापले.
- 1927 मध्ये रत्नागिरी येथे सावरकर व गांधी यांची भेट.
- 1928 मध्ये मुलगा 'विश्वास' यांचा जन्म.
- 1935 मध्ये येवला घोषणेला सावरकरांनी उत्तर दिले, "आम्ही अस्पृश्यता दूर करून आम्हाला फक्त दहा वर्षे द्या." पण शक्य झाले नाही.
- 1937 मध्ये प्रांतिक सरकार सत्तेवर. तेव्हापासून त्यांची बिनशर्त पाठिंबा (सुटका).
- 1937 मध्ये हिंदू महासभा. सन 1933 पर्यंत सावरकर अध्यक्ष होते.
- 1938 मध्ये मुंबई येथे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन भरले. 'लेखण्या मोडा, बंदुका उचला' असा संदेश दिला.
- 1939 मध्ये दुसऱ्या महायुद्धाच्या वेळी 'सर्व राजकारण्यांचे हिंदवीकरण करा' असे प्रतिपादन.
- सैनिकीकरणाची चळवळ राबविली. फायदा बोस यांना झाला.
- 1943 मध्ये सांगली येथे मराठी रंगभूमी शतसांवत्सरीक महोत्सव झाले. सावरकर हे अध्यक्ष होते.
- 1945 मध्ये सांगली येथे बाबाराव सावरकरांचे निधन.
- 1946 मध्ये सावरकरांनी लिहिलेल्या साहित्यावरील बंदी सरकारने उठविली.
- 1947 मध्ये भारत स्वातंत्र्य झाला. पण फाळणीला त्याचा विरोध. अखंड भारताचे पुरस्कर्ते होते.
- 1948 मध्ये गांधीजींच्या खून प्रकरणात अटक. दोष नसतानाही अटक केले.
- 1952 मध्ये पुणे येथे 'अभिनव भारत'चा सांगता समारोह. कारण भारतास स्वातंत्र्य मिळवून देणे हे हेतू साध्य.
- 1956 मध्ये पुणे येथे आयोजित करण्यात आलेल्या लो. टिळकांच्या जन्मशताब्दी समारोहाचे अध्यक्ष सावरकर होते.
- 1957 मध्ये 'सन 1857 चा स्वातंत्र्य समराचा शताब्दी महोत्सव' दिल्ली येथे झाले. यात सावरकरांनी भाषण केले.
- 1959 मध्ये पुणे विद्यापीठातून डी. लिट. पदवी.
- 1960 मध्ये त्यांच्या जन्मठेपेस पन्नास वर्षे पूर्ण होत असल्याने या वर्षी त्यांचा वाढदिवस.
- 'मृत्युंजय दिन' म्हणून साजरा. पुणे येथे सत्कार.
- 1963 मध्ये त्यांच्य पत्नीचे निधन.
- फेब्रुवारी 1966 मध्ये वयाच्या 82 व्या वर्षी प्रयोपवेषण (इच्छा मृत्यू) स्वीकारले.
- गुरू : जोसेफ, मॅझिनी, शिवराम परांजपे.
- ग्रंथ व आत्मचरित्र : (1) माझी जन्मठेप, (2) शत्रूच्या शिबिरात, (3) अथांग.
- कादंबरी : काळे पाणी, मोपल्यांचे बंड.
- लेख :
 1. मॅझिनीच्या आत्मचरित्राची प्रस्तावना.
 2. लंडनची बातमीपत्रे
 3. गांधी गोंधळ

4. विज्ञाननिष्ठा निबंध
 5. गरमागरम चिवडा
 6. जात्युच्छेदक निबंध
 7. स्फुट लेख
 8. तेजस्वी तारे
- हिंदुत्व, हिंदुत्वाचे पंचप्राण, हिंदू राष्ट्र दर्शन.
- काव्य : कमला, सप्तर्षी, गोमंतक, सावरकरांच्या कविता.
- नाटके : संगीत उःशाप, संगीत सन्यस्त खड्ग, विरहोच्छुक, उत्तरतिक्रया, बोधिसत्त्व.
- पुस्तके :
1. सन 1857 चे स्वातंत्र्य समर.
 2. भारतीय इतिहासातील सहा सोनेरी पाने
 3. हिंदू पतपादशाही
- चित्रपट :
1. काला पानी (1958) : देव आनंद, मधुबाला.
निर्देशक : राज खोसला.
 2. सन 1959 मध्ये दोन फिल्मफेअर पुरस्कार.
 3. सन 2001 : चलचित्र : वीर सावरकर
भूमिका : शैलेंद्र गौड
दिग्दर्शन : वेद राही, सुधीर फडके
- सावरकरांच्या मतानुसार 'हिंदू समाज' सात बेड्यांमध्ये.
1. स्पर्शबंदी : अस्पृश्य जातीचा स्पर्श न करणे.
 2. रोटीबंदी : जेवण न करणे.
 3. बेटीबंदी : विशिष्ट जातीत विवाह न करणे.
 4. व्यवसायबंदी : निश्चित व्यवसाय.
 5. सिंधू बंदी : विदेश यात्रा न करणे.
 6. वेदोक्तबंदी : वर्गाचा निषेध.
 7. शुद्धीबंदी : स्वधर्मात येत असेल तर विरोध.
- गौरव :
1. स्वातंत्र्यवीर
 2. पोर्ट ब्लेअरच्या जेलसमोर सावरकरांचा पुतळा.
 3. पोर्ट ब्लेअर येथील विमानतळाला वीर सावरकर आंतरराष्ट्रीय विमानतळ सन 2005 पासून खुले करण्यात आले.
- सन 1900 मध्ये मित्रमेळाची स्थापना गणेशोत्सव साजरा करण्यासाठी केली.
- हिंदी भाषेला हिंदी ऐवजी 'हिंदुस्थान' म्हणावे असे सावरकर म्हणाले.
- पुण्यात 1905 मध्ये परदेश कापडाची होळी. शिवराम परांजपे उपस्थित.
- * न्या. रानडे
- जन्म-18 जाने 1842 - निफाड- नाशिक
- वडिल गोविंदराव- मामलेदारांचे मुख्य कारकून
- जन्म चित्पावन ब्राम्हण कुटुंबांत
- प्राथमिक शिक्षण-कोल्हापुर
- 1856-मुंबई-एल्फिस्टन हायस्कूल शिक्षण
- 1863-बी.ए.
- 1. इतिहास, 2. अर्थशास्त्र
- 1865-एल.एल.बी
- रानडे हे मुंबई विद्यापीठाचे पहिले पदवीधर होते.
- विद्यार्थीदशेत 25000 पानांचे वाचन केले.
- 1862- विष्णुशास्त्री पंडित यांच्या इंदुप्रकाश या साप्ताहिकातुन लेखनास सुरुवात.
- विधवा विवाहाचे समर्थन
- 1865 विष्णुशास्त्री पंडित यांच्या सोबत विधवा विवाहोत्तेजक मंडळाची स्थापना (कर्वेनी 1893 विधवा विवाहोत्तेजक मंडळाची स्थापना)
- 1865-68-अकलकोट व कोल्हापूर संस्थानात मराठी oriental transtor म्हणुन काम केल.
- 1867-प्रार्थना समाजाचे कार्य करण्यास सुरुवात
- 1868- एल्फिन्स्टन महाविद्यालयात इतिहास व इंग्रजीचे प्राध्यापक म्हणुन काम
- 1869- वेणुताई परांजपे यांचा पाडूरंग करमकरांसोबत विधवा विवाह घडवुन आणण्यात विष्णुशास्त्री व लोकहितवादी यांना मदत.
- हा विधवा विवाह म्हणजे पुण्यातील पहिला विधवा विवाह होय.
- 1840 पासून पुण्यात विष्णुशास्त्री बापट हे विधवा विवाहाचे आद्यप्रचारक होते.
- 1870 ग.वा. जोशींनी स्थापन केलेल्या सार्वजनिक सभेचे प्रमुख नेतृत्व रानडे यांच्याकडे.
- सार्वजनिक सभेच्या वतीने 1874 साली जबाबदार राज्यपद्धतीची मागणी करणारा अर्ज इंग्लंडला पाठवला.
- 1871- भारतीय अर्थशास्त्र हा निबंध प्रकाशित केला.
- भारतातील पहिले अर्थतज्ञ म्हणुन नाव पुढे आले.
- 1872- इंग्रजी राजवटीचे आर्थिक परिणाम हे प्रसिद्ध व्याख्यान पुण्यात दिले.
- स्वदेशी व्यापारावर व्याख्यान
- 1873- पहिल्या पत्नीचे निधन-रानडे 32 व्या वर्षी रमाबाई चिपळुणकर या 11 वर्षीय बालिकेशी विवाह केला.
- रमाबाई या रानडे यांच्यापेक्षा 21 वर्षांनी लहान.
- 1875-वसंत व्याख्यानमाला पुणे येथे सुरु भिडे वाडा, पुणे
- 1878-सार्वजनिक सभा त्रैमासिक

- संघराज्याची कल्पना या लेखातून.
- 1882- मुर्लीच्या शिक्षणासाठी हुजुरपागा येथे रानडेंनी शाळा सुरु
- 1884- विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमात मराठी भाषेचा समावेश करण्यासाठी रानडेंची मुंबई विद्यापीठात ठराव मांडला.
- 1885- मुंबई कायदेमंडळाचे सदस्य म्हणून निवड
- रानडेंची रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या नियतकालिकात व टाइम्स ऑफ इंडिया दैनिकात लेख लिहून मराठी भाषा समावेशाचे महत्त्व पटवून दिले.
- 1885-INC स्थापनेत पुढाकार
- राष्ट्रीय सभेला INC हे नाव रानडेंनी सुचवले
- पहिल्या आधिवेशानंतर एक शिष्टमंडळ इंग्लंडला पाठिवण्यात आले या शिष्टमंडळासोबत राष्ट्रीय काँग्रेसचा जाहीरनामा देण्यात आला तो जाहिरनामा रानडेंनी तयार केला.

शिष्टमंडळाचे सदस्य

1. एम.जी. चंदावरकर
 2. मुदलियार
 3. मनमोहन घोष
- 1886- भारत सरकारच्या अर्थसमितीचे सदस्य म्हणून रानडेंची निवड
 - अर्थसमितीवर निवड होणारे ते प्रथम भारतीय होते
 - शिक्षण खात्यातील नोकरकपातीस विरोध
 - 1887- सामाजिक परिषदेचे स्थापना
 - सामाजिक परिषदेचे जनक
 - 1889- Industrial Assciation Of Western India स्थापना
 - Obj. औद्योगिक विकासाला चालना देणे.
 - हिदीं अर्थशास्त्राचा पाया घातला.
 - 1889- पंडिता रमाबाईच्या शारदा सदन या संस्थेला पाठिंबा दिला.
 - 1890- पंचहौद मिशन पारिषद
 - पंचहौद मिशन या अस्पृश्यांसाठी काम करणाऱ्या संस्थेच्या कार्यक्रमास रानडे आणि टिळक हे उपस्थित होते, त्यांनी या कार्यक्रमात चहा घेतल्याने त्यांना बाहिष्कारास सामोरे जावे लागले होते.
 - शंकराचार्यांनी दिलेली प्रायाश्चित शिक्षा रानडेंनी स्वीकारल्यामुळे समाजसुधारणे तत्वाला धक्का बसाला.
 - 1893- मुंबई उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश म्हणून नियुक्ती.
 - त्याचवेळेस सरन्यायाधीश मायकेल वेस्ट्रॉप म्हणाले, 'माधवराव रानडे मुंबई उच्च न्यायालयात काम करणार हा त्यांचा गौरव नसुन त्यांनी उच्च न्यायालयाची शान वाढवली हा उच्च न्यायालयाचा गौरव आहे.'
 - 1895- काँग्रेसचे आधिवेशन पुणे येथे होणार होते.

- टिळकांनी सामा.परिषद आधिवेशन होण्यास विरोध.
- श्रीधर दाणे यांनी मंडप जाळून टाकण्याची धमकी दिली.
- 1896- पुण्यात ठिबे वाड्यास रानडे व गोखले यांच्या नेतृत्वाखाली डेक्कन सभा स्थापन करण्यात आली.
- 1896- रानडे व गोखले यांनी हिंदु विंडोज होम व इन्फेक्शन डिसिसेस हॉस्पिटलची स्थापना.
- मराठी ग्रंथोत्तेजक मंडळी नाशिक येथे स्थापना.
- उपदेश, धर्माच्या संदर्भातील पुस्तके, इतिहास, देशाची सुधारणा इ. पुस्तके प्रसिद्ध.

- सहकारी- राजीवशास्त्री गोडबोले कृष्णशास्त्री चिपळुणकर, कृष्णशास्त्री तळेकर इ.

- पुण्यात ग्रंथकारांचे संमेलन

- 800 नोंदणीकृत वर्गणीदार

वक्तृत्वोजेक सभा

- धर्म, समाज, राजकारणावर व्याख्याने
- पदवीधर मंडळ
- या व्याख्यानात द्रिद्रय मुद्द्यावर भर
- आमचे पदवीधर लवकर का मरतात या विषयावर व्याख्याने

इंदुप्रकाश-लेख

1. देवस्थानाची व्यवस्था
2. देशी संस्थानचा कारभार
3. इलबर्ट बिल
4. मुंबई प्रांतातील प्रशासकीय सुधारणा
5. मराठी राजेरवाडे-1860
6. तरुण शिकलेल्या लोकांची कर्तव्ये
7. प्रजावृद्धीचे दुष्परिणाम
8. मराठी व बंगाली लोकांच्या भावी अकर्षाची चिन्हे व तुलना

1848- ज्ञानप्रसारक सभा

- भाऊ लाड
- मंडलीक
- गोविंद मांडगावकर
- चिटणीस
- मामा परमानंद
- या सभेसमोर रानडेंनी निबंध वाचाले
- 1871- रोजी रानडे पुण्यात आले असता फुलेंनी त्यांना त्यांच्या विधवा बहिणीचा पुर्नविवाह करण्यास सांगितला त्यावेळी रानडेंनी वडीलांना दुःख होईल व बहिष्काराच्या भीतीने नकार दिला त्यावर फुले म्हणाले, 'रावसाहेब मग सुधारणाचे ढोंग करू नका.'
- भारतीय स्त्रीयांच्या दर्जा घसरण्याची रानडेंनी खालील कारणे सांगितली.

1. आर्यावर अनार्यांनी केलेले आक्रमण

2. मंगोलियन आक्रमणे
3. मुस्लीम आक्रमणे
- 16 जाने 1901 -निधन

इतर माहिती

- रानडेंची सहकार्यानी नाभिकांची सभा घेवुन विधवाचे केशवपण न करण्याबाबत विनंती
- रानडेंनी पंढरपुर येथे अर्भकालय सुरु
- रानडे हे गोखल्यांचे गुरु
- ना.तेलंग हे न्या रानडेंचे गुरु
- गोपाळ कृष्ण गोखले हे महात्मा गांधीजीचे गुरु
- रानडेंनी फुलेंच्या मदतीने स्वामी दानंद सरस्वती यांची व्याख्याने भिडेवाड्यात आयोजित केली.
- औद्योगिक प्रगतीसाठी रानडे यांची संरक्षक जकात धोरणाचा पुरस्कार केला.
- न.रा. फाटक यांच्या मते महाराष्ट्रात रानडे यांनीच स्वदेशी पाया घातला.
- ह्युम यांनी तर रानडे यांना गुरु मानले ते म्हणतात.
- भारतात 24 तास देशांचा विचार करणारी एक व्यक्ती आहे ती म्हणजेच रानडे होय.
- 1890-औद्योगिक परीषद सुरु.
- प्रार्थना समाजाबरोबरच काम.
- प्रार्थना समाज तुकारामबीज साजरी करित.
- यांचे सदस्य सर्व उच्चजातीतील हिंदु होते.
- अतिक्षुद्रापैकी एकही सदस्य नव्हता.
- हा समाज स्वदेशी बांधवांच्या धार्मिक उध्दाराचे साधन असे रानडे म्हणत.
- प्रार्थना समाजाच्या तत्वासाठी ऐकश्वरनिष्ठांची कैफियत हा ग्रंथ.
- महाराष्ट्राच्या सनदशीर राजकारणांचा पाया घातला.
- इंग्रजांच्या न्यायाबुद्धीवर विश्वास
- 1910- गोखले यांनी रानडेंच्या स्मरणार्थ इंडिस्ट्रिअल अँड इकॉनॉमिकल इन्स्टिट्यूट स्थापना केली.
- ग्रँड डफ या इतिहास काराने लिहिलेल्या मराठांच्या इतिहासातील चुका निर्दशनास आणुन देण्यासाठी Rise Of Maratha Power या मराठी सत्तेचा उगम हा ग्रंथ लिहाला.
- Essays in indian economics
- Religions of social Refrom
- ग.वा जोशींच्या रानडेवर प्रभाव
- संत तुकारामांच्या अभंगांच्या प्रभाव
- सुधारणेच्या चार पद्धती
- 1. पारंपारिक पद्धत
- 2. विवेक पद्धत

3. कायदे पद्धत
4. क्रांती पद्धत

मते

- दिनशाँ वाच्छा- रानडे हे महाराष्ट्राचे सॅक्रेटीस
- लो. टिळक-थंड गोळा होवुन पडलेल्या महाराष्ट्रास ऊब देऊन सजीव करणारे पहिले समाजसुधारक
- सर्वज्ञ: स.ही माधव टिळक-केसरीमध्ये मुत्यूनंतर
- सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी मुंबई इलाख्याचे बौध्दीक केंद्र
- रिचर्ड ट्रकर- आधुनिक राष्ट्रवादाचे जनक
- अरविंद घोष
- अर्वाचीन महाराष्ट्राचे जनकत्व रानडे यांच्याकडे
- कोयाजी- कौटिल्यानंतरचा पहिला भारतीय अर्थशास्त्रज्ञ
- 1871 नंतर 22 वर्षांच्या पुण्याचा इतिहास हा रानडे यांच्या कर्तृत्वाचा इतिहास - धो के. कर्वे

विचार

- शाळा आणि महाविद्यालयापेक्षा कारखाने प्रभाविणे राष्ट्रांच्या नवीन उपक्रमाला सुरुवात करतील.
- जातीयता नष्ट होवुन जागा साम्यावादाने घेतली पाहिजे.
- वाढती लोकसंख्या हे भारतीय द्रिद्र्याचे कारण.
- सुधारणा ही काही बाह्य वस्तु नव्हे तर ती आंतरिक कायाकल्पनांची प्रक्रिया आहे.
- भारतातील दरिद्रय नष्ट व्हायाचे असेल तर औद्योगिकरण झालेच पाहिजे.
- डॉ. आबेडकर यांनी रानडे, गांधी, जीना या पुस्तकात गांधीजीवर टीका तर रानडे यांची स्तुती केली.
- रानडे यांनी 1858 च्या राणीच्या जाहीरनाम्याला हिंदी प्रजेच्या मैग्राचार्ट म्हटले

मृत्युपुर्वी उद्गार

- कार्य करताना येणारा मृत्यू सर्वोत्कृष्ट मृत्यू
- न.रा फाटक -
- रानडे यांनी कोणतेच व्यसन नव्हते,
- ज्ञानार्जन, लोकांहित यांचे मात्र व्यसन होते.

क्रांतिकार्य

- क्रांतिकारी चळवळ
- भारतात क्रांतिकारी चळवळीच्या उगमाची बीजे प्रखर राष्ट्रवादात.
- जहाल नेत्यांनी चालविलेल्या प्रखर राष्ट्रवादाच्या प्रचारात क्रांतिकारी चळवळीचे वैचारिक उगमस्थान होते.
- प्रखर राष्ट्रवाद : लाल-बाल-पाल : अरविंदराव घोष
- क्रांतिकारी राष्ट्रवाद :
- वि. दा. सावरकर, बाळकृष्ण दामोदर, वासुदेव, चाफेकर,

बारिंद्रकुमार घोष, उल्हास दत्त, भूपेंद्रनाथ हे नेते होते.

- परकीय राजवटीतून भूमीला मुक्त करणे दोघांचेही ध्येय; परंतु मार्ग व साधने यात बदल.
- प्रखर राष्ट्रवादी : स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण, स्वराज्य.
- क्रांतिकारी राष्ट्रवाद : इंग्रज खुन, कार्या. लुटणे, बॉम्ब व पिस्तुले, इंग्रज-दहशत निर्माण.
- * पुढील नियतकालिके, वृत्तपत्रे या माध्यमातून टीका :
 - टिळक : केसरी.
 - विष्णुशास्त्री चिपळूणकर : निबंधमाला.
 - परांजपे : काळ
 - बिपिनचंद्र पाल : न्यू इंडिया
 - उपाध्याय : संध्या
 - दत्त (बारिंद्र, भूपेंद्र) : युगांतर
 - बारिंद्रकुमार - वंदे मातरम्

● क्रांतिकारी चळवळीचा विकास

- बंगालची फाळणी व 1908 मध्ये लोकमान्य टिळकांना झालेली शिक्षा यामुळे क्रांतिकारी चळवळीला फारच उधाण आले.
 1. खानदेशात : भिल्ल (1818)
 2. हरिया-भिल्ल नेत्याने इंग्रजांच्या विरोधात उठाव करून लुटालूट (1822).
- 1826 मध्ये डांगचे प्रमुख व लोहार-भिल्ल उठाव.
- 1831 मध्ये धारच्या राजाविरुद्ध उधेतसिंगाच्या नेतृत्वाखाली भिल्लांनी उठाव केला.
- 1818 मध्ये बीडच्या धर्माजी प्रतापराव यांनी हैदराबादचा निजाम सरकारविरुद्ध उठाव केला.
- नांदेड जिल्ह्यात हंसाजी नाईक हटकर योच लहानसे स्वतंत्र राज्य.

उमाजी नाईक :

- चितुरसिंग, सासवडचे सत्तु नाईक, पुरंदरचे उमाजी नाईक यांनी इंग्रजांना वठणीवर आणण्यासाठी लुटालूट केली.
- उमाजी नाईक हे ब्रिटिशांना विरोध करणारे पहिले शूरवीर.
- उमाजी नाईक यांचा जन्म 1791 साली पुणे येथे झाला.
- त्यांनी एका यात्रेत कोतवालाचे तलवारीने तुकडे केले व पोलिसांमध्ये दहशत बसविली.
- 1824 मध्ये पुण्याजवळील भांबुर्डे येथील खजिना लुटला.
- 1826 मध्ये जेजुरीच्या पोलीस चौकीवर हल्ला.
- 1827 मध्ये पंढरपुराहून पुण्यास जाणाऱ्या सावरकरांची लूट.
- 1827 मध्ये कोकणात कुलाबा जिल्ह्यात उतरले आणि 'जाहीरनामा', "या भागातील पाटील व अंमलदारांनी इंग्रजांकडे महसूल भरू नये, तो आम्ही घेणार आहोत."
- त्यासाठी त्यांनी कुलाबा जिल्ह्यात आंग्रे, शिंदे, होळकर व

कोल्हापूरचे छत्रपती संधान साधण्याचा प्रयत्न.

- 16 फेब्रुवारी, 1821 रोजी जाहीरनामा. युरोपियन लोकांना पकडून ठार करा, जे साहेबास मारतील त्यास रोख रक्कम, बक्षिसे, वतने, इनामे दिली जातील.
- इंग्रजांनी उमाजीसाठी पाच हजार बक्षिस जाहीर केले. परंतु उमाजी, भुजबा, पांड्या, येसाजी, काळू, नाना हे इंग्रजांना सापडले नाहीत.
- परंतु एका हिंदू फितुरामुळे 1831 मध्ये भोरजवळील कॅ. मॅकिन्टॉश यांनी त्यांना पकडले. सन 1834 मध्ये फाशी देण्यात आली.

दौलतराव नाईक

- उमाजीच्या मृत्यूनंतर यांनी रामोशी लोकांना संघटित केले.
- कोरेगाव येथे जन्म.
- 1879 मध्ये वासुदेव बळवंत फडके यांनी एक जाहीरनामा केला. "दुष्काळामुळे लोक मृत्युमुखी पडत आहेत. इंग्रज सरकार प्रजेला अन्यायाने वागवीत आहे. वेळीच तजवीज न केल्याने इंग्रज सरकारला परिणाम भोगावे लागतील."
- वासुदेव फडके यांना भिल्ल, कोळी, रामोशी, धनगर यांचे सहकार्य लाभले. गद्रे, रामचंद्रपंत कुलकर्णी, गोपाळ मोरेश्वर साठे यांनी प्रतिसाद दिला.
- 1879 मध्ये धामारी येथे दरोडा. दौलतराव नाईक यांनी मदत केली.
- हे बंड मोडण्यासाठी डॅनियल यांची निवड.
- डॅनियलकडून दौलतराव नाईक व साथीदार मारले (धिसूबाई डोंगर).
- दौलतरावांनी वासुदेव फडके यांना निरोप दिला. "मी जातो, माझे रामवंशी पुढे-मागे स्वार्थासाठी दरवडे तर घालणार नाहीत ना, या काळजीची कळ उरात घेऊन मला जावं लागत आहे. महाराज, लक्ष असू द्या."

वासुदेव बळवंत फडके

- जन्म कुलाबा येथे 1845 साली झाला.
- इंग्रजी शिक्षणानंतर रेल्वे खात्यात लिपिक.
- लष्करी खात्यात नोकरीस.
- सन 1857 नंतर इंग्रजांबरोबर क्रांतियुद्ध.
- आद्य क्रांतिकारक (उमाजी नाईक - आद्य क्रांतिकारक)
- 1871 मध्ये आई आजारी असल्यामुळे रजा मागितली. परंतु रजा नाही, नोकरीची पर्वा न करता घरी. मात्र आईचे निधन झाले. नंतर नोकरी न करण्याचा निर्णय.
- त्यांनी इंग्रजी सत्तेविरुद्ध बंड. परंतु सुशिक्षित लोकांनी फारसा प्रतिसाद (प्रयत्न) दिला नाही.
- त्यांनी मांग व रामोश्यासारख्या गुन्हेगार समजला जाणाऱ्या जमातींचे सैन्य उभारले.
- श्रीमंताच्या घरावर दरोडे टाकण्यास सुरुवात.

1. मुंबईचे गव्हर्नर रिचर्ड टेम्पल - जो कोणी फडके यांचे शीर कापून आणेल त्यास सरकारने जाहीर केलेल्या बक्षिसांच्या दीडपट बक्षीस दिले जाईल.
 2. 1879 मध्ये पुणे येथे दोन कार्यालयांना आगी लावण्यात आल्या. तेव्हा संशय वासुदेव बळवंत फडके यांच्यावर होते.
 3. त्यांना पकडण्यासाठी डॅनियल यांची नियुक्ती.
 4. 1879 मध्ये गाणगापूर येथे मंदिरात तापाने आजारी असल्याने फडके बेशुद्धावस्थेत डॅनियल यांनी पकडले.
- राजद्रोहाचा खटला.
 - पुणे येथे सुनावणी. वकीलपत्र : ग. वा. जोशी.
उच्च न्यायाधीश : महादेव चिमाजी आपटे.
 - जन्मठेपेची शिक्षा. 1883 मध्ये निधन.
 - न्यायालयात ते म्हणाले, “ज्या भूमीच्या पोटी आपण जन्माले तिच्या पोटी ही सारी लेकर झाली, त्यांनी अन्नान करून उपाशी मरावे; हा देश ब्रिटिशांची वसाहत व्हावा आणि आपण कुत्र्याप्रमाणे स्वतःचे पोट भरत रहावे हे माझ्याच्याने पाहवले नाही. म्हणून मी बंड केले.”
 - 1897 मध्ये रँड व आयर्स्टचा खून.
 - चाफेकर क्लब, औंध, पुणे.
(दामोदर - बाळकृष्ण - वासुदेव)
 - 22 जून, 1897 रोजी व्हिक्टोरिया राणीच्या राज्यरोहणाच्या हीरक महोत्सवाच्या कार्यक्रमात परत निघालेल्या चार्ल्स आयर्स्ट व रँड यांचा गोळ्या घालून खून पुण्यातील गणेशखिंडजवळ बाळकृष्ण व दामोदर यांनी केले.
 - परंतु द्रविड बंधू (गणेश व रामचंद्र) यांनी चाफेकर बंधूची माहिती सरकारला दिली. त्यामुळे त्या दोघांना येरवडा येथे फाशी.
 - या सरकारच्या दडपशाहीच्या विरोधात टिळकांनी निषेध केला. सरकारचे डोकं ठिकाणावर आहे का, असा सवाल केला.
 - त्यामुळे सरकारने टिळकांना अठरा महिने कारावास दिला.
 - दामोदर चाफेकर यांनी 1896 मध्ये मुंबईत राणीच्या पुतळ्यास डांबर फासून खेटांची माळ घातली.
 - वासुदेव चाफेकर, महादेव रानडे, खंडू साठे यांनी द्रविड बंधूंना ठार केला. त्यामुळे त्यांना फाशी दिली.
- * वि. दा. सावरकर :
- नाशिक केंद्र
 - चाफेकर बंधूंना दिलेल्या फाशीमुळे प्रेरित.
 - 1899 मध्ये राष्ट्रभक्त समूह संस्था नाशिक येथे स्थापन.
वि. दा. सावरकर, त्र्यंबकराव म्हसकर, राजवी कृष्ण.
 - 1900 मध्ये मित्रमेळा.
 - 1904 मध्ये अभिनव भारत.
प्रमुख व्यक्ती
- त्र्यंबकराव म्हसकर, पागे, बाबाराव सावरकर, त्र्यंबक रघुनाथ, वामन केशव, रामचंद्र केशव, दातार बंधू, नाना वर्तक.
 - पंडित श्यामजी कृष्ण वर्मा यांनी शिवाजी शिष्यवृत्ती सुरू केली.
 - ही शिष्यवृत्ती टिळकांमुळे सावरकर यांना मिळाली.
 - 1906 मध्ये सावरकरांचे लंडन येथील इंडिया हाऊस संबंध.
 - वि. दा. सावरकरांनी सेनापती पांडुरंग महादेव बापट व हेमचंद्र दास यांना रशियन क्रांतिकारकांकडून बॉम्ब तयार करण्यासाठी पॅरिसला पाठविले.
 - 1907 मध्ये साम्यवादी परिषद जर्मनीतील स्टुटगार्ट येथे.
 - अभिनव भारतचे सदस्य मॅडम मादाम कामा होते. यांनी तारे व कमळ असलेला ध्वज परिषदेत फडकाविला. परिषदेत देशाच्या स्वातंत्र्याचा ठराव मांडला.
 - जॅक्सनचा खून 1909 मध्ये झाला.
 - अनंत लक्ष्मण कान्हेरे हे अभिनव भारतचे सदस्य होते.
 - सावरकरांनी ‘चतुर्भुज’ या व्यक्तीसोबत भारतात पिस्तुले पाठविली.
 - गणेश सावरकर यांच्या घरात आक्षेपार्ह मजकूर सापडला.
 - नाशिकचे कलेक्टर जॅक्सन यांनी गणेश सावरकर यांना जन्मठेपेची शिक्षा.
 - शारदा नाटक बघून येताना कान्हेरे यांनी गोळ्या घातल्या.
 - हाच नाशिक खटला. सन 1910 मध्ये अनंत कान्हेरे यांना फाशी.
 - अनंत कान्हेरे यांचे साथीदार कृष्णाजी कर्वे, विनायक देशपांडे, शंकर सोमण, नारायण जोशी इत्यादी होते.
(कर्वे व देशपांडे यांना फाशी तर जोशी व सोमण यांना जन्मठेप.)
 - जॅक्सनचा खुनाचा आरोप सावरकरांवर. त्यामुळे त्यांना अटक.
 - 1910 मध्ये भोरीया बोटीने भारताकडे पाठविले.
 - पण फ्रान्सच्या मार्सेलिस बंदराजवळ सावरकरांनी उडी मारली. त्यांना फ्रान्सच्या किनाऱ्यावर पकडले.
 - 1911 मध्ये जन्मठेप. 1924 पर्यंत अंदामान जेलमध्ये होते. नंतर रत्नागिरी तुरुंगात. 1937 मध्ये सुटका.
 - पुढील पाच वर्षे राजकारणात भाग घ्यायचा नाही अशी अट घातली.
 - 1966 मध्ये मृत्यू.
- * विष्णू गणेश पिंगळे
- 1888 मध्ये पुण्यात जन्म.
 - 1911 मध्ये अमेरिकेत शिक्षण.
 - बिनतारी यंत्राचा अभ्यास.
 - अमेरिकेत त्याला हरदयाळ यांच्याशी संपर्क आल्यामुळे सशस्त्र क्रांतिकार्याकडे.
 - गदरचे कार्यकर्ते.
 - 1975 मध्ये अटक.
 - लाहोर कटात सहभाग असल्याची शंका.

- 1915 मध्ये लाहोर तुरुंगात फाशी.
- * शिवराम हरी राजगुरु
 - जन्म : 1908 मध्ये पुण्यातील खेड जिल्ह्यात. राजगुरुनगर अशी ओळख.
 - शिक्षण काशी येथे झाले.
 - संस्कृत, तर्कशास्त्र हे विषय.
 - HSRA संबंध
 - आझाद, भगतसिंग, सुखदेव यांच्या सहवासात आल्यावर क्रांतिकार्याकडे.
 - त्यांनी 'एम' नावाने कार्य सुरु केले.
 - 1928 मध्ये सॉडर्सचा खून. सुखदेव, भगतसिंग, राजगुरु.
 - 23 मार्च, 1931 मध्ये यांना फाशी.
- * सेनापती पांडुरंग बापट
 - जन्म 1880 मध्ये नगर जिल्ह्यातील पारनेर येथे.
 - एकदा दाढी करण्यासाठी न्हावी आला नाही तर त्यांनी जन्मभर दाढी केली नाही.
 - रणदिवे, दास्ताने हे मित्र.
 - दामोदरपंत भिडे गुरुजी यांच्याकडून देशसेवेची शपथ.
 - राजकीय अर्थशास्त्र व इतिहास यामध्ये बी. ए.
 - 1904 मध्ये शिष्यवृत्ती लंडनला.
 - इंडिया हाऊस संबंध.
 - त्यांना पिस्तुलापेक्षा बॉम्बचे महत्त्व अधिक.
 - रशियन - अन्या खोस.
 - लंडन येथील BP वर बॉम्ब टाकण्यासाठी बापट यांची योजना; पण तसे न करता भारतात जाऊन प्रसार करण्याचा सल्ला त्यांना सावरकरांनी दिला.
 - माणिकतो - बॉम्ब तयार.
 - हेमचंद्र दास, उल्हास दत्त, बारींद्र घोष, पुरणचंद्र सेन, प्रफुल्ल चक्रवर्ती यांचे गुप्त काम.
 - किंगजफोर्ड - बॉम्ब - वाचले.
 - खुदीराम बोस यांना फाशी तर प्रफुल्ल चाकी यांनी स्वतः गोळी झाडून घेतली.
 - नरेंद्र गोस्वामी - सेनापती बापट यांनी भारतात बॉम्ब आणले असे पोलिसांना सांगितले. त्यामुळे ते अज्ञातवासात.
 - टाळ्या वाजवून व विनंती अर्ज करून स्वराज्य मिळत नाही, प्रतिकार करूनच स्वराज्य मिळेल असे मत.
 - मुंबईत 'झाडू कामगार मित्र मंडळ' स्थापन.
 - मुळशी तालुक्यात टाटा कंपनीने मुळा धरण - 54 गावे पाण्याखाली.
 - सेनापती बापट व तात्यासाहेब करंदीकर यांनी सत्याग्रह केला.
 - रक्ताचा सडा सांडल्याशिवाय स्वातंत्र्य मिळणार नाही. इंग्रजांशी सशस्त्र लढले पाहिजे.

गुप्त कार्य करणारे गट :

- वर्धा, नागपूर : आर्य समाज बांधव.
- पुणे : चाफेकर क्लब
- कोल्हापूर : शिवाजी क्लब
- बीड : सदाशिव निळकंठ जोशी
- यवतमाळ : सिद्धनाथ काणे
- अमरावती : दादासाहेब खापर्डे
- हैदराबाद : नरहरपंत धारपुरे, बोरामणीकर, सातवळेकर
- बेळगाव : गंगाधर देशपांडे
- के. डी. कुलकर्णी : बॉम्ब तयार - जपानला.
- सोलापूर : गोविंद नारायण पोतदार - जपानला.
- माहीम : बॉम्ब कारखाना.
- काकासाहेब खाडीलकर नेपाळला - बंदुका तयार. शिवाजी क्लबचे कार्यकर्ते हणमंत कुलकर्णी यांची मदत.
- * गंगानाथ भारतीय विद्यालय :
 - चांदोड, केशवराव देशपांडे, अरविंद घोष, देवधर, माधवराव जाधव.
 - येथे विद्यार्थी व शिक्षक राजद्रोहाचे काम.
 - 1909 मध्ये भारत मंत्र्याचे लष्करी सहायक कर्झन वायली यांचा खून - मदनलाल धिंग्रा.
 - 1940 मध्ये ओडवायन - उधमसिंग.
 - तेव्हा त्यांनी म्हटले, देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी व रक्षणासाठी मला मृत्यूची भीती वाटत नाही.
 - अॅनी बेझंट - वाट चुकलेले तरुण - निषेध.
 - सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी व आशुतोष मुखर्जी या मवाळ नेत्यांनी 'क्रांतिकारक चळवळ दडपून टाका' असे सरकारला विनंती.

क्रांतिकारकांची वृत्तपत्रे :

1. काळ : शिवराम परांजपे
2. संध्या : ब्रह्मबांधव उपाध्याय
3. युगांतर : बारींद्रकुमार घोष, भूपेंद्रनाथ दत्त
4. रिव्हॉल्युशनरी : सच्चिंद्र संन्याल
5. इंडियन सोशालिस्ट : श्यामजी वर्मा
6. वंदे मातरम् : मॅडम मादाम कामा
7. फ्री हिंदुस्थान : तारकानाथ दास
8. गदर : लाला हरदयाळ
9. क्रांती : जोगळेकर, मिरजकर, घाटे.

अलीपूर बॉम्ब कट खटला :

- अनुशीलन सदस्य : बारींद्रकुमार घोष, अरविंद घोष.
- सन 1908 - 09 मध्ये खटला.
- बारींद्रकुमार घोष व उल्हास दत्त यांना फाशी सुनावण्यात आली. नंतर जन्मठेप.

अरविपद घोष : दोषमुक्त.

वकील : सी. आर. दास.

- कन्हैयालाल दत्त व सत्येन बोस यांनी नरेन गोस्वामीला ठार मारले.
- विरेन दासगुप्ता यांनी शम्स-डल-आलम पोलिसास ठार केले.
- चारु बसेन यांनी आशुतोष विश्वास (सरकारी वकील) यांना ठार केले.

दिल्ली कट खटला :

- 1912 मध्ये लॉर्ड हार्डिंजवर दिल्लीत बॉम्ब खटला.
- रासबिहारी बोस, वसंत विश्वास, अवध बिहारी, अमीरचंद.
- भाई बालमुकुंद - फाशी.
- * मद्रास प्रांत : वांची अय्यरने 'अॅश' या ब्रिटिश अधिकाऱ्याला ठार केले.

इंडिया हाऊस :

- श्यामजी कृष्ण वर्मा
- ऑक्सफर्ड विद्यापीठात शिक्षण.
- 1904 मध्ये 'इंडियन सोशॉलॉजिस्ट' हे वृत्तपत्र : लंडन.
- 1905 मध्ये इंडियन होमरूल सोसायटी.
- 1930 मध्ये जीनिव्हा येथे मृत्यू.

हिंदुस्थान रिपब्लिकन आर्मी :

- रामप्रसाद बिस्मिल, सच्चिंद्रनाथ संन्याय, योगेशचंद्र चटर्जी.
- रामप्रसाद बिस्मिल यांनी 1923 मध्ये सच्चिंद्र संन्याल यांच्या मदतीने संघटनेची घटना तयार केली. - यलो पेपर घटना.
- 1924 मध्ये HRA या नावाने क्रांतिकारक संघटना.
- आग्रा, अलाहाबाद, कानपूर, बनारस, लखनौ, सहारानपूर येथे शाखा.
- बॉम्ब तयार करण्याचे कारखाने.
- जाहीरनामा : अ रिव्हॉल्यूशनरी.
- काकोरी कट : 9 ऑगस्ट, 1925.
- रामप्रसाद बिस्मिल यांच्या नेतृत्वाखाली दहा क्रांतिकारकांनी शहजानपूर ते लखनौ जाणारी रेल्वे - सरकारी खजिना.
- काकोरी स्टेशनस : 8000 रुपये लुटले.
- सहभागी : रामप्रसाद बिस्मिल, अशफाक उल्ला खान, राजेंद्र लहरी यांना फाशी. चंद्रशेखर आझाद पळून गेले.
- सच्चिंद्र बक्षी : जन्मठेप
- केशव चक्रवर्ती, मनमथनाथ गुप्ता, मुरारी शर्मा, मुकुंदी लाल, बनवारी लाल, सच्चिंद्र संन्याल : जन्मठेप.

क्रांतिकारक बचाव :

- गोविंद वल्लभ पंत.
- हॅमिल्टन : विशेष सत्र न्यायालय.
- सरकारी वकील : जगत नारायण मुल्ला.

- पंधरा जणांवर खटले, पुराव्याअभावी मागे.

- काकोरीनंतर चंद्रशेखर आझाद HRA पुनर्रचना.

- चंद्रशेखर आझाद व भगतसिंग यांच्यामध्ये फिरोजशहा कोटला मैदानावर गुप्त बैठक.
- भगतसिंगच्या सूचनेवरून HSRA : हिंदुस्थान सोशालिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन हे नाव दिले.

साम्यवादी समाजवाद : ध्येय

- सशस्त्र क्रांतीद्वारे भारताला ब्रिटिश शोषणापासून मुक्त करणे हे ध्येय.
- शेतकरी-कामगारांचे शोषण करणारी व्यवस्था उलथवून टाकणे.
- सामाजिक न्यायावर व समानतेवर आधारित समाज निर्माण करणे.
- HSRA चे घोषणापत्र भगवतीचरण बोहरा यांनी केले.
- चंद्रशेखर आझाद यांच्याशी चर्चा करून 'द फिलासॉफी ऑफ बॉम्ब' लिहिले.
- 1929 मध्ये अधिवेशनात सर्वाना वाटले.
- HSRA : H. Q. - झांशी व आग्रा.

*** जॉन सॉर्ड्स**

- 17 डिसेंबर, 1928 रोजी खून झाला.
- सायमन कमिशनच्या विरोधात काढलेल्या मोर्चावर इंग्रजांनी लाठीहल्ला केला.
- एस. पी. स्कॉट यांचा आदेश.
- भगतसिंग, राजगुरु, सुखदेव, चंद्रशेखर आझाद यांनी योजना तयार केली.
- लाहोरच्या जिल्हा पोलीस मुख्यालयातूर बाहेर पडताना चुकीच्या निर्देशामुळे जॉन सॉर्ड्स (SP साहायक) यांच्यावर राजगुरु व भगतसिंग यांनी गोळ्या झाडल्या.
- असेम्ब्लीत बॉम्ब हल्ला : 8 एप्रिल, 1929
- भगतसिंग व बटुकेश्वर दत्त.
- त्या दिवशी दोन विधेयक केले :
पब्लिक सेफ्टी बिल आणि ट्रेड डिस्प्युट्स बिल.
निषेध करणे हा हेतू.
- खरा उद्देश HSRA ची उद्दिष्टे जनतेपर्यंत पोहोचविणे.
- लोकांना ठार करणे हा हेतू नव्हता. बहिऱ्या कानापर्यंत आपला आवाज पोहोचविणे हा हेतू.
- इन्कलाब जिंदाबाद, पत्रके, साम्राज्यवाद का नाश हो.

लाहोर कट खटला :

- 1929 मध्ये 63 दिवसांच्या उपोषणानंतर यतीन दास यांचा मृत्यू.
- सन 1930 मध्ये जयदेव कपूर, शिव वर्मा, विजयकुमार सिन्हा, गया प्रसाद इत्यादींना जन्मठेप.
- 23 मार्च, 1931 रोजी भगतसिंग, सुखदेव, राजगुरु यांना फाशी.
- * 1929 मध्ये आयर्विनची गाडी उडविण्याची तयारी : भगवतीचरण

वोहरा, यशपाल.

- यांचा निषेध गांधीजींनी 'यंग इंडिया' मध्ये केला.
- 'द कल्ट ऑफ बॉम्ब' हा लेख लिहिला.
- याला प्रत्युत्तर म्हणून भगवतीचरण वोहरा यांनी 'द फिलॉसॉफी ऑफ बॉम्ब' हा लेख लिहिला.
- * **HSRA** मधील एक गट बाहेर पडला. हंसराजच्या नेतृत्वाखाली फायर रिंगची स्थापना.
- सन 1930 मध्ये पंजाबमध्ये बॉम्ब हल्ले.
- 1931 मध्ये चंद्रशेखर आझाद अलाहाबादच्या आल्फ्रेड पार्कमध्ये पोलिसांशी चकमकीत स्वतःवर गोळी झाडून आत्महुती.
- 1924 मध्ये गोपीनाथ साहा यांनी चार्ल्स तेगार्ट या कलकत्ता पोलीस कमिशनरचा खुनाचा प्रयत्न. मात्र दुसरा व्यक्ती ठार.
- साहा यांना फाशी.

* **चितगाव कट :**

- सूर्य सेन
- राष्ट्रीय शाळेत शिक्षक 'मास्टरदा' ओळख.
- चितगाव शस्त्रागारावर हल्ला : 18 एप्रिल, 1930
- टेलिग्राफ व टेलिफोन यंत्रणा उद्ध्वस्त.
- रेलवेलाइन उद्ध्वस्त.
- यामध्ये सूर्य सेन, गणेश घोष, लोकनाथ बाळ, निर्मल सेन, अंबिका चक्रवर्ती, अर्धेंदु दस्तीदार, ताटकेश्वर दस्तीदार, प्रीतिलता वड्डेदार, कल्पना दत्त इत्यादी सहभागी.
- तात्पुरते शासन निर्माण.
- वरील सर्वांवर 'चितगाव कट खटला' भरला.
- 1933 मध्ये सूर्य सेन यांना पकडले.
- 1934 मध्ये सूर्य सेन व तारकेश्वर दस्तीदार यांना फाशी.
- कल्पना दत्त यांना जन्मठेप.
- प्रीतिलता वड्डेदार या पोलिसांशी झालेल्या चकमकीत जखमी.
- सायनाइडची गोळी खाल्ली. एकविसाव्या वर्षी आत्महुती.
- देशासाठी प्राणाची आहुती देणाऱ्या पहिल्या महिला.
- * शांती घोष व सुनिता चौधरी या दोन चौदा वर्षांच्या शाळकरी मुलीने जिल्हा मॅजिस्ट्रेट स्टीव्हन्स यास गोळ्या मारून ठार. दोघीना जन्मठेप. 1937 मध्ये मुक्त.
- * 1932 मध्ये **वीणा दास** या मुलीने पदवीदान समारंभ.
- भाषण - बंगालचा गव्हर्नर स्टॅनले जॅक्सन. पाच गोळ्या. मात्र तो वाचला. नऊ वर्षे सक्तमजुरी.
- * **INA : Indian National Army, Nov. 1945**
- आझाद हिंद फौज.
- 1942 मध्ये रासबिहारी बोस स्थापन.
- कर्नल प्रेमकुमार सेहगल.
- मे. शहानवाझ खान

कर्नल गुरुबक्षसिंग धिल्लन यांच्यावर संयुक्त खटला.

दिल्लीच्या लाल किल्ल्यात 'लाल किल्ला खटला'.

- देशद्रोहाचा आरोप.
- बचावपत्र : भुलाभाई देसाई, पंडित नेहरू, तेजबहादूर सप्रू, कैलासनाथ काटजू, असफ अली, अली जीना इत्यादी.
- * **भारतीय नौदल उठाव (Royal Indian Navy)**
- 18 फेब्रुवारी, 1946 रोजी स्थापना.
- ब्रिटिशांची 'तलवार' युद्धनौका उठाव.
- कारण निकृष्ट प्रतीचे अन्न, प्रचंड वांशिक भेदभाव इत्यादी.

खिलजी घराणे

- खिलजी घराणे सत्तेवर आल्याने केवळ गुलाम घराण्याची राजवट संपली असे नाही, तर तुर्क सरदारांमध्ये असलेल्या एकहाती अनियंत्रित सत्तेचा शेवट करणारी खिलजी राज्यक्रांती होती असे म्हणतात.

- इ. स. 1290 ते 1320 सत्ता

- संस्थापक

जलालुद्दीन खिलजी - 129-96

अल्लाउद्दीन खिलजी - 1296-1316

कुतुबुद्दीन मुबारक - 1316-20

नासिरुद्दीन खुस्रोखान - एप्रिल-1320/सप्टें.-1320

1) जलालुद्दीन फिरोज

खिलजी - 1290-96

- वयाच्या 70 व्या वर्षी सत्ता

- मंगोल टोळ्याबाबत सौम्य धोरण

- चंगेझखानाचा वारस उघुलाखान याच्याशी आपल्या मुलीचा विवाह - मैत्रीचे संबंध

- अल्लाउद्दीनला (जावाई) दक्षिणेकडे यादव राजाची राजधानी देवगिरी जिंकण्यासाठी पाठवले.

- 1296 - देवगिरी जिंकून परत येताच त्याने जलालुद्दीन ठार केले व स्वतःला सुलतान म्हणून घोषित केले.

- धार्मिक सहिष्णू धोरण

- 1291 - दुष्काळ - त्याचा मुलगा मृत्यू

- मुलीचा विवाह केल्यानंतर मंगोल लोकांना दिल्लीतच ठेवले त्याला 'मंगोलपुरा' ओळखतात.

- बर्नी-मुंगीला देखील इजा होणार नाही यावर त्याचा विश्वास होता.

- त्याच मत-

'मैं एक वृद्ध मुसलमान हूं और मुसलमान का रक्त बहाना मेरी आदत नहीं.'

- अमीर खुरगो - 'भाग्यवान व्यक्ती'

अल्लाउद्दीन खिलजी (इ.स.1296-1316)

उत्तर भारत मोहीम

1. गुजरातवर स्वारी - 1297

- अल्लाउद्दीने उलुघखान व नुसरतखान यांच्या नेतृत्वाखाली आपली सेना गुजरातमध्ये

- तेथे चालुक्य राजा कर्णराय राज्य करत होता, तो मात्र देवगिरीला पळून गेला.

- त्याची पत्नी 'कमलादेवी' ही अल्लाउद्दीनच्या हाती पडली-

तिच्याबरोबर लग्न.

- सोमनाथ मंदिर लूट याच स्वारीवेळी मलिक कपूर यास एक हजार दीनारास गुलाम म्हणून विकत घेतले.

(म्हणून मलिक कपूर ला 'हजार दीनारी' असे म्हणतात.)

2. रणथंबोर स्वारी (1299-1301)

- राजस्थान

- एकेकाळी इल्तमश व बल्बन यांनी जिंकलेले रणथंबोर नंतर स्वतंत्र राज्य

- राजा हमीरदेव राज्य

- अल्लाउद्दीने 1299 नुसरतखान सेना घेवून पाठवले पण त्याचा पराभव झाला.

- त्याला ठार केले

- यामुळे अल्लाउद्दीन स्वतः आला.

- हा लढा अकरा महिने चालू होता परंतु हमीरदेवच्या एका सेनापतीच्या फितुरीमुळे (रणमाल) रणथंबोर किल्ला खिलजीच्या हाती पडला.

- रणमालका-अल्लाउद्दीने ठार मारले

कारण फितुर हे कोणाशीही एकनिष्ठ नसतात हे तत्व अल्लाउद्दीन माहित होते.

3. चित्तोडवर स्वारी (मेवाड)-1303

- इ.स. 1303 मध्ये सैन्य पाठवले तेथील राजा रतनसिंग बंदी बनवले.

- रतनसिंगाची सौर्धवती राणी पद्मीनीस सुलतानाच्या जनानखाण्यास येण्यास तयार असल्यास रतनसिंगास मुक्त केले जाईल असा निरोप.

- आपल्या दासींसह येण्यास तयार आहोत-निरोप तेथे जावून रतनसिंगास मुक्त

- नंतर आक्रमण

- परपुरुषाच्या हाती पडण्यापेक्षा आपल्या परिवारातील स्त्रियांसह अग्नीप्रवेश 'जौहर' केला.

- त्या प्रदेशावर अल्लाउद्दीनने पुत्र खिजरखान नेमणूक.

(याची माहिती-मलिक महमंद जयासी-यांनी पद्मावत काव्यात दिली-हे शेरशहा सुरी-कवी)

4. माळवा स्वारी - 1305

- मुलतान प्रांतावर असलेल्या ऐन-उल-मुल्क यास स्वारीवर पाठवले.

- या प्रदेशावर आक्रमण करण्याचा हेतू दक्षिणेकडे जाणारा मार्ग मोकळा

दक्षिण भारत मोहीम (इ.स. 1306-07)

- उत्तर भारतावर पुर्ण वर्चस्व मिळवून दक्षिण भारतावर स्वारी करण्यासाठी निघालेला प्रथम सुलतान

- या मोहिमेचा खरा हिरो मलिक कपूरच होता.

- 1) देवगिरीवर स्वारी - (1306-07)
 - मलिक कपूरला पाठवले.
 - तेथे असणारा गुजरातचा शासक कर्णराय याचा पराभव
 - नंतर देवगिरीचा राजा रामचंद्र देवचा पराभव
 - त्यास दिल्ली दरबारात हजर
 - राजा रामचंद्र देवने खंडणी देवून त्याचे मांडलिकत्व स्वीकारले.
- 2) वंगळकर स्वारी (इ.स. 1309-तेलंगण)
 - मलिक कपूर नेतृत्व
 - राजा प्रताप रूद्रदेवने पराभव स्वीकारून मांडलिकत्व स्वीकारले.
- 3) मुद्राई वर स्वारी - 1311
 - मलिक कपूरने मुद्राई राजास घेरले.
 - पांडय - वीर पांडय, सुंदर पांडयल - वाद
 - कफुरने सुंदर पांडयची बाजू वीर पांडय पराभव
 - या स्वारीत मुद्राईची लुट, मंदिर उध्वस्त मशिदी उभारल्या.
- 4) देवगिरीवर दुसरी स्वारी - 1312
 - शंकर देव राज्य
 - त्याने सुलतान खंडणी देण्याचे नाकारले म्हणून मलिक कपूरने त्यास ठार मारले.

मंगोल आक्रमणांचा बंदोबस्त

- 1) कादरचे आक्रमण - 1297-98
 - मध्य आशियातील मंगोल होळ्यापैकी एक
 - पंजाबच्या मैदानी प्रदेशात कादरची फौज पण उलुघखान व जाफरखान यांनी त्यांचा पराभव
- 2) साल्दिचे आक्रमण - 1298
 - मंगोल टोळ्यांचा प्रमुख साल्दिच्या नेतृत्वाखाली आक्रमण
 - जाफरखानने याचा पराभव
- 3) कुतलघ ख्वाजा आक्रमण - 1299
 - अल्लाउद्दीनने स्वतः नेतृत्व
 - मंगोल टोळी पराभव
- 4) 1305 - अली बेगच आक्रमण
- 5) 1306 - कुबक व इक्बाल आक्रमण.

अल्लाउद्दीनने केलेल्या सुधारणा

- 1) लष्करी सुधारणा
 - मोठी फौज तयार
 - इस्लाम धर्माचा प्रसार व प्रचार काम
 - खंडणी वसूल करण्यासाठी वापर
 - घोड्यांवर ओळखीच्या खुणा
 - घोड्यांसाठी - दाग पध्दत
 - सैनिकांसाठी - चेहरा पध्दत

- तुर्की पध्दतीने सैन्य रचना
- पायदळ, हत्तीदळ, घोडदळ
- मलिक कपूर - सेनापती
- उत्कृष्ट गुप्तहेर व्यवस्था
- सैनिकांना प्रशिक्षण
- 4 लाख 75 हजार जास्त फौज

आर्थिक सुधारणा

- 1) किंमत नियंत्रण
 - ठराविक वेतन
 - वस्तुंच्या किंमती मागणी - पुरवठा नुसार
 - उत्पन्न शेतसाराच्या निम्मे
- 2) दैनंदिन वस्तुचे दर निश्चित
 - व्यापारासाठी सरकारकडे नोंद करणे बंधन
- 3) वस्तुरूपात महसूल जमा
 - अन्नधान्य सैनिकांसाठी वापर
- 4) धान्य व्यापार नियंत्रक मलिक कबुल
 - कापड व्यापार नियंत्रक मलिक याकुब होता.

सामाजिक सुधारणा

- 1) सक्त दारूबंदी
 - इस्लाम धर्मानुसार मद्यपान निषिध्द
- 2) वेश्याव्यवसायावर बंदी
- 3) चेटूक, जादूगारी बंदी
 - धर्मापेक्षा त्याने राजकारणाला जास्त महत्त्व
 - तो म्हणतो राजत्वला नातेसंबंध माहिती नसतो.
 - उत्पन्नाच्या 50% शेतसारा
 - बिगरमुस्लीमांसाठी जिझिया कर लागू
 - घरावर - घराई कर
 - कुराणांवर - चराई कर
 - न्यायदानासाठी - काझी
 - साम्राज्य 2 प्रांतात
 - सुभेदार नेमणूक

प्रशासन व्यवस्था

- 1) दिवाण - (इ-वझारत)
 - जमीन महसूल
- 2) दिवाण - (ए-अर्ज)
 - सैन्य भरती
- 3) दिवाण - (इ-इन्शा)
 - सरकारी पत्रव्यवहार

4) दिवाण - (इ-रसालत)

- परराष्ट्र खाते

5) दिवाण - (इ-रियासत)

- राज्याची आर्थिक बाजू

● शहान-ई-मण्डी-

बाजारावर नियंत्रण ठेवणे

- गुप्तहेर - बरीद

2 जाने 1316 मृत्यू

- त्यानंतर खूप अराजकता याचा फायदा मलिक कफुरने घेतला.

- पण कुतुबुद्दीन मुबारक हा अल्लाउद्दीनचा पुत्र याने त्याला ठार मारले.

कुतुबुद्दीन मुबारक (1316-20)

- अल्लाउद्दीनच्या मृत्यू नंतर मलिक कफुरने अल्लाउद्दीनचा 6 वर्षांचा मुलगा शिहाबुद्दीन याला गादीवर बसवले व स्वतःला सुलतानाचा प्रतिनिधी म्हणून सर्व सत्ता स्वतःकडे

- परंतू अल्लाउद्दीनने अगोदर खिजरखानास वारस घोषित केले होते परंतू मलिक कफुरने खिजरखान व शादीखान (ए-पुत्र) यांना पकडून अंध केले.

- अजून एक पुत्र कुतुबुद्दीन मुबारक याला तुरुंगात टाकले - पण तो निसटला त्याने मलिकचा खून केला.

- याने अल्लाउद्दीनचे धोरण राबवले.

- ज्या जमिनी जप्त केल्या त्या त्याने परत केल्या

- व्यापारावरील निर्बंध दूर

- गुजरात व देवगिरी बंड समाप्त

- दारूबंदी रद्द केली

- तो स्वतः मद्यपान ऐषआरामी जीवन जगू

- शेवटी त्याची हत्या

खुस्त्रोखानाने केली

स्त्रियांची वस्ते घालून तो दरबारात यायचा.

उपाधी - अल इमाम खिलाफत उल्लाह

नासिरुद्दीन खुस्त्रोखान एप्रिल-1320-सप्टे. 1320

- कुतुबुद्दीन मुबारकची हत्या करून सत्ता

- तो हिंदू, पण धर्मांतर

- मुस्लीम अमीरांना त्याच्याविषयी सहानभूती नव्हती.

- याच्याविरुद्ध गाझी बेग तुघलकाने बंड केले व दिल्ली ताब्यात घेतली व दिल्लीवर तुघलक घराणे राज्य

अमीर खुस्त्रो

- अल्लाउद्दीनच्या दरबारात कवी

- संगीताचे वाद्य 'सितार' शोध

- त्याला तोता-ए-हिंद

भारताचा पोपट म्हणतात

- उर्दू भाषेचा संशोधक

- तुघलक नामा - ग्रंथ

- लैला-मजनू-साहित्य

तुघलक घराणे (इ.स. 1320-इ.स. 1414)

- इब्न बतूता, शम्स सिराज - तुर्क होते

- संस्थापक - गियासुद्दीन तुघलक

पदवी - गाझी मलिक

- याच्या वडिलांनी अल्लाउद्दीनच्या दरबारात सेवा

- याने कुतुबुद्दीन मुबारक याची हत्या

घराणे

- गियासुद्दीन 1320-25

- महमंद तुघलक - 1325-51

- फिरोजशहा - 1351-1388

गियासुद्दीन तुघलक

- अल्लाउद्दीन खिलजीकडे वायव्य प्रांताचा सुभेदार

- मंगोल टोळ्याविरुद्ध आक्रमण

- दिल्लीनजीक 'तुघलकाबाद किल्ला बांधला'

- याने आपला मुलगा जोनखानास दक्षिणेकडे पाठवले त्याने वंगळ, बिदर - राजाचा पराभव

- गियासुद्दीनने स्वतः बंगालवर स्वारी केली तेथे नासिराद्दीन यास मांडलिकत्व स्वीकारावयास लावले.

- कुतुबुद्दीनारच्या जवळ सात शहरे - 3रे शहर 'तुघलकाबाद'

- पडीक जमीन लागवडीखाली

- लाकडी मंडप कोसळ्याने मृत्यू (जोनखानानो तो मंडप स्वागतासाठी)

- पाटबंधारे व कालवे बांधून शेती उत्पादन काढण्यास प्रोत्साहन

- जुलमी कर रद्द

- कुराणावर आधारित प्रशासनव्यवस्था.

मुहम्मद तुघलक (1325 - 1351)

- गियासुद्दीनच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा जोनखान हा गादीवर. त्याचे नाव मुहम्मद तुघलक.

- एक विक्षिप्त व्यक्ती म्हणून ओळख.

- लेनपुल-इंग्रज इतिहासकार.

'A man with ideas for beyond his age.'

- राज्यकर्ता म्हणून यशस्वी नाही.

- अंचाट कल्पनांचा पुरुष

- त्याने केलेले प्रयोग :

1. राजधानी दिल्लीवरून देवगिरीला स्थलांतरित.
 2. प्रतिक्रमक चलनाचा वापर.
 - चांदीची कमतरता असल्याने चांदीच्या नाण्याच्या किमतीची ब्राँझचे नाणे काढले.
 - परंतु चलनाच्या निर्मितीवर शासनाची एकाधिकारशाही ठेवणे त्याला जमले नाही.
 - प्रत्येक घर चलन बनविणारे केंद्र बनले.
 - बाजारपेठेत सर्व खोटी नाणे जमा.
 3. खोरासना प्रदेश (इराक)
 - मंगोलांना हरविल्यानंतर खोरासना प्रदेश जिंकण्यासाठी मोठी फौज उभी केली. परंतु एक वर्षानंतर ते सैन्य बरखास्त केले.
 4. हिमालयीन राजाचा बंदोबस्त करण्यासाठी त्याने कुराचिल मोहीम चालवली. मात्र त्याने पाठविलेले सैन्य हिमालयाच्या बर्फे वादळामध्ये अडकले व त्यांचा मृत्यू झाला.
 5. गंगेच्या दोआब प्रदेशात महसूल वाढविण्याचा त्याने प्रयत्न; पण तेथे दुष्काळामुळे शेतकऱ्यांच्या विरोधात सामना करावा लागला.
 6. दुष्काळामध्ये त्याने शेतकऱ्यांना मदत करण्यासाठी दिवान-ण-अमीर-ए-कोही हा विभाग स्थापन. मात्र शासनाकडून मिळालेला पैसा शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचला नाही.
- * हे सर्व प्रयोग फसले. त्यामुळे त्याच्या प्रतिष्ठेला धक्का.
- चलनकर्ता राजा.
 - बरनीने त्याची तुलना ऑरिस्टॉटल केली.
 - विद्वानांना देणग्या.
 - गुणवत्तेच्या आधारे पदे.
 - गणित, वैद्यक न्याय तर्कशास्त्र निपुण.
 - 'काम्पीली' दक्षिण कर्नाटकातील राज्य जिंकले.
 - इब्न बतुता - मोरोक्कोमधील इतिहासकार यांच्या काळात.
 - दिल्लीच्या मध्यवर्ती संस्थेच्या विरुद्ध दक्षिणेत उठाव. विजयनगर व बहामनी यांचा सल्ला.

फिरोजशाहा तुघलक (1351 - 1388)

- मुहम्मद बिन तुघलकचा चुलत भाऊ.
- लोकांना दिलेली सर्व कर्ज माफ.
- गुन्हेगारांना देण्यात येणारी शिक्षा सौम्य केली.
- इस्लाम धर्मग्रंथावर कायदेसंहिता अमलात.
- घर, कुराणावरील कर माफ (घराई, चराई)
- ब्राह्मणांवर जिझिया कर लावला.
- कालव्याच्या पाण्याखाली आलेल्या जमिनीवर शेतसाऱ्यापेक्षा जादा 10% कर लादला.
- पंजाब व हिस्सार राज्यात जमीन ओलिताखाली अज्ञाण;यासाठी

ब्राह्मणांवर जिझिया कर

- कालव्याच्या पाण्याखाली आलेल्या जमिनीवर शेतसाऱ्यापेक्षा जादा 10% कर लादला.
- पंजाब व हिस्सार राज्यात जमीन ओलिताखाली आणण्यासाठी चार-पाच नवे कालवे खोदले.
- सरकारी मालकीची बाराशे फळबागा निर्माण केल्या.
- सैनिकांसाठी जहागिरी पद्धत लागू.
- ज्यांना जहागिरी दिली त्यांनीच सुलतानाला सैन्य पुरवावे असे सांगण्यात आले.
- महसूल वसूल करण्यासाठी मध्यस्थ म्हणून कंत्राटदार नेमले.
- नागरी व लष्करी सेवा वंशपरंपरागत केल्या.
- जे वृद्ध सैनिक असतील त्यांनी आपला नोकर, मुलगा, जावई लष्करात पाठवावा असा आदेश.
- त्याने भरपूर लोकांना गुलाम म्हणून ठेवले.
- हिस्सार, फिरोझा, जौनपूर ही तीन शहरे वसविली.
- दिल्ली नगराचे सौंदर्य वृद्धिंगत करण्यासाठी अंबाला येथील टोपच्यातून एक अशोक स्तंभ व मीरतहून एक अशोकस्तंभ असे दोन दिल्लीत आणून पुनर्स्थापित केले.
- दिवाण-इ-खैरात विभाग गरीब व गरजूंना दानधर्म करणे.
- 1388 मध्ये मृत्यू.
- फिरोजशाहने फतेहखान मुलास वारस नेमले, पण त्याचा मृत्यू.
- फतेहखानाचा मुलगा तुघलकशाहने 'दुसरा गियासुद्दीन तुघलक' हा किताब धारण पण त्याला गादीवर येताच अमीरांनी ठार केले.
- त्याचा चुलतभाऊ अबू बकरने गादी पण फिरोजशाहच्या धाकट्या मुलाने सत्ता स्थापन केली.
- त्याने दुसरा मुहम्मद तुघलक हे नाव दिले.
- यानंतर त्याचा मुलगा हुमायून गादीवर आला. पण त्याचे निधन.
- त्यामुळे शेवटच्या टप्प्यात तुघलक कालखंडात खूप अनागोंदी सुरू झाली.
- यातच मंगोल प्रमुख हिंदुस्थानावर स्वारी करू लागले.

तैमूरलंगाचे आक्रमण :

- 1398 मध्ये दिल्लीत स्वारी.
- त्याने लुटालूट व दिल्लीकरांची कत्तल सुरू.
- 1399 मध्ये निघून गेला.
- आत्मवृत्त
- फतहुत-ए-फिरोजशाही
- बर्नी
- तारीखे-ए-फिरोजशाही

सय्यद घराणे (1414-1451)

- तैमूरच्या स्वारीत सय्यद घराण्याचा संस्थापक खिजखान (1414

- 1451)

- तैमूरच्या स्वारीत सय्यद घराण्याचा संस्थापक.
- खिज्रखान (1414-1421) याने तैमूरला बरीच मदत केली.
- म्हणून तैमूरने त्यास लाहोर, मुलतान सुभेदारी.
- 1414 मध्ये दिल्लीवर स्वारी सत्ता स्थापन.
- तुघलक शासकाची नाणी चलनात आणली.
- तो स्वतःला मुहम्मद पैगंमाराचा वंशज समजायचा.

मुबारक शहा (1421 - 1434)

- स्वतःची नाणी
- मुबारकाबाद स्थापना
- माहिया बिन अहमद सरहिदी यांनी 'तारीख-ए-मुबारकशाही' हा ग्रंथ लिहिला.
- सगळ्यात शेवटी आलम शहा गादीवर आला. त्याला बहलोल लोदीने मारले.

लोदी घराणे (1451 - 1526)

- बहलोल लोदी, सिकंदर लोदी, इब्राहिम लोदी.
 - मूळचे अफगाणी.
1. **बहलोल लोदी (1451 - 1489) :**
 - संस्थापक
 - पंजाबचा सुभेदार
 - मसनद सर्व एकत्र येण्याचे ठिकाण
 - मेवाड, संभाल, कालपी इत्यादी प्रमुखांशी लढाया.
 2. **सिकंदर लोदी (1489 - 1517) :**
 - मुलगा बहलोल.
 - दक्षिण बिहार प्रांत जिंकला.
 - बंगालचा राज्यकर्ता मैत्रीचा तह.
 - 1506 मध्ये आग्रा शहर वसविले.
 - सक्षम गुप्तहेर खाते.
 - धान्यावरील जकात रद्द.
 - व्यापारावरील नियंत्रण शिथिल.
 - टोपणनाव : गुलरुखी पर्शियन भाषेत.
 - जमीन मापनासाठी गज-ए-सिकंदरी पद्धत चालू.
 3. **इब्राहिम लोदी (1517 - 1526)**
 - लोदी घराण्याचा शेवटचा सुलतान.
 - सिकंदरचा मुलगा.
 - अफगाणबरोबर कठोर वर्तन.
 - संशयी व हट्टी स्वभाव.
 - दौलतखान लोदीचे काबूलचा शयासक बाबरास भारतावर आक्रमण करण्याचे आमंत्रण.

मुघल सत्तेचा इतिहास

- (1206 - 1526 : तीन शतके सुलतानी राजवटीचा शेवट)
 - * पानिपतची पहिली लढाई - सन 1526 मध्ये इब्राहिम लोदी व बाबरबरोबर.- बाबरचा विजय.
 - 21 एप्रिल, 1526 रोजी बाबरने लोदी घराण्याचा राजा इब्राहिम लोदीचा पानिपतच्या पहिल्या लढाईत पराभव केला.
 - दिल्लीची सुलतानशाहीची सत्ता नष्ट.
 - भारतात मुघल सत्तेची स्थापना केली.
 - बाबर यांचे वंशज चंगेजखान व तैमूर.
 - मुघल साम्राज्याला त्रिपुरीद म्हणतात.
- बाबर (1526 - 1530) :**
- सन 1494 मध्ये बाबर वयाच्या बाराव्या वर्षी फरगणा - छोटेच्या राज्याचा राजा.
 - 1504 मध्ये काबूल जिंकले. मात्र भारताची संपत्ती व काबूलचे मोजकेच उत्पन्न यामुळे तो भारताकडे आकर्षित.
 - उत्तर भारतातील राजकीय परिस्थितीचा फायदा.
 - सन 1520-21 मध्ये सिंधू नदी ओलांडून भीरा व सियालकोट काबीज.
 - दौलतखान लोदीने व रजपूत शासक राणासंगने बाबराला भारतावर आक्रमण आमंत्रण.
- पानिपतची पहिली लढाई - सन 1526 :**
- बाबर
 - इब्राहिम लोदी - पराभव
 - या लढाईमध्ये बाबरने तोफखाना वापरला. हा वापरणारा पहिला शासक.
 - अगोदर हा वापर भीरामधील किल्ला घेताना वापर.
 - यानंतर बाबर म्हणाला, 'काबूलची गरिबी परत नको.'
- * **खानुआची लढाई - सन 1527 :**
- बाबर
 - मेवाडचा राणासंग - पराभव.
 - ही लढाई म्हणजे जिहाद होय अशी घोषणा बाबरने केली.
 - 'गाझी' उपाधी.
 - यामुळे दिल्ली व आग्रा भागात बाबरचे स्थान.
- * **चंदेरीची लढाई - सन 1528 :**
- बाबर
 - मेदानी राय - पराभव. माळवा भाग.
- * **अफगाणांचा बंदोबस्त - सन 1529 :**
- बंगालचा नवाब नुसतरशाह व अफगाणी सरदार यांच्या सोबत घाघरा नदीकाठी (बिहार) युद्ध.
 - बाबराचे सैन्य एकत्रित या सर्वांशी भिडले.

- मात्र बाबराला विजय नाही. त्यामुळे नुरसत शाहबरोबर तह.
 - काबूलला जात असताना 1530 मध्ये मृत्यू.
 - बाबरला कलंदर म्हणत. तुर्की भाषेत
- तुजुक-ए-बाबरी ही आत्मकथा - बाबरनामा.**
- फारशी व अरबी भाषेचे ज्ञान.
 - सुन्नी पंथाचा अनुयायी.
 - वनस्पती व प्राणी यांची माहिती.
 - बागांची निर्मिती.
 - कृष्णदेवरायच्या समकालीन.
- हुमायून (1530 - 1540 आणि 1555 - 1556)**
- बाबरचा मुलगा.
 - बाबरने त्याला आपल्या भावाबरोबर प्रेमाने वागण्याचा सल्ला.
 - * कामरान : कंदाहार, काबुल, सुभेदार.
 - * हिंदाल : संबळ प्रांत
 - * अस्करी : गुजरात.
 - सन 1532 मध्ये अफगाणचा पराभव.
 - अफगाणकडून बिहार, जौनपूर जिंकून घेतले.
 - जे पूर्व भारताकडे जाण्याचे मार्ग (चुनार).
 - चुनार हे शेरखानाच्या ताब्यात.
- * चौसाची लढाई : सन 1539**
- हुमायून - पराभव
 - शेरखान
- * कनौजची लढाई : सन 1540**
- शेरखान
 - हुमायून - पराभव.
 - हुमायूनने दिल्लीजवळ 'दीनपनाह' शहर निर्माण केले.
 - हुमायून अमरकोटला आश्रयाला. तेथे अकबरचा जन्म 1542 मध्ये झाला.
 - दिल्लीजवळ हुमायून घुमट हे त्याची पत्नी हाजी बेगम यांनी बांधले.
 - गुलबदन बेगम (बहीण) यांनी 'हुमायूननामा' हा ग्रंथ लिहिला.
 - अफूचे व्यसन
 - ज्योतिषशास्त्रावर विश्वास.
 - आठवड्यातील सातही दिवस सात रंगाचे कपडे घालण्याचा नियम.
 - सन 1555 मध्ये बैरामखानच्या मदतीने दिल्ली परत मिळविली.
 - 1556 मध्ये ग्रंथालयाच्या पायऱ्यावर पडून त्याचा मृत्यू.

अकबर (1556 - 1605)

- हुमायून व हमिदा बानो बेगम यांचा मुलगा.
- हुमायूनचा भाऊ कामरान यांनी अकबरचा सांभाळ केला.

- पंजाबमध्ये सुभेदार
- सर्वांत महान राजा.
- * **बैरामखान :**
- अकबरचा सांभाळ.
- हुमायूनचा एकनिष्ठ.
- खान-इ-खानन ही उपाधी.
- अकबरने सुरुवातीला चार वर्षे बैरामखानच्या संरक्षणात राज्य केले.
- * **बैरामखानचे बंड व अकबरचे वर्चस्व :**
- बैरामने साम्राज्यविस्तार काबूल ते जौनपूर व अजमेरपर्यंत.
- बैरामचे वर्तन उद्दाम होते. अकबरचे खटके उडण्यास सुरुवात.
- अकबरने कारभार हाती घेतला, बैरामखानला मुक्त.
- मात्र बैरामने बंड केले.
- नंतर बैरामला अकबरने माफ केले. त्याला मक्का येथे जाण्यास पाठविले.
- वाटेतच अफगाण पठाणाने त्याला ठार केले.
- बैरामच्या विधवा पत्नीसोबत अकबरने विवाह केला.
- मुलाचा सांभाळ
- * **पानितपची दुसरी लढाई : सन 1556**
- अकबरचा विजय.
- आदिलशाह दरबारी हेमू हा शेरशाहाचा पुतण्या.
- बावीस लढाया जिंकल्या. त्यामुळे आदिलशाहने त्याला 'विक्रमजीत' उपाधी.
- मुघलांच्या बंदोबस्ताची जबाबदारी त्यांच्यावर.
- त्याने दिल्ली सर केली.
- मात्र हेमू मारला गेला. अकबरचा विजय.
- * **अकबरचा साम्राज्यविस्तार :**
- 1. **माळवा (1561)**
- अकबरने या स्वारीवर उधमखानास पाठविले. त्याने माळव्याच्या बाजबहादूरस पराभूत.
- नंतर अकबरने त्यास मनसबदारी.
- 2. **गोंडवना (1564) :**
- नर्मदा नदीच्या खोऱ्यात राज्य.
- अमनदासने स्थापना.
- अकबरचा सेनापती असफखानने गोंडवनावर स्वारी करून जिंकले.
- 3. **रजपूत राज्ये व हळदीघाटची लढाई (1576) :**
- अकबर - मानसिंग सैन्य नेतृत्व.
- महाराणा प्रताप - पराभव
- हकीखानसूर - नेतृत्व.
- 4. **गुजरात (1571) :**
- मिर्झा राजा

- अकबर, भगवानदास व मानसिंग यांना घेऊन मही नदी ओलांडून आक्रमण.
- या विजयाच्या स्मरणार्थ 1573 मध्ये फतेपूर सिक्री शहरात 'बुलंद दरवाजा' बांधला.
- 5. 1575 मध्ये बंगालवर स्वारी.
 - अफगाणचे वर्चस्व.
 - नौदलसोबत घेऊन ते सर्व प्रदेश बंगाल, बिहार, ओरिसा हस्तगत.
- 6. काबूल (1581) :
 - मानसिंगच्या नेतृत्वात अकबरने काबूलला फौजा.
 - मुहम्मद हकमी मिर्झा.
- 7. काश्मीर (1587) :
 - अकबरने तेथील युसूफ राजाचा पराभव.
- 8. सिंध (1592) :
 - मिर्झा जानिबेग इराणी राजा अकबरने फौज पाठवून हस्तगत.
- 9. कंदाहार (1594) :
 - फौज पाठवून विलीन.
 - साम्राज्य संपूर्ण उत्तर भारतात.

अकबरची दक्षिण मोहीम

- 1595 मध्ये मुघलांनी निजामशाहीच्या राजधानीवर (अहमदनगर) हल्ला केला.
- निजामशाहीचा कारभार चाँदबीबी.
- विजापूरचा सुलतान आदिलशाहासोबत चाँदबीबीचा विवाह. मात्र दरबारीतील सरदारांच्या गटबाजीत तिचा मृत्यू.
- 1600 मध्ये अहमदनगरचा किल्ला मुघलांच्या हाती.
- 1605 मध्ये अकबर आजारी - मृत्यू.
- * प्रशासन व्यवस्था :
 - साम्राज्य पंधरा सुभ्यात विभागले.
- * अधिकारी कार्ये
- 1. वजीर (दिवान) : महसूल प्रमुख
- 2. वकील : राजाला मदत (बैरामखाने पदाला महत्त्व)
- 3. मीर बक्षी : मनसबदारांची नेमणूक व बढती त्याच्या सल्ल्याने लष्करी प्रमुख
- 4. मीर सामान : खासगी ग्रह घर. शिष्टाचार पाळणारा.
- 5. काझी : न्यायदान
- 6. बरीद : हेर व्यवस्था
- 7. वाकायनवीस : बातमीदार
- 8. कोतवाल : पोलीस खाते

- 9. फौजदार : कायदा व बंदोबस्त
- 10. अंमलगुजार : शेतसारा आकारणी वसुली
 - प्रादेशिक विभाग : परगणा, सरकार
 - त्यावर फौजदार व अंमलगुजार यांची नेमणूक
- * जमिनीची विभागणी :
 - जहागिरी - सरदारांना दिलेला प्रदेश.
 - खालसा - शासन/राज्याच्या मालकीची.
 - इनाम - उत्पन्न राज्याच्या महसुलात - धार्मिक विद्वानांना प्रदेश.
- * जमिनीची वर्गवारी :
 1. पोलज : दरवर्षी लागवडीखाली.
 2. पडती/पराती : पोल जमीन लागवड नसेल.
 3. छाचर/चाचडे : दोन-तीन वर्षे पडीक.
 4. बंजर : तीन वर्षांपेक्षा अधिक पडीक.
- * मनसबदारी व्यवस्था :
 - लष्कर व सरदार वर्गाचे व्यवस्थापन करण्यासाठी अकबरने सुरुवात.
 - प्रत्येक अधिकाऱ्याला मनसब दर्जा :
 - जात/ज्ञात - पगार
 - सवार - किती घोडेस्वार ठेवावेत.
 - लष्कराचा योग्य रखरखाव ठेवण्यासाठी अकबरने डाग, हुलिया, चेहरा ही पद्धत वापरली.
- * अकबर - दरसाल महसूल व्यवस्था. यामध्ये दहा वर्षांतील प्रत्यक्ष उत्पन्न व त्याची किंमत यांची बेरीज महसूल ठरविला.
 - उत्पन्नाचा एक-तृतीयांश महसूल.
 - शेताची मोजणी व शेतसारा आकारणी जप्ती म्हणत.
- * बटई पद्धत : शेतातील उत्पन्न सरकार व शेतकरी यांच्यात वाटले जाईल.
- * नसक : मागील वर्षात किती सारा भरला यावरून चालू सारा ठरविला जाई. याला 'केकूत' म्हणत.
 - जप्ती पद्धत 'तोडरमल बंदोबस्त' ओळखतात.
 - शेतकऱ्यांना 'तकवी'/तगाई कर्जे.
- * धार्मिक धोरण :
 - सहिष्णू व उदारमतवादी
 - सर्वांना धार्मिक स्वातंत्र्य.
 - सुलह-कुल-हिंदूच्या धार्मिक सणात सहभागी होत. हिंदूंनाही शासकीय सेवेत सामावून घेतले.
- * इबादत खाना (1575) :
 - प्रार्थना करण्याचे ठिकाण फतेपूर सिक्री येथे.
 - धर्मगुरूबरोबर धार्मिक व तत्त्वज्ञान यावर चर्चा.
 - मात्र संघर्ष. 1582 मध्ये बंद.
- * दीन-ई-इलाही (1582) :

- तौहीद-ए-इलाही
- वैश्विक क्रांती व एकेश्वरवाद गोष्टींना प्राधान्य.
- * 1564 मध्ये अकबरने जिझिया कर रद्द केला.
- * 1563 मध्ये तीर्थक्षेत्राच्या ठिकाणी द्यावा लागणारा यात्रा कर बंद.
- जबरदस्तीने मुस्लीम धर्मांतर करण्याच्या प्रथेला त्याने लगाम घातला.
- हिंदूंना अधिकारपद :
 - बिरबल - सल्लागार
 - मानसिंग - सेनापती (बहीण जोधा)
 - फैजी - कवी
 - तोडरमल - वित्तमंत्री
 - अब्दुल फजल - इतिहास तज्ज्ञ
 - तानसेन - संगीतज्ञ
 - अब्दुरहीम - कवी
 - हकीम - सलाह
 - मुल्ला - अमात्य
- नऊ रत्न.
- अबुल फजल : अकबरनामा (ऐन-ए-अकबरी)
- अकबरने बदायुनी नकीव खानकडून महाभारताचे रज्जनामा - फारशी भाषांतर.
- सती प्रथा व दास प्रथा बंद.
- विधवा पुनर्विवाहास संमती.
 - पुरुषांचे वय सोळा व स्त्रीचे वय चौदा.
- * अकबराच्या दरबारातील धर्मगुरू :
 1. हिंदू - पुरुषोत्तमदास व देवी
 2. जैन - हिरा विजय सुरी
 3. ख्रिश्चन - अक्कमाविवा व मोन्सराटे
- * अकबर हा पहिला राजा - ज्याने हज यात्रेसाठी राज्याच्या तिजोरीतून पैसे देऊन हजला पाठविले.
- * मनसबदारी :
 1. 500 जत - मनसबदार
 2. 500 ते 2500 : - अमीर
 3. 2500 पेक्षा जास्त जत -
- अमीर-ए-उमदा आजम**
- * फतेपूर सिक्री शहर
- * बुलंद दरवाजा - प्रवेशद्वार
- * फारसी - अधिकृत भाषा
- दक्षिण भारतात :**
 - 1580 मध्ये इब्राहिम आदिलशाह दुसरा हा विजापूरचा शासक.
 - अवला बाबा म्हणत.
- गरिबांचा मित्र म्हणत.
- 'किताब-ए-नोरस' हा ग्रंथ.
- नौरसपूर राजधानी.
- पंढरपूरच्या विठ्ठल मंदिरास देणगी.
- जगद्गुरु म्हणत.
- * मुहम्मद कुली कुतुबशाह (1590 - 91) चारमिनार हैदराबाद येथे.
- आदिलशाही शासकांनी 1600 मध्ये गोल घुमट बांधले.
- * शब्द व अर्थ :
 1. झरोखा दर्शन : सकाळी बादशहा जनतेला दर्शन देण्यासाठी खिडकीतून बघत.
 2. दिवाण-ए-आम : सामान्य दरबार
 3. दिवाण-ए-खास : महत्वाच्या लोकांसाठी.
 4. घुसलखाना : मंत्री व इतर लोकांसाठी चर्चा.
 5. खुदकशी : स्वतःची जमीन कसणारा.
 6. कमीन - अस्पृश्य
 7. तकवी : शेतीकर्ज
 8. शेखजादा : भारतीय मुस्लीम.
